Сатымкул САДЫКОВ

КАРЫНЫН СӨЗҮН КАПКА САЛ

1915-20610.

Формуляр книги

Зак. 90—100000

Сатымкул САДЫКОВ

Көзү өтүп кеткен ата-энем жана
айылдаштарымдын жаркын
элесине арнаймын

КАРЫНЫН СӨЗҮН КАПКА САЛ

НООКЕН РАЙОНДУК . БОРДУК
КИТЕПКАНАСЫ
Инв. № 37322

Жалал-Абад, 2013

БАШ СӨЗ ОРДУНА

Согуштун ардагери, ардагер журналист Сатымкул Садыковдун бул китеби жалаң гезиттик макалалардан турганы менен андагы макалаларда өтө актуалдуу темалардын үстүндө кеп козголуп, кишини патриоттуулукка, ыйман-ынсапка чакырып турат. Жаштайынан коммунисттик духта тарбияланып чоңойгон Сатымкул аба өзүнүн макалаларында жаратылыш үчүн, экология жана экономика үчүн күйүп-бышып сөз кылат. Ошону менен бирге эле Кыргызстандын мындан 25-30 жыл илгерки жетишкендиктери менен азыркы учурдагы жакырданган ахыбалын салыштырып отурат. Өлкөбүздүн өтмүшүн жээрибей, тескерисинче ошол кездердеги алдыңкы тажрыйба, ыкмаларды колдонуп, экономиканы оңдоого боло турганын азыркы атка минерлерге түшүндүрүүгө далалаттанат. Кыскасы, "Карынын сөзүн капка сал" дегендей бул китепти окуган ар бир инсан, ал жетекчи болобу же катардагы карапайым жаран болобу, өзү тийиштүү тыянак чыгарып алат деген ойдобуз.

Сатымкул Садыковдун макалаларын мен окуучулук күндөрүмдө эле областтык жана республикалык гезиттерден окуп жүрчүмүн. Өзү менен болсо өткөн кылымдын сексенинчи жылдарынан бери таанышмын. 1982-1983-жылдары мен Сузак райондук "Пахтачы" гезитинде иштеп калдым. Ал кезде гезитибиз, бир эле биздин райондун гезити эмес, Базар-Коргон районунун, Сузак, Базар-Коргон, Ноокен райондорундагы колхоздордун гезиттери да Жалал-Абад шаарындагы басмаканадан басылып чыкчу эле. Сатымкул Садыков ошол кезде Ноокен районундагы Карл Маркс атындагы колхоздун "Коммунизм үчүн" деп аталган көп тираждуу гезитин чыгарчу.

Ошол кезде биз, жаш кабарчылар Сатымкул Садыковдой жетик журналист болсок деп самачубуз. Сатымкул аба жаратылышынан өтө сылык, маданияттуу адам экен. Ошол сексенинчи жылдарда жашы алтымышка барып калганына карабай бизге окшогон жаш балдарга да "сиз" деп кайрылат болчу, азыр деле ошондой. Азыр жашы токсонго барып калган учурда да ал өзүнүн жаштык күндөрүндөгү окуяларынын бирин да эсинен чыгарбай айтып берип отурат. Жадагалса 1941-1945-жылдардагы Улуу Ата мекендик согушта чогуу кызмат өтөгөн жоокер досторунун ысмы, фамилияларын алигиче эсинен чыгарбаптыр.

Айтайын дегеним, Сатымкул Садыков азыр деле жаштарга насаат берүүгө, аларды турмуштун туура жолуна багыттоого кудурети жана акыл эси жетет. Ал эми анын алтымыш-жетимиш жылдан бери жазып келе жаткан макалалары ар дайым өз доорунун актуалдуу маселелерин козгоп келген. Бул китепке ал өзүнүн өткөн кылымдын элүүнчү жылдарынан бери жазып келаткан макалаларынын айрымдарын гана киргизди. Бул китепти ким окуса да, ал адам өзүнүн өмүрүндөгү күрдөөлүү мезгилди бир эстеп, бир эңсеп алаары шексиз.

Анан, азыркы муундагы жаштар үчүн бул китеп өткөн алтымыш-жетимиш жылдык тарыхты кыска эпизоддор менен баяндап туруучу эскертме катары кызмат өтөөрү бышык. Анткени китептеги макалалардын көпчүлүгү бир гана Ноокен районунун мисалында жазылганы менен, Кыргызстандагы башка райондор деле ушундай эле жолду басып өткөнүн айтып коюшубуз керек.

Абдумуктар ИСРАИЛОВ,
Кыргызстан Журналисттер кошунун мүчөсү.

* * *

Мамлакатимиз жанубида яшаб, етмиш йилдан зиёд вақт мобайнида журналистлик касбини ардоқлаб келаётган Сатимқул ҳожи Содиқовни юртимизда билмаган ва танимаган

одам бўлмаса керак. Қирғиз, рус, ўзбек тилларини мукаммал эгаллаган, сўнгги қирқ йил ичида уйғур, қозоқ, қорақалпоқ тилларида ёзишни ҳам пухта ўзлаштириб олган Сатимқул оға кўплаб журналистларнинг меҳрибон устози ҳисобланади.

Ўтган асрнинг 60-йилларида мактабни тамомлаб, қўлимизга қалам тутиб, энди матбуот оламига кириб келган пайтимиз биздаги истеъдод учқунини алангалатиш учун биргаликда мақолалар тайёрлаб, билмаганимизни эринмай ўргатган устозимиз Сатимқул оғани ҳақиқий журналист, чинакам матбуот фидойиси дейиш мумкин. Унинг бутун онгли ҳаёти матбуот билан боғлиқ ҳолда кечди. С. Содиқов ўтган асрнинг қирқинчи йилларидаёқ колхозда табелчилик қилиш билан биргаликда туман, вилоят, республика газеталарида катта-кичик мақолалари, кейинчалик лавҳа ва очерклари билан мунтазам қатнашиб, йиллар ўтгани сайин тажриба ва маҳоратини ошириб борди.

Уруш фахрийси бўлган Сатимқул оға кўп тиражли газета муҳаррири, рус, қирғиз, ўзбек тилларида чиқадиган вилоят газеталарида катта мухбирлик лавозимларида ишлаб, қишлоқ хўжалигида, саноатда, қурилишда юз бераётган ўзгариш ва янгиликлардан газетхонларни хабардор қилиш билан бир қаторда камчиликликларни беаёв танқид остига олди, уларнинг бартараф этилишга катта ҳисса қўшди.

С. Содиқовни табиатнинг чинакам жонкуяри, дейиш мумкин. Сўнгги 30-40 йилда кишилар табиатга ўгай муносабатда бўлмоқдалар. Саноат, транспорт ва энергетиканинг тез ривожланиши, қишлоқ хўжалиги ва турмушда кимёвий моддаларнинг кенг қўлланилиши, шаҳарларнинг кўпайиши ва бошқа омиллар инсоннинг табиатга бўлган зуғумини янада кучайтирди, табиат ресурсларининг камайиш хавфини туғдирди. Сатимқул оғани айниқса Орол денгизининг қуриб бораётгани қаттиқ ташвишга солади. Буни унинг куйинчаклик билан ёзаётган мақолаларида яққол кўрамиз. У Орол денгизи сувини кўпайтирадиган икки йирик манба - Амударё ва Сирдарёнинг суви нима сабабдан денгизга етиб бормаётганини кўп бора қаламга олди. Бу мавзудаги мақолалари Қорақал-

поғистоннинг газеталарида ҳам чоп этилди. Бундан ташқари, Сатимқул оғанинг намликни тутиб қолиш манбаи бўлган ўрмонларни сақлаш ва кўпайтириш йўллари кўрсатилган долзарб мақолалари вилоят ва республика нашрларида чоп этилди. У собиқ Иттифоқ даврида йил сайин давлатга катта фойда келтириб турган пиллачилик соҳаси мустақиллик йилларида бутунлай барҳам топганидан ҳам қайғуради, раҳбарларнинг бепарволикларидан ранжийди, тутзорлар йўқолиб, Ўшдаги ипак комбинати талон-торож қилингани ҳақида куйиниб ёзади.

Унинг таъкидлашича, келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб, ер ва ер ости бойликларини, сув ресурсларини, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини қўриқлаш, улардан илмий асосда, оқилона фойдаланиш, ҳаво ва сувни тоза сақлаш, табиий бойликларни тиклаш ва атроф-муҳитни яхшилаш учун зарур чора-тадбирлар ишлаб чиқилган бўлса-да, белгиланган вазифаларнинг бажарилиши қониқарли ҳолатда эмас. Юқори органлар табиат муҳофазасига астойдил киришмаса, яқин йилларда республикамиз ўрмонлари сийраклашиб, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин, деб таъкидлайди жонкуяр журналист.

Уруш фахрийси, кўплаб орден ва медаллар соҳиби бўлган Сатимқул ҳожи оғамиз тўқсон ёшни коралаб қолса-да, ҳамон руҳи тетик, қалами ўткир. Унинг қўлингиздаги икки тилда – қирғиз ва ўзбек тилларида чоп этилаётган китобига киритилган табиат бойликларини сақлаш ва кўпайтиришга оид публицистик мақолаларини ўқиганлар она табиатимизни кўз қорачиғидек асрашга ўз ҳиссаларини қўшадилар, деб ишонамиз.

Муйдинжон ҳожи АБДУМАЖИДОВ,
Қирғизистон Журналистлар уюшмасининг аъзоси.

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ 1418 КҮНГӨ СОЗУЛГАН

1939-жылы 23-август күнү Москвада СССР менен Германиянын ортосунда бири-бирине кол салышпоо жөнүндөгү 10 жылдык келишим түзүлгөн болучу. Бирок Гитлердик Германия эч кандай жарыялоосуз 1941-жылы 22-июнь күнү кокусунан тынч жаткан Совет элине каршы адилетсиз согушун баштады. Эртең мененки саат 4 тө Германиянын самолёттору Брест, Кобрин, Слоним, Рига, Шауляй, Киев, Севастополь, Житомир, Бобруйск жана башка шаарларды бомбалашты. Ушунтип Совет элинин Германияга каршы Улуу Ата Мекендик согушу башталды.

Согуш баштоо алдынан Гитлердик Германия СССРге каршы үчилтик (Берлин-Рим-Токио) түздү. Бул үчилтик Германия, Италия жана Япониянын биригишкенин билдирет. Ошол кезде Германиянын согуштук күчү СССРге караганда бир канча эсе көп болучу. Атап айтсак, жалпы аскердик күчтөрү 1,9 эсеге, танктар боюнча 1,5 эсеге, замбирек, миномёттор боюнча 1,2 эсеге көп эле, душмандар тиш-тырнагына чейин куралданган эле.

Гитлердик Германияга каршы күрөшкө бүткүл Совет эли атташышты. Душманга каршы күрөштүн фронту эбегейсиз территорияны каптады, же Карелиядан баштап Кавказ тоолоруна чейин жетти, фронттун линиясы (сызыгы) 1900 километрди түздү. Ошондо башкы командачылыкты И.В. Сталин өз колуна алган эле, ал суткасына 2 сааттан гана эс алчу. Ошол кезде дүйнө элдери бул катуу согуш СССРдин өлүмүнө алып келет дешкен эле. И.В. Сталин: «Жеңиш биздики болот, душман талкаланат», - деген. Жогорку командачы И.В. Сталин душманга каршы 3 багытты белгилеп, аларга командачы кылып Советтер Союзунун маршалдары К.Е.

Ворошиловду Түндүк Батыш, С.К. Тимошенкону Батыш, С.М. Будённыйды да Батыш фронтторуна командачы кылып дайындаган. Ошол кезде душмандар Москвага жакындап келип калышкан эле.

Биз Москвага жакын калдык, аралыгыбыз 120 километр дешкен немистердин командачылары телефон менен Гитлерге билдиришкен, андан кошумча күч да сурашкан. «Силер Москваны туюктап курчагыла, бир да солдат, бир да киши качып кетпесин. Биз Москвада жеңиш парадын өткеребүз», - деген Гитлер. Фашисттер аскерлерине жаңы парадка кийе турган кийимдерин да беришкен.

Бирок иш алар ойлогондой болгон жок. Кыргызстандын И.В. Панфилов командачылык кылган 8-гвардиялык дивизиясынын жоокерлери Москванын Волокаламск багытындагы Дубосеково темир жол станциясында душмандардын мизин кайтарып, өлбес-өчпөс эрдик кылышкан.

Сталинграддагы салгылашууга катышкандар

1943-жылдын кыш айларында Сталинградды коргоочулар фельдмаршал Паулюсту жана 24 генералды 330 миң жоокерлери менен курчап алышкан. Бул жердеги согуш абдан катуу болуп, түндөсү бомбалар жамгырдай жаадырылып, ракеталар атылып, үйлер, мекемелер кыйрап өрттөлүп, түн күндүзгүдөй жарык болуп турса, күндүзү өрттөрдүн түтүнү менен караңгы болуп турган. Бул Сталинграддагы катуу согушка биздин Ноокен районубуздан: Масы айылынан Янгибай Худайбердиев, Мисир Маматалиев, Сакалды айылынан Айдарали Арстанбеков, Ноокен айылынан Абдивали Абдуллаев, Абдырахман Айтматов, Бүргөндүдөн Аташ Калмуратов катышышкан.

Курск булуңунда согушкандар

Немистер Сталинградда чоң жоготууларга учурап, эми ушул Курск булуңунда биз еч алабыз, деп чоң аскер күчүн жумшаган. Бирок Советтик жоокерлер Курск булуңундагы катуу согушта да

немистердин аскерлерин чоң жоготууларга учуратып, андан ары кууп салышты. Бул согушка катышкан Ноокен айылынан барган Буркан Эшиев, Артыкбай Кудайбердиев дегендер согушта эрдиктерин көрсөтүшкөн.

Жоокер Буркан Эшиев фронттон бир бутунан ажырап, протез менен кайтса да, райондун бир топ колхоздорунда башкы бухгалтер болуп иштеп, эсеп-кысап иштерин так жүргүзүп, колхоздорду бай турмушка жеткирген. Ал азыр арабызда жок.

Жоокер Кудайбердиев Артыкбай болсо жарадар болгонуна карабай колхоздо алдыңкы сугатчы болуп иштеп жүрүп дүйнөдөн кайткан.

Ноокен районунан Берлинге жеткендер

Ноокен (ал кезде Ленин) районунан 5 жоокер узак согуш жолун басып, тизеден кан кечишип немистердин борбору болгон Берлин шаарына чейин жетишкен, көкүректөрү медалдарга толо өз жерине кайтышкан. Алар: Масы айылынын тургундары Карягды Мадгазиев, Ташланбай Абдырахманов, Урбай Асранов, Иван Кузьмич Ходаков жана Кыла (азыр Момбеков) айылынын тургуну Токтосун Урбаевтер. Алар согуштан кайткандан кийин да колхоздо, мекемелерде жакшы эмгектенишип жүрүп дүйнөдөн кайтышкан.

Эч ким, эч нерсе унутулбайт

Улуу Ата Мекендик согушка катышкан эч бир адам унутулбайт. Ноокен районунун Масы, Бүргөндү, Момбеков, Сакалды айылдарында, Кочкор-Ата шаарында ж.б. жерлеринде да Улуу Ата Мекендик согушта курман болгондорго айкелдер курулган, алардын ысмы алтын тамгалар менен жазылган.

Ноокен районунда 1939-жылы 2-ноябрда райондук аскер комиссариаты түзүлүп, райондук аскер комиссарлыгына политрук Аксенов дайындалган. 1939-жылдан 1945-жылга чейин райондук аскер комиссариаты тарабынан 6247 адам аскерге чакырылган жана фронтко жиберилген. Алардан 3340 адам кайтып келген, 2907 адам Улуу Ата Мекендик согушта курман болгон.

Азыр жоокерлердин катары абдан сейрэктешкен, ар бир айылда 2-3, Масы айылында болсо 10 гана жоокер калган. Кээ бир айылдарда, алсак Аралда жана Бүргөндүдө согуштан кайтып келгендер калбады.

Согуштун катышуучуларына түбөлүк даңк!

Эч ким, эч нерсе унутулбайт!

БЕРЛИННИ ОЛИШДА ТУЯЛАР ҲАМ ҚАТНАШГАН

1939-1945 йилпардаги Иккинчи жаҳон уруши бутун дунё тарихида қора доғ бўлиб ўрин олган. Урушда Совет Армияси, авиация, Ҳарбий-Денгиз флоти ҳамда ички ишлар аскарлари, душман вақтинча босиб олган ерларда эса партизанлар элимиз озодлиги йўлида жонларини аямай, куну тун астойдил жанг қилишди. Москва ва Сталинград остоналарида, Курск ёйида, айниқса, Украинада қон худди ариқда сув оққандай оқди. Совет Армияси олиб борган жанглар она-Ватанни ҳимоя қилиш учун қилинган адолатли кураш эди.

Шунинг учунми, Яратган ҳам, табиат, ҳайвонлар, осмонда учиб юрган қушлар ҳам адолатли курашимизни қўллаб-қувватлагани сезилиб турди. Масалан, итлар жосусларни беркиниб ётган еридан излаб топишга, душманни чегарадан ўтказмасликка ёрдам берар, агар чегарачи душман билан олишса, ит ҳам аскарга ёрдам бериб, душманни ер тишлатарди. Рус халқининг «Ит инсоннинг энг яхши дўстидир» деган мақоли жуда тўғри айтилган. Ҳатто гранаталар боғланган итлар душман танкларини ёндиришган.

Япония билан бўлган урушда отлар одамнинг қаноти экани очиқ-ойдин кўринди. Отлиқ қўшинларимиз доимо душманнинг ке-

тидан қувиб етиб, уни мағлуб қилган. Совет Иттифоқи маршали Семен Михайлович Буденний қўмондонлик қилган кавалериячи аскарлар урушнинг бошидан то охиригача қатнашишди. Берлинни олишда қатнашган кавалериячилар орасида қирғиз аскарлари ва қирғиз отлари ҳам бўлган.

Совет танкчилари Берлинга ҳужум қилганларида қўшинлар сафида арава тортган туялар ҳам бор эди.

Совет-герман фронтининг линияси шимол томондаги Баренц денгизидан тортиб Кавказ тоғларига қадар 1900 километрдан ортиқ масофага чўзилганди. У пайтда бизда транспорт воситалари етарли бўлмаган. Кўп уруш кетаётган жойларда от ва туялар асосий транспорт бўлиб саналган. От ва туялар араваларга, қишда эса чаналарга қўшилиб, аскарлар учун озиқ-овқат ва ўқ-дорилар ташиган.

Ҳеч ким, ҳеч нарса унутилгани йўқ. Улуғ Ватан уруши тўғрисида Москвада кўп томли китоблар, журналлар, кинотасмалар чиқарилди. Улар орасида шундай ёзувлар ҳам бор: «Конница тоже наступила на Берлин», «Этот обоз верблюды ташили к Берлину от Сталинграда», «Танкисты на пути к новому рубежу атаки».

Урушнинг дастлабки йилларида немислар шаҳарлар, овул-қишлоқларимизга куну тун аямай бомба ташлашган. Кунларнинг бирида бир гуруҳ самолётлар катта кўлнинг устидан учиб ўтади. Кўл сувида сузиб юрган ўрдак-ғозлар улардан қўрқиб ҳавога кўтарилади. Учувчи самолётни ўрдак-ғозларга қараб буради. Ўрдак-ғозлар самолётга бориб урилади ва уларнинг патлари самолёт моторини ишдан чиқаради. Натижада самолёт ерга қулаб, ёниб кетади. Бу қанотли дўстларимизнинг бизга кўрсатган кўмагидан биттаси эди.

Шунингдек, табиат, об-ҳаво ҳам немис-фашист босқинчиларининг жазосини бериб турди. 1942-1943 йилларда қиш жуда совуқ келди. Немис аскарлари Москва атрофида, Смоленск ва Курск, Воронеж, айниқса, Сталинградда Россиянинг қаттиқ совуғида оч қолишиб, кўпи ҳалок бўлишди. Сталинград фронтида фельдмаршал Паулюс бошчилигидаги 330 минг аскар ва 24 генерал асир олинди.

1945 йилнинг 9 майида Берлинда Ғалаба байрами тантанали равишда нишонланди. Ўша Берлингача етиб борган отлар, туялар немис ерларида ўтлаб, у ерларнинг сувларидан ичиб қайтишди.

Фурсатдан фойдаланиб, барча юртдошларимни Ғалаба куни билан чин юракдан қутлайман! Президентимиз Курманбек Салиевич Бакиевнинг «Янгиланиш йўналиши»ни қўллаб-қувватлаган ҳолда Қирғизистоннинг ёрқин келажаги учун астойдил меҳнат қилайлик, 2009 йилни катта бурилишлар йилига айлантирайлик.

ҲАМОН ЁДИМДА

Мен 1924 йилнинг январида Жалолобод вилоятининг Новкент туманидаги Моси қишлоқ округига қарашли Бешёғоч қишлоғида туғилганман. Қишлоғимиз туман марказидан 5 км олисда бўлиб, мактаб очилмаган эди. 1937-1938 ўқув йилида «Бешёғоч» бошланғич мактаби очилди. Мен ёшлигимда ўқимай турибоқ алифбо ҳарфларини тўлиқ ўрганиб олиб, газеталарни бемалол ўқий олардим.

Мени 2-синфга қабул қилишди, аълочилигим туфайли ўша йилнинг ўзидаёқ 3-синфга ўтказишди. Шундай қилиб, 1941-1942 ўқув йилида Моси қишлоғидаги «Ленин йўли» номли 1-ўрта мактабнинг 5-синфида ўқий бошладим.

Улуғ Ватан уруши бошланганда ўқишни давом эттиролмай қолдим. Колхозда табелчи бўлиб ишлаб турдим. Туман ҳарбий комиссариатида рўйхатга олиндим.

Вақт қушдай учиб, 1942 йилнинг 6 августида Совет Армиясига сафига чақирилдим. Ўша куннинг ўзидаёқ хизматга жўнаб кетдим.

Россиянинг Саратов шаҳридаги лагерда ҳарбий машғулотлар-

дан ўтиб, 1943 йил 15 январь куни Воронеж шаҳридаги ички ҳарбий қисмнинг 125-полкига бориб тушдим. Мени полкнинг Россошь шаҳридаги гарнизонига бўлишди. Бу ерга келганимизда шаҳарнинг ғарбий қисмига немис босқинчилари яқинлашиб қолган экан. Уларнинг милтиқ, замбаракларининг овози эшитилиб турарди. Устимиздан эса немис самолётлари атрофдаги шаҳар-қишлоқларни яксон қилиш учун тинмай учиб ўтарди. Бизни очиқ ҳавода овқатлантиришди ва командиримиз бундай деди:

- 13 январдан бошлаб полкимиз Воронеж фронти таркибида немис-фашистларга қарши жанг қилмоқда. Олдимизда душман қўшинини Россошга киргизмай, Острогожск шаҳридан ортга чекинтириш вазифаси турибди. Ҳозир темир йўл станциясининг нариги томонида қазилган окопларга, траншеяларга жойлашиб, келаётган душман қўшинини ортга қайтарамиз.

Командир айтганидай, немислар бошоломон бўлиб кела бошлашди. Мен қўл пулёметчи эдим. Ёнимдагиларнинг ҳаммасида автомат, милтиқ. Гранаталарни ҳам ёнимизда олиб юрамиз. Командиримизнинг «Ўт оч!» деган буйруғини кутиб турамиз. Душман бизга яқин келганда «Ўт оч!» деган буйруқни эшитиб, ҳаммамиз немисларга қарата ўқ уза бошладик. Уларга ўқ тегиб сулайиб, қолганлари ортга чекина бошлашди. Биз уларнинг ортидан қувиб бордик. Бизга яқин жойдаги пиёдалар, танкчи ва артиллериячилар ҳам қаттиқ ҳаракат қилиб душманга қарши жанг олиб боришди. Ўша биз иштирок этган Острогожск, Россошь шаҳарларидаги немисларга қарши ҳаракат тўғрисида тарихий китоблар ва газеталарда ҳам ёзилган.

Москва шаҳрида чиқадиган «Календарь войны на 1990 год» деган қалин китобнинг 16-бетида шундай ёзилган:

«1943 г. Острогожско-Россошанская операция (13-27 января) войск Воронежского фронта против немецко-фашистских захватчиков». Мен 1943 йил 15 январда Воронеж вилоятининг Россошь шаҳридаги гарнизонга келиб, ўша операцияда қатнашганман.

Бизнинг ички қўшинимиз Воронеж фронти таркибида бўлиб, Украинанинг Харьков, Суми шаҳарлари, бир неча туманларини душмандан бўшатдик. 3 сентябрда Воронеж фронти тарқатилди. аскарлар фронтдан бўшатилди.

Кейин биз, ички ишлар ҳарбийлари, Кавказ халқларини Марказий Осиё республикаларига эвакуация қилдик. Бу ишимиз 1943 йилнинг октябридан 1944 йилнинг май ойигача давом этди.

Ундан кейин асирга тушган немис ҳарбийларини қўриқлаб, вайрон бўлган шаҳарларни қайта тиклашда хизмат қилдим. Ростов-Дон, Сталинград, Анапа ва бошқа шаҳарлардаги вайрон бўлган завод-фабрикаларни қайта тиклашда қатнашдим. Сўнг айрим ҳарбий қисмлар тарқатилиб, аскарларни бошқа қисмларга юборишди.

Шундай қилиб, мен ҳарбий хизматнинг сўнгги йилини давлат хавфсизлик комитетининг Сочи шаҳридаги 9719-ҳарбий қисмида ўтадим.

1950 йил апрелда ҳарбийдан бўшаб, қишлоғимга қайтдим. «Большевик» колхозида идора ва бошланғич комсомол ташкилоти котиби бўлиб ишладим.

1954 йилдан бошлаб пенсияга чиққунимча Ўш ва Жалолобод вилоятларида рус тилида чоп этиладиган «Сталинский путь», «Знамя коммунизма», «Ленинский путь», ўзбек тилидаги «Ленин йўли», «Жалолобод тонги», қирғиз тилидаги «Ленин жолу», «Акийкат» газеталарида махсус мухбир сифатида меҳнат қилдим. Узоқ йиллар Жалолобод вилоят журналистлар уюшмасининг масъул котиби вазифасида ишладим. Шуни айтиб ўтишим керакки, бир газетада мухбир бўлиб ишлаш билан бир пайтда «Қирғиз туусу», «Эркин тоо», «Слово Кыргызстана», «Комсомолец Киргизии», «Ленинчил жаш» республика газеталарига, Қозоғистоннинг Олмаота шаҳрида чиқадиган «Коммунизм туги», «Енги хаят», Қорақалпоғистоннинг «Совет Қорақалпоғистони», «Нукусская правда», «Голос Арала» газеталарига хабарлар ёзиб турардим.

Шунингдек, Қирғиз телерадиосининг рус ва қирғиз бўлимларига 1952-1996 йилларда тинимсиз хабар ёзиб турдим.

Иттифоқ даврида хабарларим ҚирғизТАГда, улар орқали ТАССда ҳам чиқиб турарди. Айрим хабарларим «Сельская жизнь»да ҳам чиққан.

Ҳозир 86 ёшни ортда қолдириб, 87 га қараб кетаётган бўлсам ҳам матбуотдан узилганим йўқ.

1968 йили автоҳалокатга учраб, миядан қаттиқ шикаст олган-

ман. Ўшанда мени ўлди, деб тўғри ўликлар орасига киргизиб қўйишган экан. Ярим тунда оила аъзоларим касалхонага келишса, бошимдан қон оқиб, ўнг кўзим юмилиб, қошим 4 сантиметр юқори кўтарилиб, оғир аҳволда «ўлиб» ётибман, юрагим эса ураётган экан. Мени касалхонага ўтказишибди.

9 кун сув ҳам ичмай ётаверибман. Тузалиб кетишимга ҳеч ким ишонмабди. Тилга кириб «уйга кетаман», десам врачлар рухсат беришмабди. Кейин бош муҳаррир О. Обидов «уйи яқин экан, уйда даволансин» деб сўраганда рухсат беришибди. Ярим ой мумиё эзиб ичиб уйда ётгач, Ушга редакцияга борганман. Улар «ойлигингизни тўлаб берамиз, уйда ётиб 6 ой даволанинг» дейишса ҳам Олабуқа, Ахси туманларига бориб хабар ва мақолалар ёзавердим. Ўшандан бери бир кўзим кўрмаса ҳам ҳозиргача эски ёзув машинкамда куну тун ишлайман.

Мен азалдан қалам ҳақи учун эмас, одамларнинг меҳнатини тўғри баҳолаб, турмушдаги терс кўринишларга қарши курашиб келяпман. Танқид учун бир марта ВЛКСМ, 2 марта КПСС сафидан ўчиришди. Худога шукур, ҳар доим марказдан ёрдам келиб, сафга тикландим.

Улуғ Ватан урушида қатнашиб, II даражали Ватан уруши ордени, «Германия устидан қозонилган ғалаба учун», «Украинани озод қилгани учун», «Жуков», «Баграмян» медаллари ва бошқа кўкрак нишонлари, фахрий ёрлиқлар билан тақдирландим. 2000 йили Москвада Ғалаба парадида қатнашдим.

Барча уруш фахрийларини Ғалабанинг 65 йиллиги билан қутлайман.

ТАРИХГА БИТИЛГАН МОСИЛИКЛАР

Новкент туманидаги Моси қишлоғидан Улуғ Ватан урушида Ватанимизни немис-фашист босқинчиларидан ҳимоя қилиш учун 507 аскар отланиб, улардан 316 нафари фронтдан қайтмаган. Йиллар ўтган сари Улуғ Ватан урушида қатнашган аскарлар сафи сийраклашиб боряпти.

Моси қишлоқ округи аҳолиси ҳар йили Ғалаба байрами куни Ватан учун жон олиб, жон берган юртдошлари ҳурматига ўрнатилган ҳайкал ёнига келиб, иззат-ҳурмат кўрсатишади, гулдасталар қўйишади. Сўнг Улуғ Ватан урушида қурбон бўлганлар рўйхатини ўқишиб, ким қаерда вафот этганлигини эслашади. Уларнинг руҳига Қуръон тиловат қилишади.

Қишлоғимизда урушнинг узун йўлини босиб ўтиб, Берлинни ишғол қилишда қатнашган 4 аскар яшаган. Улардан Тошлонбой Абдураҳмонов ва Хурбой Асрановлар Берлиннинг шарқ томонидан, Қорёғди Мадғозиев билан Иван Кузьмич Ходаков эса Берлиннинг жануб томонидан бостириб киришганини биламиз. Уларнинг кўксини «Шуҳрат» ордени, қатор медаллар билан бирга «Берлинни олганлиги учун» медали тўлдириб турарди.

Ҳозир улар орамизда йўқ. Лекин уларнинг номи хотира тахтасига зарҳал ҳарфлар билан ёзилган, бола-чақалари, невара-чевaралари орамизда ибратли ҳаёт кечиришмоқда.

Тошлонбой Абдураҳмонов уруш бошланишидан олдин Моси қишлоғидаги «Большевик» колхозида илғор колхозчи, сувчи, пах-

та терувчи бўлиб ишларди. У 1939 йили илғор пахта терувчи бўлиб, Москва шаҳрида ВДХНда қатнашиб келган. Уруш бошланганда ҳарбийга чақирилган. У Украинада илк марта жангга кирган эди. Запорожье, Одесса шаҳарларини душмандан тозалашда қатнашган, Днепр дарёсини кечиб ўтган. Автоматчи бўлганлигидан душман билан жангларда кўрсатган жасорати учун «Қизил Юлдуз» ордени билан тақдирланган. Украина озод қилингандан кейин Молдовиянинг бир қатор қишлоқлари ҳамда пойтахти Кишинёвни душмандан тозалашда қатнашди. Ундан сўнг Польша пойтахти Варшавани озод қилишга отланди. Ўша ерда оғир ярадор бўлиб, госпиталда ётиб даволангач, яна жангга кирди. Германияга етиб боришганда ёнбошидан ярадор бўлиб, дала тиббий-санитария қисмида ётиб даволанган. Яна қўлга қурол олиб, Берлинни кўзлаб жангга кирди ва уни олишда ҳам қатнашди. 1945 йили 1 май байрамини Берлинда жанговар ҳолатда кутиб олган. 2 май куни Берлинни тўлиқ бўйсундиришган. Уруш ҳамон давом этаётган эди. 8 май куни Германия ҳарбийлари тўлиқ енгилиб, капитуляцияга қўл қўйишди. 9 май куни Ғалаба куни деб эълон қилинди. Ўшанда байрамни Тошлонбой қуролдош дўстлари билан Рейхстаг майдонида нишонлашган.

Т. Абдураҳмонов Улуғ Ватан урушида кўрсатган жасорати учун «Ватан уруши», «Қизил Юлдуз» орденлари, «Жасурлиги учун», «Варшавани озод қилганлиги учун», «Берлинни олганлиги учун» ва бошқа медаллар билан тақдирланган. Шунингдек, СССР Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондони И. В. Сталин имзоси билан мақтов ёрлиқлари, Совет Иттифоқи Маршали Г. К. Жуковнинг, фронт штаби бошлиғи генерал-лейтенант Телегиннинг мақтов ёрлиқларини олган.

Худди шундай илиқ фикрларни мосилик марҳум аскарлар Иван Ходаков, Қорёғди Мадғозиев ва Хурбой Асранов тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Улар ҳам турли орден, медаллар билан тақдирланишган.

Биз мана шундай қаҳрамон аскаримиз билан фахрланамиз. Уларнинг қаҳрамонликлари, порлоқ хотиралари қалбимизда сақланади. Улуғ Ватан урушида қурбон бўлганларга шарафлар бўлсин!

Ҳозир қариса ҳам қаторда юрган қуролдош дўстларимга газета орқали алангали салом йўллайман. Барчангиз фарзандлар, невара-чеваралар роҳатини кўринг, қуролдош дўстлар!

КЎКСИНИ ҚАЛҚОН ҚИЛИБ

Немис-фашист босқинчиларининг 1941 йилнинг октябрь-ноябрида Москва шаҳрига қилган ҳужумини бартараф этишда қатнашган қўшинлар орасида юртдошимиз, генерал-майор Иван Васильевич Панфилов қўмондонлик қилган 316-ўқчи дивизия (1941 йил 18 ноябрдан - 8-гвардиячи дивизияси) жангчилари ҳам зўр қаҳрамонликлар кўрсатган эдилар.

И.В. Панфилов 1893 йили Саратов вилоятининг Петровск шаҳрида туғилган. Совет ҳарбий қўмондони, генерал-майор (1940), Совет Иттифоқи Қаҳрамони (ўлимидан кейин, 1942 йил 12 апрель). 1920 йилдан КПСС аъзоси. 1918 йилдан Қизил Армия таркибида хизмат қилган. Фуқаролар уруши (1918-1920) қатнашчиси. Киевдаги бирлашган олий ҳарбий билим юртини тугатгандан сўнг (1923) батальон, полкка командирлик қилган. 1937 йили Ўрта Осиё ҳарбий округининг штабида бўлим бошлиғи, 1938 йилдан Улуғ Ватан уруши бошлангунга қадар Қирғиз ССР ҳарбий комиссари, 1941 йилнинг июлидан Шимоли-Ғарбий, Ғарбий фронтларда дивизия командири бўлган. Москва мудофаасида қатнашган. У бошқарган дивизия жангчилари Волоколамск йўналишида оммавий мардлик намуналарини кўрсатиб, Москвага яқинлашиб қолган немис-фашистлар йўлини тўсишган ва пойтахтга ўтказишмаган.

И.В. Панфилов 1941 йил 19 ноябрда душман снаряди осколкасидан ҳалок бўлган. Ленин ордени, 2 Қизил Байроқ ордени ва медаллар билан мукофотланган. Жасади Москвадаги Новодевичьев қабристонига дафн этилган. Бишкекдаги қаҳрамон номи

билан аталувчи истироҳат боғида унинг ҳайкали ўрнатилган. Қирғизистон ва Қозоғистонда И.В. Панфилов хотирасини абадийлаштириш мақсадида туман, қишлоқ, кўча ва мактаблар унинг номи билан аталган.

Москва остоналарида жасорат кўрсатган панфиловчилар номи бутун Совет Иттифоқи бўйлаб яшин тезлигида тарқалди. Дивизия дастлаб 1941 йилнинг июль-август ойларида Алмати шаҳрида 1073, 1075, 1077-ўқчи ва 857-артиллерия полкларидан тузилган. Августнинг охирларида Шимоли-Ғарбий фронтнинг 52-армияси таркибига қўшилган. 7-10 октябрь кунлари Волоколамск йўналишига жўнатилиб, 16-армия сафида Москва остонасидаги жангда фаол иштирок этди. 14 октябрда дивизия Волоколамскнинг ғарбида куч жиҳатидан устун турувчи душман аскарларига қарши ўта оғир мудофаа жангига кирган. Гитлернинг 7 ноябрь куни Москванинг Қизил Майдонида ғалаба парадини қабул қилиб олиш тўғрисидаги режаси пучга чиқди. Аксинча, Москвада совет қўшинларининг Октябрь инқилоби шарафига ўтказилган парадини Олий Бош қўмондон И.В. Сталин шахсан қабул қилди. Параддан ўтган жангчилар ўз жанговар техникалари билан тўппа-тўғри Москвани ҳимоя қилиш учун жўнашди. Бундан руҳланган совет жангчилари ҳамма фронтларда, шу жумладан, Москва остоналарида ҳам душманга қарши қақшатқич зарбалар беришди. 16 ноябрда аламзада фашистларнинг Москвага қарши янги ҳужуми бошланди. Бу кун Волоколамск яқинидаги Дубосеково разъездини мудофаа қилиб турган 1075-ўқчи полкнинг 2-батальони 4-ротасининг сиёсий раҳбари В.Г. Клочков бошлиқ 28 жангчи беҳад мардлик намуналарини кўрсатди. Улар 4 соатга чўзилган жанг давомида

душманнинг 18 танкини йўқ қилиб, ўзлари ҳам қаҳрамонларча ҳалок бўлишди. СССР Олий Совети Президиумининг 1942 йил 21 июлдаги Фармонига биноан уларга ўлимидан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилган. Қаҳрамонлар сафида В.Г. Клочков, Д. Шопоков, Г. Шемякин, Г. Конкин, И. Ананьев, Н. Болотов, Е. Есбулатов, А. Касаев, Н. Максимов, М. Сенгербаев, И. Натаров, П. Дутов, И. Москаленко ва бошқалар бор. 18 ноябрдан эътиборан 316-дивизия 8-гвардиячи дивизия деб атала бошлади. 23 ноябрда эса дивизияга И.В. Панфилов номи берилган. Улуғ Ватан урушининг охиригача дивизиядан 34 Совет Иттифоқи Қаҳрамони чиққан. 20 мингдан ортиқ жангчи орден ва медаллар билан тақдирланган. Улар орасида С. Эралиев, С. Жусуев, Т. Умоталиев, Ж. Бараканов, М. Нургазиев, О. Турдалиев, Т. Агасов, К. Боobeков, А. Исмаилова, О. Мамирбаев, Ш. Усубалиев, Т. Шамшиев, А. Юсупов каби фахрийлар бўлган. Сузоқ туманидаги собиқ “Эркин” колхозига кўп йиллар раислик қилган Сайпидин Атабеков, шу тумандаги собиқ “Москва” колхозида оддий темирчи бўлган, фронтда эса юзлаб фашистларни ер тишлатган моҳир мерган Мамадали Мадаминов ҳам шу дивизияда жанг қилишган эди. Дивизия Ленин ордени, Қизил Байроқ, 2-даражали Суворов орденлари билан мукофотланган.

Собиқ СССРдек улуғ мамлакатнинг пойтахти бўлган Москва шаҳрини ҳимоя қилишда қатнашган панфиловчиларнинг кўпчилиги ҳозир орамизда йўқ. Марҳум жангчиларнинг охирати обод, жойлари жаннатда бўлишини ёлғиз Аллоҳдан тилаб қоламиз.

МАРДЛИК УНУТИЛМАЙДИ

Биз қуйида сўз юритмоқчи бўлган Эсенжан Атаханов 1921 йил 9 майда Мойлисув қишлоғи (ҳозирги Мойлисув шаҳри) да туғилган. Унинг оиласи қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш даврида Новкент туманининг Бурганди қишлоғига кўчиб келади. Мактабда ўқиб, тегишли маълумот олгач, “Янгиариқ” жамоа хўжалигида бухгалтер бўлиб ишлай бошлайди...

"Тил"ни ким ушлаб келди?

1940 йили Ленин (ҳозирги Новкент) туман ҳарбий комиссариати қишлоқ ёшларидан офицерликка лаёқатлиларни танлаб, Эсенжанни ҳам Самарқанд шаҳридаги ҳарбий билим юртига ўқишга юборади. У ўқишни битириш арафасида бирдан немис-фашист босқинчилари Ватанимиз бўлган СССРга хиёнаткорона бостириб киради. Фашистларга қарши Улуғ Ватан уруши бошлангач, Эсенжан ҳам фронтга отланди. У тўппа-тўғри урушнинг қайноқ нуқталаридан бири – генерал И.С. Конев қўмондонлик қилган Степной фронтининг 85-дивизияси, 141-ўқчилар полкига тушди.

Ўша пайтда аскарларимизнинг вазифаси душман йўлини тўсиб, Сталинград ва Кавказ томонга ўтказмаслик эди. Э. Атаханов Каменск, Новошахтинск, Ростов-Дон шаҳарлари, Дон дарёси учун бўлган қонли жангларда мардонавор иштирок этди. Э. Атаханов қатнашган жанг лавҳаларидан мисол келтирадиган бўлсак, Каменск шаҳри яқинида, шундоқ Дон дарёси соҳилида турган полк командири, полковник Федотов Эсенжанни олдига чақириб, уч нафар жангчи билан бирга бориб душман орасидан "тил" ушлаб келиш вазифасини топширади.

Э. Атаханов командирнинг топшириғини бажариш учун уч жангчи билан разведкага жўнайди. Машина ва аравалар юрган йўл бўйлаб бориб, қалин бута ва дарахтлар орасига яшириниб, уч соатча пистирмада душманни пойлашади. Улар яширинган жойда эски симёғоч ётганини кўрган Эсенжан, "Керакли тошнинг оғири йўқ" деганларидек, йигитлар билан уни ҳар эҳтимолга қарши ўзларига яқин жойга судраб олиб чиқишади. Шу пайт узоқдан кажавали мотоциклда келаётган немисларни кўриб, дарҳол ҳушёр тортишди-да, ўша симёғоч ёрдамида тўсатдан улар йўлини тўсиш режасини тузишди. Мотоцикл жангчиларимиз пистирмада ётган

жойга туғри келган пайтда зудлик билан симёғоч ёрдамида тур-товлон ҳамла қилиб, душманни ғафлатда қолдиришди. Мотоцикл ағдарилгач, фашист офицерини таппа ерга босиб, қулидаги порт-фелини юлиб олишади, қаршилик қилмоқчи булган ҳайдовчини отиб ташлашади. Қулга олинган немис офицерини штабга олиб келиб топширишади. Унинг портфелида қушинларимиз учун ғоят муҳим ҳужжатлар – жой харитаси, жанг режалари, аскарларнинг руйхати ва бошқа иш қоғозлари бор эди. Ушанда полк командири Э. Атахановдан мамнун булиб уни қучоқлаб упиб, “тил”ни ушлаб келган разведкачиларни мукофотга тавсия қилган эди.

Яримта нон учун

Шундай қилиб жанг майдонларида қон кечиб, Э. Атаханов 1942-1943 йиллари уч марта оғир ярадор булади. Мияси чайқалиб, уч умуртқаси синади, душман осколкаси эсдалик сифатида эти билан териси орасида, суягига ёпишган буйи қолаверди. У охирги марта ярадор булганда Тбилиси шаҳридаги ҳарбий госпиталда даволаниб, қумондонлик томонидан уч ойга юртига таътилга юборилади.

Э. Атаханов жонажон қишлоғига келиб, юртдошлари билан юз куришади. КПСС аъзоси булганлиги учун яшаш жойига келиб, фронтга жунаш олдидан вақтинча қуйилган руйхатдан чиқмоқчи булганда уша пайтдаги туман партия қумитасининг биринчи котиби Осташевский уни тухтатиб, қумондонликка хат ёзишгани ва заруpат туфайли милицияда ишлаш учун фронт ортида қолдирилганини маълум қилади. Шу аснода Э. Атаханов дастлаб Новкент туман милициясининг тезкор ходими, сунгра туман ички ишлар булимининг бошлиғи булиб ишлай бошлади. Уша пайтда вазият оғирлигидан туман милицияси ходимларига кунига яримтадан нон берипарди.

Еттита кийик гуштини едириб

Кунларнинг бирида Э. Атаханов туман милицияси ходимларини туплаб, мажлис утказади. Уша пайтда милиция ходимлари

ута юпун, озғин эди. Буни кўрган янги бошлиқ врачларни чақириб, барча ходимларни тиббий кўрикдан ўтказади. Шифокорлар жуда кўп милиционерларни бундан кейин ички ишлар соҳасида ишлай олмаслиги бўйича хулоса чиқаришади.

Шунда Э. Атаханов қатъиятлилик кўрсатиб, туманнинг турли бурчакларидан мерганларни чақиртиради. Уларга милтиқ, ўқ-дори бериб, тоғу тошлардан кийик, тўнғиз каби ҳайвонларни отиб келишни буюради. Кейин овчилар отиб келган ҳайвонларнинг гўштини барча милиция ходимларига тақсимлаб беради. Ўшанда овчилар Алаш, Тўсқовул тоғларидан уч кун ичида етти кийик, бир неча тўнғиз, ўнлаб паррандаларни отиб, араваларга юклаб келишган эди. Туман ва вилоят раҳбарлари ёш милиция бўлими бошлиғининг бундай кескин ҳаракатини вазиятдан чиқиш учун кўрилган чора деб баҳолаган эди.

Жанговар меҳнати муносиб баҳоланса...

Улуғ Ватан уруши фронтлари ва милицияда тобланган эрюрак ва оққўнгил йигит Э. Атахановни 1945 йили олий милиция мактабига ўқишга юборишди. 1947 йили ўқишни муваффақиятли тамомлагандан то пенсияга чиққунга қадар Э. Атаханов Ўзган тумани, Тўқмоқ шаҳри, қатор туман ва шаҳарлар ички ишлар бўлимлари, вилоят ички ишлар бошқармасига етакчилик қилди. ОБХСС бошлиғи, Ички ишлар вазирлигининг бўлим бошлиғи, вазир ўринбосари бўлиб кўп йиллар ишлади. Умуман, у ички ишлар органларига 40 йил умрини сарфлади. Иш фаолияти даврида жуда кўп оғир жиноий ишларнинг юзини очишда иштирок этган. СССР Ички ишлар вазирлигининг академиясини битирган. У 1-даражали Ватан уруши, Қизил Байроқ, Меҳнат Қизил Байроқ орденлари, 25 жанговар медаль ва "СССРда хизмат кўрсатган чекист", "СССР милициясининг аълочиси" каби кўкрак нишонларининг соҳибидир. Э. Атаханов Москва Қизил майдонидаги Ғалаба паради иштирокчиси. Туман, шаҳар, вилоят кенгашларининг депутати бўлиб сайланиб, сайловчиларнинг кўплаб наказларини бажарган.

Фашизм устидан қозонилган буюк Ғалаба куни муносабати

билан барча юртдошларимизни, хусусан, Улуғ Ватан уруши фахрийларини қизғин табрикларканман, Э. Атахановдек муносиб юрт ўғлонининг Ватанимиз ва халқимиз олдидаги хизматларини эътиборга олиб, туманимиз марказидаги Қаҳрамонлар хиёбонига унинг бюстини ўрнатишни таклиф қилар эдим. Гарчи ҳозир у ҳаёт бўлмаса-да, халқимиз олдидаги хизматлари барҳаётдир. Шунингдек, ўлимидан кейин бўлса ҳам Э. Атахановга генерал-майор унвони берилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Таклифимни тегишли идоралар эътиборга олишади, деган умиддаман.

◊

Т. УСУБАЛИЕВ – КЫРГЫЗДЫН ЧЕРЧИЛЛИ

Пахтачылык – биздин байлыгыбыз жана сыймыгыбыз. Улуу Ата-Мекендик согуштан мурда кыргызстандык пахтачылар союзда алдыңкылыкты ээлеп турушкан. Алдыңкы пахтачыларыбыз 1939-жылы Москвада ачылган Бүткүл союздук айыл чарба көргөзмөсүнө катышкан. Согуштан кийинки жылдарда да пахтачылык көңүлдүн борборунда турган. Аравандык Алла Анаров 1948-жылы жана 1954-жылы эки жолу Социалисттик Эмгектин Баатыры болгон. Ноокендик (мурдагы Ленин району) Матай Абдыраимов менен Калдар Мамасалиевдер да 1948-жылы Социалисттик Эмгектин Баатыры болушкан.

1953-жылдан эмнегедир пахтачылык абдан төмөндөп кеткен. Жалал-Абад облусунун пахтачылары ошол жылы 21-ноябрга карата: Ноокен району пахта тапшыруунун жылдык планын араң 81 пайызга, Үчтерек, Токтогул, Базар-Коргон, Сузак, Ала-Бука райондору 48-74 пайызга гана орундатышып, облусту артка тартышкан.

1954-жылы 17-20 ноябрь күндөрү Ташкент шаарында Бүткүл союздук пахтачылардын 1-курултайы болуп, курултайга Орто Азия, Закавказье жана Казакстандын пахтачыларынын делегаттары катышкан. Республикабыздан Кыргызстан Компартиясынын биринчи секретары И.Р. Раззаков, аравандык даңктуу пахтакер, эки жолку Социалисттик Эмгектин Баатыры А. Анаров, Ноокен райондук аткаруу комитетинин төрагасы К. Юнусалиев жана башкалар катышкан.

КПСС Борбордук Комитетинин биринчи секретары Н.С. Хрущев чыгып сүйлөп, сөзүндө Союздагы пахта эккен жети республикадан Кыргызстандын жана Казакстандын пахтакерлеринин эң артта калганын сынга алган. Кыргыстандын пахтачылары 1953-жылы ар гектар аянттан 16,7 центнерден түшүм алса, 1954-жылы 15-ноябрга чейин араң зорго ар гектардан 9 центнерден түшүм алып, Союзду артка тарткан.

Чындыгында да ошол жылдарда пахтачылыкка көңүл бурулбай, аянттар тондурмаланбай, минералдык, жергиликтүү жер семирткичтер чачылбай шалакылык менен иштешкен, агитациялык-массалык иштер жүргүзүлбөгөн.

Мамлекетке эң төмөнкү 4-5-сорттордо пахта тапшырылган, көз боёмочулукка да орун берилген болчу. Экономика төмөндөгөн, элдин турмушу начарлаган эле.

1955-жылы КПСС БКнын аппаратында он жылдан бери жооптуу кызматта иштеп жүрген Турдакун Усубалиевич Усубалиев Кыргызстанга жиберилген. Ал алгач республикалык «Кызыл Кыргызстан» газетасынын редактору, 1956-1957-жылдарда Кыргызстан КП БКнын агитация жана пропаганда бөлүмүнүн башчысы эле. Анын редактор катары газетаны жакшы чыгарып жүргөнүн билчүбүз.

1955-жылы 18-январь күнү Т.У. Усубалиев Ноокен районуна (анда Ленин району) келип, туура райондук «Жеңиш жолунда» газетасынын типографиясына кирди, саламдаштык. Ал жерде райгазетанын редактору С. Жунушалиев, жооптуу катчысы К. Сатымкулов, гезит басуучу жана мен бар болчумун. Ал чыгып жаткан газетадан бирди колуна алды, тез эле газетанын эки бетине тең назар салды да:

- «Ээн баш секретарга чара жокпу?» деген кабарда «Большевик» колхозунун баштапкы комсомолдук уюмунун секретары Хасановдун фамилиясы 17 жолу кайталаныптыр. Сүйлөмдөрдү кыскартып, Хасановдун фамилиясын уч эле жолу, башында, ортосунда, акыркы сүйлөмдө жазып койсо макала аз орунду ээлеп, маанилүү да, чакан да болмок, - деген пикирин айтты.

Биз менен кыска сүйлөшүп, газетанын ишине багыт берип,

райком партиянын конторун көздөй кетти. Ошол күндөн баштап газетанын иши түп тамырынан жакшы жагына өзгөрдү. Мен ошол газетаны ушул күнгө чейин сактап жүрөмүн.

1957-жылы 12 апрель күнү Кыргызстан КП БКнын агитация жана пропаганда бөлүмүнүн башчысы болуп иштеп жүргөн Т.У. Усубалиев жана облустук «Сталинский путь» газетасынын редактору К.М. Изюмов менин үйүмө келишип, мени да машинасына олтургузушуп, Рахманжан атындагы колхозго алып кетишти. Бизди отуз миңчи төрага Т. Орозматов тосуп алды.

«Улуу Октябрдын даңктуу 40 жылдыгын Родинабыздын жыргалчылыгы үчүн эмгектеги жаңы ийгиликтер менен тосуп алабыз!» деген ураандын астында колхозчулардын жалпы чогулушу өткөрүлүп, Т.У. Усубалиев чогулушта кыска сөз сүйлөдү, колхозчуларга өзүнүн чын дилинен чыккан эң жакшы каалоолорун айтты.

Жалпы чогулушта Жалал-Абад облусунун бардык колхозчуларына, колхозчу аялдарына, механизаторлоруна жана айыл чарба адистерине карата Рахманжан атындагы айыл чарба артелинин колхозчуларынын кайрылуусу кабыл алынды.

Бул кайрылуу «Сталинский путь» газетасына жарыяланды. Облус боюнча өз ара социалисттик мелдеш кеңири жайылтылды, 1957-жыл эпкиндүү эмгектин жылына айландырылды.

Кабыл алынган кайрылуу кандай аткарылып жаткандыгын билүү үчүн Т.У. Усубалиев ошол эле жылы август айында районубузга кайрылып келди. Облустук, райондук газеталар, күжүрмөн баракчалар чыгарылып жатканын, элдин талаадагы эпкиндүү эмгегин, жолдордун боюндагы эгилген мөмөлүү, декоративдүү дарактарды, колхоздордогу бош жаткан жерлерге эгилген 3-5 гектарлаган жаңы бак-дарактарды көрүп абдан кубанды.

Ноокен районунун биринчи секретары Кадырмат Султановдун атынан «Масса менен бирге, массанын башында» деген темада райкомдун партиялык-саясый иш тажрыйбасы жөнүндө китеп чыгармакчы болуп макала чогулта баштадык. Мен журналист катары активдүү жардамдаштым.

Бул китеп ошол жылы Бишкектен (анда Фрунзе) басмадан чыгып, республикага таркатылды. (Бир нускасы менде сакталууда).

Калыстык сөзүмдү айтайын, Т.У. Усубалиев эч бир обкомдун же райкомдун эсине келбеген иштерди аткарды. Ал редактор, пропагандист болуп жүрүп эле республикада пахтанын түшүмүн ошол жылдарда эле 178-180 миң тоннага жеткирүүгө өзүнүн татыктуу салымын кошту.

Т.У. Усубалиев 1958-жылы Фрунзе шаар компартиясынын, 1961-жылдан баштап Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары болуп шайланды. Ал Кыргызстанды 25 жыл, редактор, пропаганда жана агитация бөлүмүнүн башчысы болгонун кошсок, 30 жылдан ашуун мезгил ичинде ошол учурдун талабына жараша адилеттүү, иш билгилик менен башкарды. Чечкиндүүлүк менен иштеп, сан-санаксыз завод-фабрикаларды, цехтерди, ГЭС, ПЭС, ТЭЦтерди, ири жана майда ишканаларды, жасалма көлдөрдү, суу сактагычтарды, каналдарды курдурду, бош жаткан жерлерди өздөштүрдү, мелиорациялык иштерди түп тамырынан бери жакшыртты. Фрунзе шаарын бүт бойдон кайра куруп жаңыртты, дүйнөдөгү кооз шаарлардын бирине айландырды. Айыл чарбачылыгы, мал чарбачылыгы ж.б. тармактар дүркүрөп өстү, маданият, искусство, окуу-тарбия иштери жолго коюлду.

Пахтачылыкта болсо Н.С. Хрущев сындагандай, гектарынан 16 центнерден эмес, 27-30 центнерден түшүм алынып, дүң түшүмү 216-239 миң тоннага жетти. Илгери 60-70 миң тоннаны өндүрүп алуу үчүн суткалап иштесек, кийин пахта терүү кампаниясын октябрга жеткирбей, же ошол айда эле бошочубуз. 1976-жылы Ноокен району боюнча мамлекетке 82 миң тонна пахта тапшырдык. Атагыбыз Ала-Тоодон ашып, Москвага жетти. Миңге жакын алдыңкылар орден, медалдар менен сыйланды.

Турдакун Усубалиевдин тушунда, башкасын айтпаганда да, биздин Ноокен районубузда 12 Социалисттик Эмгектин Баатырлары өсүп чыкты. Алар: Кадырмат Султанов, Кушназар Юнусалиев, Эшенкул Юсупов, Абдыллажан Казаков, Камал Султанов, Саадат Ногоева, Юсупжан Момбеков, Маткалык Амадалиев, Жоро Шералиев, врач Шамши Суеркулов, куруучу Слюсаренко Петр Тимофеевич, пахтачы Малик Акчабаев.

Мал чарбачылыгы дүркүреп естү, эт, сүт, май өндүрүү бир нече

эсеге көбөйдү. Мисалы, Ноокен районундагы «Москва» колхозунда 1953-жылдарда ар уйдан 650-700 литрден сүт саап алынса, 1970-жылдарда ар уйдан 2800-3000 килограммдан сүт, ар койдон мурдагыдай 1,8-2 килограммдын ордуна 4-4,5 килограммдан кемитпей жүн өндүрүлүп турду.

Ноокен районунда чыныгы Т.У. Усубалиевдин идеясы менен сугарылган, көп мыкты жетекчилер иштешип, районду алдыңкылардын катарына алып чыгууга татыктуу салым кошушкан. Алар: райкомдун секретарлары Алайдан Кадырмат Султанов, Оштон Кулназар Ташиев, Ноокаттан Маматказы Эргешов, Ала-Букадан Абдылда Акпаралиев, Сузактан Бегимкул Төрөгелдиев ж.б. болуп саналат.

Дал ушул сыяктуу эле койчулук, пиллачылык абдан жогору даражада өнүктүрүлдү. Кылкандуу дан, жүгөрү өсүмдүктөрү арбын алынды. Өнөр жайы, курулуш, маданият жана башка тармактар да пахтачылык кандай өнүктүрүлсе, ошондой өрчүп өнүктү.

Жашылча өндүрүү 1955-жылдагы 134 миң тоннанын ордуна 1975-жылы эле 305,7 миң тоннага, же 2,2 эсеге өскөн. Жүзүм 21,6 миң тоннанын ордуна 56,4 тоннага жеткирилип, 2,6 эсеге өскөн.

Эт, сүт, май менен Россиянын борбору – Москваны, башка шаарларды камсыздап, езүбүздө да кененчилик болгон, базарларда арзанчылык болгон.

Т.У. Усубалиев кызматтан кеткенден кийин да карыса да катарда болуп, Кыргыз Республикасынын эли үчүн күйүп-бышып, ЖКнын эл депутаты катары айыл чарбачылыгын көтөрүү, экономикалык байлыкты арттыруу, кемчиликтерди жоюу үчүн күрөштү. «Карынын сөзүн капка сал» дегендей, анын айткан-дегенине, газеталарга жазганына көңүлдүн борборун бурушубуз, колдошубуз керек. Анын ар бир сөзү кымбат.

Чындыгында да Т.У. Усубалиевди Кыргызстандын Черчилли десе болот.

Анын соңку жылдарда эле жазган «Пусть вода Кыргызстана крепит дружбу республик Центральной Азии», «Ленин кыргыз элинин алдында күнөөлүүбү?», «Конституция турмуш мыйзамы, ал эми турмуш бир орунда тура бербейт», «Беде жердин асылдуулугун арттырат», «Избирателям необходимо знать своих

«героев», «Концепция овцеводства Кыргызской Республики на 2000-2002 гг», «Эшимканов 8 жыл куугунтуктаган депутат Т. Усубалиев», «50 миллион сом эсти эңгиретеби?» сыяктуу макалалары, радиодон сүйлеген сездөрү бардыгы туура, алтынга тете.

Ушул жазган жана айткан, бетин ачкан маселелеринин өзү эле Т. У. Усубалиевдин ким экендигин айгинелейт.

Анын кыргыз элине сиңирген эмгектери үчүн алган 1-даражалуу «Манас» ордени, Россия Федерациясынын «Дружба» ордени, Кыргыз Республикасынын Баатыры болгону, Бишкек шарынын Ардактуу граждaны болгону жана башкалары куттуу болсун.

Урматтуу аксакалыбыз районубузду баатырлар мекени кылганы, ушул районго көңүлүнүн борборун буруп, республикадагы алдыңкы районго айландырганы үчүн Ноокен районунун эли абдан ыраазы. Аксакал баатырыбызга бакубат өмүр тилейм.

БУРГАНДИНИНГ ДОВРУҒИНИ ЁЙИБ

Новкент туманининг Бурганди қишлоғи донғини дунёга таратган инсон ким эди? – деган саволга ёшлардан тортиб туқсон-юз ёшдаги қариялар ҳам «Осконбай Каипов», деб жавоб берадилар. Оламдан утганига куп йиллар булса-да, унинг исми ҳозир ҳам тилга олинмай қуймайди, бюсти эса Бурганди қишлоғи марказига ҳам, туман марказидаги майдонга ҳам урнатилган.

О. Каипов 1911 йили Бурганди қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Ота-онасидан эрта ажраб етим қолгач, амакилари қулида катта булди. 18 ёшида ВЛКСМ аъзолигига утиб, коллективлаштириш, Совет давлатини қуриш ва мустаҳкамлашда жуда фаол қатнашган. 1932-1933 йиллари Кул қишлоғидаги мактабда уқитувчи булиб ишлаган.

1947 йили тумандаги Карл Маркс номли колхоз раиси этиб

сайланган. 1964 йилгача намунали меҳнат қилиб, колхозни бошқариб келган. Ўша йиллар ичида ҳозирги Бурганди қишлоқ округи атрофидаги майда ва тарқоқ колхозларни Карл Маркс номли колхозга бирлаштириб, йириклаштирган.

Ўзбекистоннинг Андижон ва Наманган вилоятларида яшаб, чорвачилик билан шуғулланиб юрган қирғизларни бирдамликда меҳнат қилиб, колхоз маркази бўлган Бурганди қишлоғини ободонлаштиришга ундади.

У раислик қилган йилларда йириклаштирилган колхознинг иқтисодиёти тинимсиз ўсиб, фойдаланилмай келаётган юзлаб гектар ерлар ўзлаштирилиб, у ерларга ариқ ва каналлар қазилди. Пахта, маккажўхори, бошоқли дон экинлари, сабзавот ва бошқа ўсимликлар, шунингдек, бўш ётган ерларга тут, тол, тераклар экилиб, гуллаган гўшага айлантирилди.

Айниқса, пахта майдонларидан юқори ҳосил олишга эришилган. Хўжалик ҳар гектаридан 37-38,5 центнердан ҳосил олиб, туман ва вилоятдагина эмас, республикада ҳам олдинги ўринларни эгаллаб келган. Чорвачиликда ҳам қорамоллар сони ўсиб, гўшт ва сут маҳсулотлари кўлами ҳам юқорилаган. Колхоз иқтисодиёти юқорилаши натижасида колхоз ҳисобидан икки қаватли идора, маданият уйи, ўрта мактаб, ҳаммом, касалхона, автогараж, сарой ва қуралар, кичик ГЭС, турар жойлар ва бошқа иншоотлар қурилган. Ўша даврда қурилган водопровод линиясидан аҳоли ҳозир ҳам фойдаланиб келяпти.

Шундай қилиб, бу колхоз республикадаги миллионер колхозлардан бирига айланиб, довруғи Москвағача етган. Колхознинг номи ВДНХ «Фахрий тахта»сига ёзилган, Совет Иттифоқи Ҳукумати ва ВЦСПСнинг Қизил Байроғини ютиб олган.

О. Каипов умрининг сўнгги йилларида партия ва ҳукумат кўрсатмаси билан қаровсиз ётган «Қизилжар» совхозида бўлим бошлиғи сифатида совхоз директори Н. И. Мешков билан бирга ишлади. У ерда 5 минг гектар ерни ўзлаштиришга катта ҳисса қўшган. Илгари икки қишлоқдан иборат бўлган «Қизилжар» кейинчалик «Қизилжар», «Интимақ» ва «Тошкўмир» совхозларига айланган.

О. Каипов умрининг охиригача аҳоли ва ёшлар ўртасида тар-

Инв. № 37322

биявий ишларни юритиб, жуда кўп кадрлар етиштирди. Улардан ҳисобчи Юсуп Момбеков, бригадир Абдуллажон Қозоқовни олайлик. Ю. Момбеков Калинин номли колхозга раислик қилиб, А. Қозоқов эса 88 гектар пахта майдонининг ҳар гектаридан 48,3 центнердан ҳосил олиб, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони юксак унвонига сазовор бўлишган. Шунингдек, Каим Байтемиров, Алишер Расулов, Болот Абдиев, Сабир Турдалиев, Маматназар Турғунов, Суқсур Жантаева, Собирахон Сатторовалар колхозда 35-40 йил энг зўр фаоллардан бўлиб ишлашиб, давлат орден ва медаллари билан тақдирланишган.

О. Каипов пенсияга чиққандан кейин ҳам бекор ўтирмасдан, бўш ётган 100 гектар ерни ўзлаштириб, пахта экди, ундан мўл ҳосил етиштириб, колхоз иқтисодиётини кўтаришга катта ҳисса қўшди.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришдаги юқори кўрсаткичлари учун унга ҳам Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилган. У икки марта Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени, бир неча медаллар ва кўкрак нишонлари, шунингдек, Қирғизистон ССР Фахрий ёрлиқлари билан тақдирланган.

Меҳнаткашлар орасида катта қадр-қимматга эга бўлиш билан бирга 1954-1958 йиллари СССР Олий Советининг депутати бўлиб сайланган. Республика коммунистлар партиясининг Марказий Комитети аъзоси бўлиб ҳам сайланган.

У 1987 йили узоқ касалликдан сўнг вафот этган. Унинг меҳнатлари юқори баҳоланиб, қишлоқ мактабига О. Каипов номи берилган.

Марҳум О. Каиповнинг ҳамқишлоқлари унинг ишини давом эттириб келишяпти. Бу йил Бурганди қишлоқ округи пахтакорлари 512 гектар майдоннинг ҳар гектаридан 30,5 центнердан ҳосил олишиб, 1171 тонна ўрнига 1780 тонна пахта топшириб, режани ортиғи билан бажардилар. Ҳали пахта майдонларида очилмаган кўсаклар кўп, улардан яна ўнлаб тонна «оқ олтин» терилади. Шунингдек, қишлоқ округида дон, сабзавот, мева-чева етиштириш бўйича режалар ҳам ортиғи билан бажарилди.

Осконбай Каиповнинг кенжа ўғли Кенеш Осконбаевич Осконбаев ҳозир депутатлар туман Кенгаши раиси бўлиб ишлаяпти.

КЫЙЫНЧЫЛЫКТЫ ЭЛ МЕНЕН ЖЕҢЕТ

1981-жылы декабрь айында Жеңиш Муктарович Тилекеев жашында окуган, өскен экинчи ата журту болуп калган Ноокен районуна келип, партконференцияда бир добуштан райком партиянын экинчи катчылыгына шайланды. Бул үчүн райондун бардык эмгекчилери абдан кубанышты. Анткени, илгери 1950-жылдарда атасы Муктар Тилекеев райондо прокурор, райком партиянын экинчи катчысы болуп иштеп кеткен эле. Эл-журтчулук аны жакшы билишет. Ошол элүүнчү жылдарда Ноокен районунун айыл чарбачылыгы, мал чарбачылыгы аябай дүркүрөп өскөн, райондон бир топ Социалисттик Эмгектин Баатырлары, алдыңкы пахтачы, малчы новаторлор өсүп чыгышкан. Райондун атагы Ала-Тоодон ашып, даңкы таш жарган жылдар эле. Буга Муктар акенин да кошкон салымы чоң болгон. Муну эл ушул күндө да эскеришет.

Ата жолун жолдоп, Жеңиш Тилекеев Ноокен районунда райком партиянын экинчи катчысы болуп иштеп турган 1981-1985-жылдарда райондо чоң таанылгыс өзгөрүштөр болду. Ж. Тилекеев катчы, депутат катарында элдин көптөгөн наказдарын аткарды: колхоз-совхоздордо жолдор тегизделип асфальтталды, ашкана, чайкана, балдар бакчалары, азык-түлүк дүкендөрү курулуп, пайдаланууга берилди. Мал чарбачылыгы да өсүп өнүктү. Кийин ал Ала-Бука, Баткен райондорунда иштеп, насип экен кайра Ноокенге аким болуп келди.

«Ат айланып казыгын табат» деген элибизде макал бар. Анын сыңарындай 1992-жылдын апрель айында Ж. Тилекеевдин жолу ачылып, Кыргыз Республикасынын Президентинин буйругу менен өзүнүн экинчи ата-журту, өскөн жери Ноокен районунун мамлекеттик акимчилигинин башчысы болуп келди. Ал орун алып «креслогоо» олтурган күндөн баштап эле райондун кары-жаштары, теңтуштары аны менен кучакташып көрүшүп, кызуу куттукташты, жакшы каалоолорун билдиришти.

Жеңиш Тилекеев Ноокен районуна аким болуп дайындалып келгенде эми жаз жарышы башталып, пахтанын чигитин, жүгөрүнүн үрөнүн эгип, жашылчалардын кечөттөрүн олтургузуп жаткан мезгил эле. Бир жагынан колхоздордо приватташтыруу жүрүп, ар

бир колхоз-совхоздо майда дыйкан кожолуктары түзүле баштаган болуучу. Райондун акими катары Ж. Тилекеев райондо ишти ушул күндүн талабына жараша жакшы уюштурду, айыл-кыштактарды такай аралап, иштин башында болду, ишке багыт берди. Эл менен тыгыз байланышып, алардын ой-пикирлерин угуп, жардамын берип, 1992-жылды райондо чоң бурулуштардын жылына айландырууну кездеду.

Ошентип жазгы кош айдоо енөктүгү аяктады. Дыйкандардын кубанычы койнуна батпай быйыл мол түшүмдүн жылы болот деп талаада тынымсыз эмгектенип жатышкан. Бирок, табияттын кырсыгын эч ким болжоп билбейт эмеспи. 30-апрелдеги, 1-2-май күндөрүндөгү катуу жааган жамгырдан кийин райондун аймагын аралап өткен Эски-Масы, Шайдан-Сай, Чиртек-Сай, Майлуу-Сайлардын сел суулары сайга батпай ташкындап, көптөгөн курулуштарды, каналдарды, арыктарды бузуп кетти. Пахта жана башка эгин талааларын сел суулары каптады. «Сере» жайлоосуна каттоочу 40 километр жана Кара-Кол жайлоосуна каттоочу жолдорду суу алып, жараксыз кылды.

Коомдук мал чарбасына да чоң зыян келтирилди. Район боюнча алганда 9 баш ири мүйүздүү мал, 1835 баш кой-козулар, 11 баш жылкылар селдин акыбетинен ыксыз чыгымдарга учурады, 90 пайыз чабандардын үйлөрү, ондогон кой кароолордун, малканалардын дубалдары урап, жашоого, мал кармоого мүмкүн болбой калды.

Айрыкча айыл дыйкандар чоң зыян тартышты. 5594 гектар пахтаны сел каптап, катуу каткалаңга учуратты, 2097 гектар пахтаны жокко чыгарды. Пахта арасынан аккан сел суулары жерди кайрадан даярдап чигит эгүүгө, арыктарды ремонттоп чыгууга аргасыз калды. 2510 гектар жүгөрү, жашылча, бахча эгиндерин кайра эгүүгө тура келди. Булар кийин толук калыбына келтирилди.

Бул сел каптоолордон кийин дагы бир оор кырсык, жер титирөө болду. 15-май күнү жети баллга жеткен Бүргөндү зилзаласынын кесепетинен район боюнча 4479 турак үй, 23 мектеп, 5 оорукана, 21 балдар бакчасы, 4 мончо, 105 кой короолордун жана башка имараттардын дубалдары урады, жаракалар кетти, жашоого такыр мүмкүн болбой калды. Районго зыян үстүнө зыян

болуп калды. Мурдакы селден келген зыян 31 миллион сомдон ашкан болсо, зилзаладан келген зыян андан жүз эсе ашты. Зилзаладын жапа чеккендерге ар жактан гуманитардык жардамдар көрсөтүлдү.

Бул жылы кош кырсык болгон райондо эмгекчилер жылды ийгиликтүү аякташып, кийинки - 1993-жылдын мол түшүмү үчүн мыкты камылгалар көрүлдү. Бардык чарбаларда аянттарды тоңдурмалоо сапаттуу бүткөрүлдү, техниканын да кышкы ремонту ийгиликтүү аяктады. Өткен жылдын күз айларында эле күздүктөр сапаттуу себилип, мына азыр жер бетине калың болуп көгөрүп чыкты.

Зилзаладан жапа чеккөн көптөгөн үй-бүлөлөр жаңы кенен үйлөрдө жашап жатышат. Бузулган бардык мектептер, ооруканалар, балдар бакчалары жана башка коомдук жайлар, короо-сарайлар толугу менен калыбына келтирилди. Балдардын окуулары, оорууларды кабыл алуу иштери үзгүлтүккө учуратылган жок. Өткөн кош кырсыктуу жылда райондун акими Жеңиш Муктарович күнү-түнү уктабай колхоз-совхоздордо, мекеме, ишканаларда болуп, зор уюштуруучулук иштерди жүргүзе алды.

Ноокен районунун эмгекчилери 1993-жылдын Нооруз майрамын жазгы кош айдоо жумуштарына карата эмгектеги зор ийгиликтөр менен тосуп алышты. Бардык чарбаларда сугат тармактары чаап-тазаланып бүткөрүлдү. Март айынын биринчи жарымында эле парниктерге тамеки, помидор, капуста, калемпир жана башка жашылча өсүмдүктөрүнүн уруктары себилип, жакшы көчөттөр естүрүлдү.

Ошол жылы райондун эмгекчилери мамлекеттик заказ боюнча 3900 тонна дан, 14500 тонна пахта, 1285 тонна тамеки, 272 тонна жүн, 1700 тонна эт, 6500 тонна сүт жана башка айыл чарба азыктүлүктөрүн өндүрүүгө жана сатууга карата астейдил эмгектеништи.

Мал чарба фермаларында 9700 баш ири мүйүздүү мал, анын ичинен 3216 баш саан уйлар, 90 миң баш койлор, 2700 баш жылкылар ийгиликтүү кыштатылууда. Райондун малчылары быйылкы жылы ар жүз баш тубар малдардан: 95 козу, 80 музоо, 75 кулун, ар уй башына 2300 килограммдан сүт саап алууга сөз беришти.

Азыр бул аймакта эмгекчилердин турмуш жыргалчылыгын дагы жогорулатуу боюнча иштер жүргүзүлүп жатат. Ноокен району нун акими Ж. Тилекеевдин алгачкы кадамы мына ушундай.

КАДЫРМАТ СУЛТАНОВ КАЛКЫБЫЗДЫН ЖҮРӨГҮНДӨ

Кадырмат Султанов 1905-жылы Ош областынын Алай районундагы Сопу-Коргон айылында туулган. Ал 1929-жылы ВКП(б) нын мүчөлүгүнө еткөн. 1927-жылы алгач советтик-чарбалык, кийин партиялык кызматтарда иштей баштаган. 1948-жылы Кыргызстан Компартиясынын Лейлек райкомунун биринчи секретары болуп иштеген.

К. Султанов 1951-жылы партиянын Ноокен (анда Ленин) райкомунун биринчи секретары болуп шайланган. Ал кезде райондо 26 майда батыранды колхоздор, 6 айылдык советтери жана 3 жерде МТС бар эле.

Бардык ишти кадрлар чечет дегендей, ал Ноокенге келери менен айылдарды аралап, эл менен жолугушуп, кеңешип мыкты кадрларды тандап ишке дайындаган. Анын эмгекчил, адамгерчиликтүү, ак ниет, нысаптүү, карапайым жана адилеттүү жетекчи болгонун эл абдан жактырган. Ал дайыма эл менен бирге, элдин башында болгон, элдин көйгөйлуу маселелерин өз убагында чечип турган.

К. Султанов эртеден-кечке эл менен талаада болсо, кечинде райкомдо өз кабинетинде түнкү саат 1-2 ге чейин иштечү. Ошондон улам райондо бардык ендүрүштүк тармактарда, ишкана-мекемелерде ийгиликтердин артынан жаңы-жаңы ийгиликтер жаралган.

Райондо ал жетекчилик кылган 6 жылдын ичинде эле кеп өзгөрүүлөр, мактоого татыктуу иштер аткарылган. Буга бир эле ми-

салды келтирели. 1955-жылы Карл Маркс атындагы колхоздун 2 кабаттуу заңгыраган конторасы, анын жанында эки кабаттуу 1000 орундуу Маданият үйү, мончо, стандарттуу орто мектеп, ондогон колхозчулардын стандарттуу үйлөрү, оорукана жана башка коомдук объектилер жалаң бышык кыш менен курулуп, пайдаланууга тапшырылган.

Ошондой эле бригадаларда колхозчулардын экинчи үйү болуп эсептелген талаа стандары балдар бакчалары менен кошо курулуп берилген.

Мындай объектилер райондун Кыла (азыркы Момбеков айыл округу) колхозунда жана башка колхоздордо да курулган.

1956-жылы район боюнча 8300 гектар аянтка пахта эгилип, анын ар гектарынан 27 центнерден түшүм алынып, мамлекетке 22,5 миң тонна "ак алтын" сатылган. Бул район боюнча мурдакы мезгилге салыштырганда пахтанын түшүмдүүлүгү гектарынан 13 центнерге жогорулагандыгын ачык-айкын айгинелеп турат.

Ошол 1956-жылдын жыйынтыгы менен райондун алдыңкылары СССРдин жогорку сыйлыктарына, орден, медалдарына татыктуу болушту. СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен райкомдун биринчи секретары Кадырмат Султанов, райондук аткаруу комитетинин терагасы Кушназар Юнусалиевге Социалисттик Эмгектин Баатыры деген жогорку наам берилди. Ошондой эле райондун Карл Маркс атындагы колхозунун төрагасы Өскөнбай Каипов, "Кыла" (кийин Калинин атындагы колхоз) төрагасы Эшенкул Жусупов, Карл Маркс атындагы колхоздун алдиңкы бригадири Абдуллажан Казаков Социалисттик Эмгектин Баатыры деген ардактуу наамдарга ээ болушту.

Улуу Атамекендик согуштан илгери Ноокен районунда 2 Социалисттик Эмгектин Баатыры болгон. Алар сакалдылык Матай Абдыраимов менен Халдар Мамасалиевтер эле. Ошентип, кийин бир райондон 5 эмгектин баатыры чыгып, Ноокен району "Баатырлардын мекени" деген атка конгон.

Ушинтип, Кадырмат Султанов мурда жана кийин Ноокенде элге эмгегин сиңиргендиги үчүн Совет өкмөтү аны алгач "Ардак

белгиси", Эмгек Кызыл туу ордендери жана медалдары менен сыйлаган, акырында ал Ленин орденин, "Алтын жылдыз" медалын алып, Социалисттик Эмгектин Баатыры болду.

1957-жылы К. Султанов КПССтин кезексиз XX1 съездине делегат болуп барып катышып келди. Ал Ноокен районунда иштеп турган мезгилде Ибраим Турдумбетов, Кадыркул Абдыразаков, Арзымбек Өсөрөв, Муктар Тилекеев сыяктуу көптегөн кадрларды тарбыялап өстүрдү. Алар кийин областтык, республикалык жогорку кызматтарга көтөрүлүштү. Ошондой эле Сабырали Тойчукулов, Абдыкадыр Акматов, Өскөнбай Каипов, Тешебай Орозматов, Тажибай Жолдошев, Эшенкул Жусупов сыяктуу кадрларга аталык камкордугун керсетөт. Азыр жогоруда аталган адамдардын бири да арабызда жок.

Кадырмат Султановдун өмүрү абдан кыска болду. Ал 1957-жылы 24 сентябрь күнү Масы айылында жүрөгү катуу ооруп, инфаркт оорусунан улам көз жумду. Анын сөөгү дүйнөгө белгилуу Ош шаарындагы Сулайман тоосуна коюлду.

Кадырмат Султановдун ысмы Кыргызстандын тарыхында алтын тамгалар менен жазылган. Анын атагы, ысмы кылымдар бою ноокендиктердин жүрөгүндө унутулбай жашай берет.

ЭШИЕВДЕРДИН ИШТЕРМАН ДИНАСТИЯСЫ

Мындан беш жүз жыл илгери бир кытайлык окумуштуу мындай деп жазган экен: "Эгерде сен бир жылды мурда ойлосоң, буудай эк; эгерде сен он жылды мурда ойлосоң, бак-дарак эк; эгерде сен жүз жылды мурда ойлосоң, адамды, балдарыңды тарбияла".

Ноокен районунун Ноокен айылында бир жылды да, он жылды да, жүз жылды да алдын ала ойлогон, айылдын кадыр-барктуу аксакалы Нарымбет Эшиев деген киши жашап еткөн. Ал киши 1896-жылы төрөлүп, 83 жаш курагында дүйнөдөн кайткан. Эгер тирүү болгондо азыр 114 жашка толот эле. Ал Кыргызстанда коллективдештирүү мезгилинде аялы Жыпар эже экө Арымжан атындагы колхозго мүчө болуп киришип, эпкиндуу эмгектенип жүргөн На-

рымбет Эшиев алгач бригадир, полевод (талаа башчысы), кийин колхоз башкармасынын төрагасы болуп иштеген.

Мен жашаган Беш-Жыгач айылы Ноокен айылына коңшу болуп, арабызды арык ажыратып турчу эле. Нарымбет аганын Буркан, Дыйкан жана Кайым деген балдары бар эле. Азыр өткөн мезгилди жакшы ойлосом, ал киши баягы Кытайдын окумуштуу жазуучусу айткандай бир жылды да, он жылды да, жүз жылды да алдын ала ойлоп иш жүргүзгөн экен.

Анын тунгуч уулу Буркан Нарымбетович Эшиев ата-энесинин тарбиясын алып, мектепте жакшы окуп, айылындагы "Коминтерн" колхозунун бухгалтериясында иштеп жүргөн мезгилинде Улуу Ата Мекендик согушу башталып кетти. Жашы 18 ге толгону үчүн Мекенди коргоого аттанды. Тез арада аскердик машыгуулардан отуп, фронтто немистик-фашисттик баскынчылар менен катуу салгылашты. Кандуу согуштардын биринде Курск шаарына жакын жердеги темир жол станциясында болгон согушта Буркан Эшиев сол бутунан жарадар болуп, госпиталдан үйүне протез менен кайтып келди.

Ошол кезде райондо, колхоздордо да эсеп-кысапты тез жана анык, туура жүргүзгөн бухгалтерлер жокко эсе эле. Ошону үчүн да кайсыл колхоздо бухгалтериялык иштери туура жүргүзүлбөй чатакташып, колхоздун кирешеси азайып кетсе Буркан Эшиевди тезинен ошол жерге бухгалтер кылып дайындашчу эле.

1950-1951-жылдарда райондун борборундагы ири "Большевик" колхозунун иши абдан начарлашып, план-тапшырмалар аткарылбай, колхозчулардын жылдык кирешелери абдан төмөндөп, дан эгиндеринен кем түшум алынгандыгы үчүн элдин карды нанга тойбой калышты.

1951-жылы Буркан Эшиев ушул арттагы колхозго башкы бухгалтер болуп дайындалып калды. Ошентип Б. Эшиев колхоздо 1951-1953-жылдарда башкы бухгалтер болуп иштеп, эсеп-кысап иштери тартипке келтирилди. Бардык тармактар боюнча киреше көлөмдөө күчөтүлдү. Натыйжада "Большевик" колхозу райондогу гана эмас, областтагы алдыңкы колхоздордун бирине айланды. Колхозчулар жылдын жыйынтыгы боюнча иштеп тапкан эмгек

күндөрүнө 2-2,6 сомдон акча алышып турушту. Ал кезде арзанчылык да болуп калды.

Б. Эшиев кайсыл колхозго барып башкы бухгалтер болуп иштесе, ошол колхоздун иши оңолуп, бай колхозго айлана берчи болду.

Ал 1970-1980-жылдарда Кыла (азыркы Момбеков) айылындагы Калинин атындагы колхоздо башкы бухгалтер болуп иштеди. Ал ишке келери менен эле колхоз алга карай тез өсе баштады.

Бул колхоз мурда жыл сайын 3-5 миллион сомдон жылдык киреше алса, Б. Эшиев башкы бухгалтер болуп иштеген жылдарда кирешеси тынымсыз көбөйдү, бардык тармактарда иштери оңолуп, киреше суудай акты. Ал иштеген соңку жылдарга барып колхоздун кирешеси 17,5 миллион сомго жетти. Бул газеталарга да чыкты.

Калинин атындагы колхоздо эки кабаттуу колхоздун контора-сы, маданият үйү, эки кабаттуу мектептер, магазин, ашкана, мейманкана курулду, Улуу Ата Мекендик согушта курман болгондорго айкел тургузулду.

Эми ошол Буркан Эшиевдин уулу Турдумамат Бурканович Эшиев тууралуу эки ооз соз айталы. Ал дагы атасы сыяктуу жакшы тарбия алды. Ал 1978-жылы Бишкектеги Скрябин атындагы айыл чарба институтунын агрономия факультетин бутурду,

1978-1990-жылдарда "Коминтерн" колхозунда башкы гиротехник, башкы агроном, 1990-1993-жылдарда Жалал-Абад облastтык айыл чарба башкармасынын агроному, "Алтын күз" соода-сатык фирмасынын директору, 1996-1998-жылдарда Момбеков айылындагы Т. Сыдыков атындагы пахта кабыл алуу пунктунун башчысы болуп иштеген.

1997-2005-жылдарда Ноокен райондук айыл чарба башкармасынын башкы агроному, 2005-жылдан баштап ушул күнгө чейин райондук агродепартаментинин башчысы болуп иштеп келүүдө. Райондун күжүрмен пахтачылары 2008-жылдан баштап 2012-жылга чейин пахта аянттарынын ар

гектарынан жыл сайын 32-33 центнерден ашыра пахта өндүрүп мамлекетке сатып келе жатат. Район областта гана эмес, республикада да пахта өндүрүүдө биринчиликти ээлеп келүүдө. Күздүк дан эгиндеринен да жыл сайын алынган түшүмдүүлүк 33-34,4 центнерден кемиген жок. Жүгөрүдөн да гектарынан жыл сайын 60-70 центнерден ашыра дан алынууда. Мал чарбачылыгында да өсүш бар.

Нарымбет Эшиевдин ортончу уулу Дыйкан Эшиев "Коминтерн" колхозунда 40 жыл чабан, ферма башчысы болуп иштеп, жетишкен ийгиликтери үчүн Ленин, Эмгек Кызыл Туу ордендери жана медалдар менен сыйланган. Азыр ал киши арабызда жок.

Н. Эшиевдин кенже уулу Кайым Эшиев жаштайынан мектепте жакшы окуп, жогорку билимдүү болуп, Ноокен райкомунун пропаганда жана агитация бөлүмүнүн башчысы, райондук элдик контроль комитетинин төрагасы, Базар-Коргон райондук партия комитетинин уюштуруу бөлүмүнүн башчысы, Ноокен районунун Масы айыл өкмөтүнүн башчысы болуп талаптагыдай жакшы иштеди. Азыр пенсияда эс алууда.

Кайым Эшиевдин уулу Абдылалек Эшиев Ноокен районунун "Москва" колхозунда комсомол комитетинин секретары, райондук мамлекеттик администрациясында аппарат жетекчиси, Масы айыл өкметүнүн башчысы, кийин Ноокен айыл округунун башчысы кызматтарында жемиштуу эмгектенди.

Турдумамат Эшиевдин аялы Динара Эшиева Ноокен айыл округундагы Артык Төрөгелдиев атындагы орто мектептин директору болуп иштөөдө. Алардын эки уулу, эки кызы, жана неберелери бар.

Мына, Эшиевтердин династиясы ушундай. Ошол Кытайдын окумуштуусу айткандай, бул династия дайыма бир жылды же он жылды эмес, жүз жылды, бүткүл Кыргызстандын жаркын келечегин терең ойлонушуп иштешет десем жаңылышпаймын. Бардыңыздар да ушул Эшиевтердин династиясынан үлгү алсаңыздар арзыйт.

ЧОҢ САЛЫМЫН КОШКОН

Тешебай Айдаров 1926-жылы Ноокен районунун Масы айылында туулган. Мектепте окуп жүрүп жаштайынан эле "Большевик" колхозунда пахтачылык бригадасында табелчи болуп иштеген.

Улуу Ата Мекендик согуш башталгандан кийин, 1944-жылы жашы 18 ге чыкканда Советтик Армиянын катарына чакырылган. Борисоглебскде аскердик машыгуулардан өтүп, туура Белоруссия фронтуна, Слуцк шаарына жиберилген.

1950-жылы Советтик Армиянын катарынан демобилизацияланып, мекени Масы айылына келип, колхоздо алгач пахтачылык, соң трактордук бригадада эсепчи болуп иштеген. Аны жакшы иштегендиги үчүн колхоз башкармасы пахтачылык бригадасынын жетекчилигине дайындаган. Ал башкарган бригаданын пахтачылары жыл сайын мамлекетке пахта тапшыруунун жылдык пландарын ашыра орундаткан.

Тешебай Айдаров кезинде Улуу Ата Мекендик согушка катышкандыгы, кийин колхоздо туура иштегендиги үчүн "Улуу Ата Мекендик согуш" ордени, "1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн" медалы, соң бир нече юбилейлик медалдары менен сыйланган. Ошондой эле В.И. Лениндин туулган күнүнө 100 жыл толгондугуна байланыштуу чыгарылган "Кужурмөн эмгеги үчүн" медалы жана башка төш белгилери менен сыйланган.

Ал пенсияга чыккандан кийин да, азыр 88 жаш курагында да аксакалдар кеңешинин төрагасынын орун басары болуп иштеп жатат. Коомдук иштерге ишкердүүлүк менен катышат.

Тешебай Айдаровдун 8 уул-кыздары, 70 тен ашык небере, чеберелери бар. Аларды жакшы тарбиялайт.

Тешебей Айдаров Мекке жана Медина шаарларына ажылык сапарына барып келди. Бул ажыга бардык жакшы тилектерибизди каалайбыз.

ОРДЕНДҮҮ ДЫЙКАН МАКАМБАЙ

Ноокен районундагы Масы айылында Саттаров Макамбай деген асыл дыйкан киши жашайт. Ал 1928-жылы туулган. Үстүбүздөгү жылы ал 85 жашка чыккан болсо дагы Беш-Жыгач кыштагынан 5 километр жолду жөө басып, райондун борборуна бир келип кетет. Улуу Ата Мекендик согуш башталганда ал 13 жашар мектепте окуп жүргөн бала эле. Эркектер мекенди коргоого кетип, орукта жалаң аялдар, жаш балдар калган болучу.

Ошентип ал жаштайынан эле Масы айылынын борборундагы "Большевик" колхозуна мүчө болуп кирди. Алгач ал атбаш жетеледи. Пахтанын катар аралыгын сугарды, буудай оруп жанчууга катышты.

1951-1954-жылдарда ал Советтик Армиянын катарына чакырылды. Кызмат өтөп келгенден кийин колхоздо жан-дили менен астейдил пешенесинен тер төгүп иштеп калды. Анан үйлөнүп бала-чакалуу болду. Бала-чакасын жакшы тарбиялап багуу үчүн колхоздо стахановчу болуп күнү-түн дебей, убактысы менен эсептешпей иштеди, күндүк нормаларды дайыма ашыгы менен аткарып жүрдү. Ал сугарган пахта аянттарынан ар жылы гектарынан 30-35 центнерден түшүм алынуучу эле. Анткени пахтачылыкта негизги чечүүчү кесип бул сугатчылык. Анан пахта терими башталары менен ал бригаданын кырманчысы болуп иштөөчү. Бригадада 80 гектар пахта аянты болсо, ал ошол аянттардан терилип кырманга тапшырылган пахталардын бардыгын жайып сапаттуу кылып курутат, арабаларга жүктеп, пахта кабыл алуу пунктуна жиберет. Ал курутуп женеткен пахталар кайтарылбай кабыл алынчу.

Саттаров Макамбай пахтачылыкта жакшы иштегендиги үчүн СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен Эмгек Кызыл Туу ордени, В.И. Лениндин туулган күнүнө 100 жыл толгонуна байланыштуу "Күжүрмен эмгеги үчүн" медалы, "9-беш жыл-

дыктын ударниги", 2 жолу КПСС БКнын, СССР Министрлер Советинин, ВЦСПСтин жана ВЛКСМ БКнын "Социалисттик мелдештин жеңүүчүсү" деген теш белгилери, бир нече жолу колхоз, район тарабынан баалуу сыйлыктар, "Москвич" маркалуу автоунаасы, Ардак грамоталары жана "Эмгек ветераны" медалы менен сыйланган.

Беш-Жыгач айылынын чыгышындагы эле биринчи үй Макамбай Саттаровдун, анын бала-чакаларынын үйлеру. Алар үйлерүнүн айланасына, арыктарынын жээктерине, там арка-алдыларына декоративдүү, мемелүү дарактарды көп эгишип, талаптагыдай жашылдандырышкан. Алар быйыл да өрүк, шабдалы, гилас көчөттөрүн эгишип жашылдандырышты.

ҚАҲРАМОНЛИККА МУНОСИБ

Новкент туманидаги энг илғор пахтакор, ҳозирда пенсияда бўлган Зиёдахон Аҳмаджонова 1954 йили Моси қишлоғида туғилган. Унинг ота-онаси Эргашвой ва Зулайхо Чўлпоновлар колхоз илғорларидан бўлганлигини кўпчилик яхши билади. Ота-онасидан яхши тарбия олган Зиёдахон мактабни битиргач, 1970-1973 йиллари колхозда табелчи, кейинчароқ бу ерда ташкил этилган «Учқун» ёшлар бригадасида бригадир бўлиб ишлади.

1973-1984 йилларда у бошқарган ёшлар бригадаси ҳар йили пахтадан юқори ҳосил олиб, туман ва вилоят бўйича энг илғор бригадалар сафидан ўрин олиб келди. Унинг бригадаси ҳар йили гектаридан режадаги 24 центнер ўрнига 34-36 центнер пахта оларди. Шуни айтиб ўтиш керакки, ёшлар ишлаган бу бригада тошлоқ майдонда жойлашгани учун ҳосилдорлик илгари 14-16 центнердан ошмаган.

1977 йили ёшлар бригадаси Улуғ Октябрь революциясининг 60 йиллигига бағишланган мусобақада қатнашиб, 70 гектар майдонга пахта экди ва гектаридан 37,8 центнердан ҳосил олди. Шу йили бригаданинг меҳнатлари муносиб баҳоланиб, З. Аҳмаджоновага «Ҳурмат белгиси» ордени топширилди. У бир неча марта ВЛКСМ Марказий Комитетининг фахрий ёрлиқлари билан тақдирланган, шунингдек, «Москва» колхози бошқаруви, туман ва вилоят томонидан бериладиган қимматбаҳо совғаларни олишга муваффақ бўлган, 4 марта туман, вилоят кенгашларига депутат бўлиб сайланган.

Иттифоқ тарқагач, З. Аҳмаджонова «Оқ олтин» қишлоқ хўжалик кооперативини тузди. Ўзининг мулойим муомаласи, юриш-туриши, меҳнатни ва ерни севиши билан кооператив аъзолари ҳурматини қозонди.

У далада ишлаб юриб, Андижон пахтачилик институтининг агрономлик факультетида сиртдан ўқиди. Отаси Э. Чўлпонов пенсияга чиққандан кейин ҳам 20 гектар ерга беда экиб, ерни семиртириб, ҳосилдорликнинг юқорилашига ҳисса қўшган.

Мустақилликка эришилгандан бери «Оқ олтин» кооперативи Моси қишлоқ округида 173 гектар майдонга пахта ва донли экинлар экиб, ҳар йили мўл ҳосил олиб келяпти. Кооператив қишлоқ округида 40 йилдан бери биринчиликни қўлдан чиқаргани йўқ.

Ўтган йили сув танқис бўлганига қарамай, кооператив аъзолари ўзларига беркитилган 152 гектар ерга пахта экишиб, гектаридан ўрта ҳисобда 40 центнердан ҳосил олишди. Бу йил улар сувнинг мўл бўлишини билмай, 173 гектар майдоннинг 80 гектарига пахта, 72 гектарига кузги буғдой экишган эди.

Кооперативнинг 139 аъзоси бор. Уларнинг ярми пахта, ярми дон экишган. Сув мўл бўлиб, қўлдаги ва Хитойдан келтирилган техникалардан тўғри фойдаланиб, кузги буғдойдан гектаридан 40,3 центнердан ҳосил етиштиришди. Бу туман, вилоят ва республикада юқори кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Кооператив пахтакорлари бу йил ҳам пахтани ўз вақтида, агротехника талаблари даражасида сифатли парвариш қилишди. Натижада ҳосил кўнгилдагидек бўлди.

«Оқ олтин»га аъзо бўлганлар дала шийпонини бузмасдан ва бўлмасдан сақлаб қолишган. Ҳозир далада меҳнат қилаётган деҳқонлар шу ерда тушлик қилишади, дам олишади. Улар техникалардан ҳам ўртада фойдаланишади, терилган пахтани мана шу шийпондаги катта хирмонга тўкишади. Бу ердан машинага юклаб пахта заводларига жўнатишади. Ҳозир туманда 5 та пахтани қайта ишловчи завод ишлаб турибди. Заводнинг ўзида чигитдан ёғ олиниб, эгаларига топширилади.

«Оқ олтин» кооперативи далаларида бўлганимизда, деҳқонлар оила аъзолари билан астойдил пахта тераётганини кўрдик. Улар шу кунгача гектаридан 40,7 центнердан ҳосил олишиб, пахтанинг ҳаммасини қайта ишлаш заводларига топширишибди.

Меҳрибон она ва ғамхўр буви Зиёдахон яқинда пенсияга чиқди. Унинг турмуш ўртоғи Ғуломжон Аҳмаджонов кўп йиллар туман босмахонасида, редакцияда ҳисобчи бўлиб ишлади. Босмахона иши тўхтаб, ходимлар бошқа ишларга ўтган пайтда Ғ. Аҳмаджонов ҳам «Москва» қишлоқ хўжалик кооперативида деҳқон хўжалиги бошлиғи бўлиб ўн йил меҳнат қилди. Ҳар доим пахта етиштириш режасини ошиғи билан бажариб юриб, бу йил у ҳам пенсияга чиқди

Зиёдахон 40 йилдан бери пахтачилик соҳасида меҳнат қиляпти. У берган ваъдасини бажармаган йил бўлмаган. Сўзи билан иши доим бир бўлгани учун Қирғизистон Республикаси Қаҳрамони бўлишга муносиб деҳқондир. Пенсияда бўлишига қарамай, ҳозир ҳам ғайрати сўнмаган, «Мерседес» машинасини ўзи ҳайдайди, тракторчиликни ҳам қойиллатади.

Унинг яна узоқ йиллар пахта далаларидан чиқмай ғайрат билан ишлашига ишончимиз комил. Бундай зийрак, ўқимишли агроном-пахтакорнинг меҳнатини ҳар қанча баҳоласа, давлатнинг энг юксак мукофотлари билан тақдирласа арзийди.

МАМАТКАРИМДИН МИНИ ТЕХНИКАЛАРЫ

1. Ал өстүргөн бак

Маматкарим Мамараимов көп жылдардан бери «Москва» акционердик коомунда дыйканчылыкта бригадир болуп эмгектенип келе жатат. Ал башкарган бригада кайсыл тармакта иштесе да жылдык план-тапшырмаларды ашыгы менен орундатууда. Соңку жылдарда ал коомдун беде естүрүүчү бригадасынын бригадири.

Бир күнү мен Мамараимов менен кошо базар аралай басып келе жаткан элем. Ал быйыл жазында тамаркасына эгүү үчүн ар түрдүү жашылча, укроптордун уругун сатып алды. Анан базардан чыга бериште мөме-жемиш, декоративдүү дарактардын көчөттөрү сатылып жаткан жерге басып барды да көчөттөрдү бир четтен карап чыкты. Бул нерселердин баары мендө бар деди.

Ушул аракетинин езүнөн эле анын чыныгы багбан да, дыйкан да экендиги байкалып турат.

- Жүрүңүз, Сатымкул аке, биздикине кирип чай ичиң, анан сизге өзүм улап өстүргөн бир топ коконгиластин көчөттерүнөн берейин, үйүңүзгө алып барып эгип коюңуз. Сизге эстелик да болсун. Ал көчөт ушул быйылкы эле жылы алгачкы мөмөсүн берет, анан жыл еткөн сайын чоңоюп, шак-бактары кебөйүп, түшүмү да арта берет, - деди.

Анын үйүне бардым. Бышык кыш менен эки кабаттуу кылып сонун үй салыптыр. Үйүнүн алдында калың мөмөлүү бак дүпүйөт. Багында алма, өрүк, шабдалы, жүзүм, гилас, бийалма, алмурут, кайналы, карагат жана башкалардын түрүнөн 2-3 түптөн бар экен. Мурдагы эгилгендери ар жылы мөмө бере баштаптыр. Баарынан да анын короосунда бир түп шаатут дарагы бар. Бул шаа дегени падыша дегени, тут болсо кыргызча тыт. Демек, падышалар жей турган чоң-чоң бал сыяктуу таттуу ак мөмө берүүчү тыт дарагы. Азыр мындай тыттар областыбызда да чанда учурайт, же балким жоктур. Илгери мындан 60-70 жылдар мурда, мен жаш кезимде бул тыттар абдан көп эле. Жийде сыяктуу эле бул тыттар да жоголуп аз калды.

Короо жайлардын алдын жашылдандыргың келсе ушул М.Мамараимовтон келип үйрөнүп кет демекчимин.

2. Мини техникалар

Анын короосу андай эле чоң эмес, бар болгону 7 сотых эле. Бирок, ар бир сантиметр жер билгичтик менен пайдаланылган. Малканасы да тап-таза, балдардын колундагы наны жерге түшсө да жийиркенбей алып жесе болот.

Бир кыпындай саман, чепту көрбөйсүң. Маматкарим Мамараимов ушундай сарамжалдуу жигиттерден.

Анын кожолугунда бир «Москвич» жеңил автомашинасы бар. Азыр автомашина деген, ар кимде эле бар.

А мына мындай мини техникаларычы? Мини техникалар болсо чанда гана кишилерде бар болушу мүмкүн. Андайларды күн бою кыдырып издеп да таппайсың. өздүк гаражында «Луч» маркалуу 4 деңгөлектүү мини техникасы бар. Бул техника менен жерди айдаса да, талаадан чөп, коон-дарбыз сыяктуу ар түрдүү жүктердү ташыса да болот.

- Бул техниканы мен СССРдин доорунда хозмагдан 3000 рублге сатып алганмын, - дейт Маматкарим.

- Кокуй бул кандай техника экен? – деп ар жакта турган мини техникага көз чаптырдым.

- Бул «Крот» маркалуу жер айдоочу техника. Муну да илгери 420 рублге гана магазинден сатып алганмын. Бул мотору, бул жерине аз гана бензин куюп жүргүзүп, мына бу эки колдо кармоочу эки туткасынан кармап, мына бул тетигин басып койсоңуз эле алга тартып кетет. 30 сантиметрге чейинки терендикте жерди айдайт. Мына бактын арасын 14 жашар уулум эле минтип сонун кылып айдап, койду, - деди айдалган бактын арасын көрсөтүп.

3. Сарамжал болгон жакшы да

- Сарамжалдуу экенсиз, Маматкарим, малканаңызда тиш чукуй турган да кашек жокко. Тоютту кантип үнөмдөп жедиресиз

малдарга же граммдап бересизби? Мал, кой баккандардыкында кашек, саман деген кадимки июль айындагы асмандагы «Саманчынын жолундай» эле чачылып жатат го, а сизде чачылган ширеңкенин даанасындай чөп жок? - деген суроону узаттым.

Маматкарим күлүп, малкана жакта адамдын назары түшпөй турган бир четтеги «Саломорезка» деген мини техникасын көрсөттү.

- Мына бул ундай майдаланган кесек тоюттар. Бул техникамда беде болобу, табигый чеп болобу минтип токко сайып, же кол менен да айландырып чөптү каалагандай майдаласа болот. Чөптү майдалап, анан жем менен кошо малгабы, койгобу акуруна, же идишке салып жедирсе, жем да үнөмдөлөт, адамдар чөптү малдын аяк астына эле «же, жаныбарым» деп таштап коюшат. Анан мал, койлор чөптүн жарымын шакел кылып чыгарып таштайт, буттары менен тебелеп, кыкка аралаштырып, анан баары-жокту «Саманчынын жолундай» кылат да, - деп жооп кайтарды.

- Бул «Саломорезканы» да магазинден алдыңызбы!

- Ооба, магазинде 67 рублге сатып жаткан болчу. Ушул үч мини техникаларыма 8-10 жыл болду сатып алганыма, бири да бузук эмес, бардыгы оң турат. Мезгил-мезгили менен арчып, тазалап, майлап гана коёмун. Анча-мынча тетиктери бузулса, өзүм эле мастерскойлорго барып ширетип, же ремонттотуп алам, оп-оңой гана,- деп жооп берди.

Мен үйүме женөп жатканда бир түп уланган коконгилас көчөтүн колума берди.

- Мунун түбүн ылайы, жери менен кошо казып чыгардым. 18-20 сантиметр чукур казып олтургузуңуз.

Азыр ошол Маматкарим берген улама коконгилас бүрдөп, гүлдөө алдында турат. Менин да 4 түп мөмө берип жаткан жаңак дарагым, алды мөмөгө кирген 26 түп коконгиластарым, 1 түп өрүгүм, 4 түп анарым, кайналы, жүзүмдөрүм, бардыгы болуп 51 түп мөмөлүү дарактарым бар. Короомдун этегине быйылкы жылы 103 түп терек кечеттөрүн отургуздум.

Ой туугандар, калайык калк, быйыл бардыгыңар да кечөттү көп олтургузгула. Балдарыбызга дүпүйгөн калың бак калтыралы. Түрк элинде «Жакшыдан бак калат» деген сөз бар.

Короо жайлардын алдын жашылдандыргың келсе ушул М.Мамараимовтон келип үйренүп кет демекчимин.

2. Мини техникалар

Анын короосу андай эле чоң эмес, бар болгону 7 сотых эле. Бирок, ар бир сантиметр жер билгичтик менен пайдаланылган. Малканасы да тап-таза, балдардын колундагы наны жерге түшсө да жийиркенбей алып жесе болот.

Бир кыпындай саман, чөптү көрбөйсүң. Маматкарим Мамараимов ушундай сарамжалдуу жигиттерден.

Анын кожолугунда бир «Москвич» жеңил автомашинасы бар. Азыр автомашина деген, ар кимде эле бар.

А мына мындай мини техникаларычы? Мини техникалар болсо чанда гана кишилерде бар болушу мүмкүн. Андайларды күн бою кыдырып издеп да таппайсың. өздүк гаражында «Луч» маркалуу 4 деңгелөктүү мини техникасы бар. Бул техника менен жерди айдаса да, талаадан чеп, коон-дарбыз сыяктуу ар түрдүү жүктөрдү ташыса да болот.

- Бул техниканы мен СССРдин доорунда хозмагдан 3000 рублге сатып алганмын, - дейт Маматкарим.

- Кокуй бул кандай техника экен? – деп ар жакта турган мини техникага көз чаптырдым.

- Бул «Крот» маркалуу жер айдоочу техника. Муну да илгери 420 рублге гана магазинден сатып алганмын. Бул мотору, бул жерине аз гана бензин куюп жүргүзүп, мына бу эки колдо кармоочу эки туткасынан кармап, мына бул тетигин басып койсоңуз эле алга тартып кетөт. 30 сантиметрге чейинки тереңдикте жерди айдайт. Мына бактын арасын 14 жашар уулум эле минтип сонун кылып айдап, койду, - деди айдалган бактын арасын көрсөтүп.

3. Сарамжал болгон жакшы да

- Сарамжалдуу экенсиз, Маматкарим, малканаңызда тиш чукуй турган да кашек жокко. Тоютту кантип үнөмдөп жедиресиз

малдарга же граммдап бересизби? Мал, кой баккандардыкында кашек, саман деген кадимки июль айындагы асмандагы «Саманчынын жолундай» эле чачылып жатат го, а сизде чачылган ширеңкенин даанасындай чөп жок? - деген суроону узаттым.

Маматкарим күлүп, малкана жакта адамдын назары түшпөй турган бир четтеги «Саломорезка» деген мини техникасын көрсөттү.

- Мына бул ундай майдаланган кесек тоюттар. Бул техникамда беде болобу, табигый чөп болобу минтип токко сайып, же кол менен да айландырып чөптү каалагандай майдаласа болот. Чөптү майдалап, анан жем менен кошо малгабы, койгобу акуруна, же идишке салып жедирсе, жем да үнөмделөт, адамдар чөптү малдын аяк астына эле «же, жаныбарым» деп таштап коюшат. Анан мал, койлор чептүн жарымын шакел кылып чыгарып таштайт, буттары менен тебелеп, кыкка аралаштырып, анан баары-жокту «Саманчынын жолундай» кылат да, - деп жооп кайтарды.

- Бул «Саломорезканы» да магазинден алдыңызбы!

- Ооба, магазинде 67 рублге сатып жаткан болчу. Ушул үч мини техникаларыма 8-10 жыл болду сатып алганыма, бири да бузук эмес, бардыгы оң турат. Мезгил-мезгили менен арчып, тазалап, майлап гана коёмун. Анча-мынча тетиктери бузулса, өзүм эле мастерскойлорго барып ширетип, же ремонттотуп алам, оп-оңой гана,- деп жооп берди.

Мен үйүмө жөнеп жатканда бир түп уланган коконгилас көчөтүн колума берди.

- Мунун түбүн ылайы, жери менен кошо казып чыгардым. 18-20 сантиметр чукур казып олтургузуңуз.

Азыр ошол Маматкарим берген улама коконгилас бүрдөп, гүлдөө алдында турат. Менин да 4 түп мөмө берип жаткан жаңак дарагым, алды мөмөгө кирген 26 түп коконгиластарым, 1 түп өрүгүм, 4 түп анарым, кайналы, жүзүмдөрүм, бардыгы болуп 51 түп мөмөлүү дарактарым бар. Короомдун этегине быйылкы жылы 103 түп терек көчөттерүн отургуздум.

Ой туугандар, калайык калк. быйыл бардыгыңар да көчеттү көп олтургузгула. Балдарыбызга дүпүйгөн калың бак калтыралы. Түрк элинде «Жакшыдан бак калат» деген сөз бар.

РАСУЛЖОННИНГ БОҒИ

Новкент тумани ва унинг маркази бўлган Моси қишлоғида доим сув танқислиги сезилиб келган. Баҳорда ҳеч қаёққа сиғмайдиган сув ёз ойларида, айни экинларни суғориш зарур бўлган пайтда ниҳоятда тақчил бўлиб қолади. Шунинг учун туманнинг жуда кўп жойларида, жумладан, Мосида дов-дарахт ўстириш кишидан катта чидамни талаб қилади.

Лекин мосиликлар табиат инжиқликларидан қўрқадиган одамлардан эмас. Улар йил сайин вилоят давлат маъмурияти томонидан ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш уч ойлиги эълон қилиниши биланоқ маҳаллаларни тозалаш, дов-дарахтларнинг тагини юмшатиш, йўл бўйлари, пайкаллар четларига мевали ва манзарали дарахт кўчатларини ўтқазишга киришадилар. Қишлоқ округининг бошлиғи Одилжон Мамитов узоқ йиллар турли раҳбарлик лавозимларида ишлагани учун ҳам бундай кезларда катта ташкилотчилик намуналарини кўрсатади, ортидан одамларни эргаштира олади.

Бу йилги ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш уч ойлиги ҳам қишлоқда уюшқоқликда ўтказилди. Қишлоқ бўйича 36200 туп мевали ва манзарали дарахт кўчатлари, 2000 туп тут кўчати экилди. Ўрни келганда шуни айтиб қўйиш керакки, узоқ йиллар Мосининг катта карвони бўлиб келган «Москва» колхозида (кейинчалик кооператив) 20 минг туп тут дарахти мавжуд бўлиб, пиллачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлаш, ипак қурти етиштиришда муҳим аҳамият касб этиб келган. Хўжалик давлатга 17 тоннага етиб пилла топширган йиллар бўлди. Ўшанда пилланинг бир килоси пахтага нисбатан 6-7 марта ортиқ баҳоланарди. Афсуски, ерларни бўлиб олиш бошланганда эгасиз қолган тут дарахтларининг кўпи ўтин учун кесилиб кетди. Пиллачиликни ривожлантириш

тарафдорларидан бири бўлган О. Мамитов қишлоқ бошқаруви раҳбарлигига сайлангач, пайкал четлари ва йўл бўйларига тут ниҳоллари экиш иши қўлга олинди. Бу тадбир қишлоқни яшил тусга киргизибгина қолмасдан, сердаромад ҳисобланган пиллачиликни қайта ривожлантиришга ҳам йўл очади.

Қишлоқда баҳор ойларида бажарилган ишлар ҳақида гапирганда, 150 километр узунликдаги сув йўллари тозаланганлиги, 11 километр йўл ўнгланганлиги, шунингдек, 500 тоннага яқин ахлатлар чиқариб ташланганлигини ҳам айтиб ўтиш зарур.

Колхоз ривожи ўз чўққисига чиққан йилларда 4 та боғ бўлиб, уларнинг умумий майдони 36 гектарни ташкил қилган. «Бўлинганни бўри ейди» деганларидек, якка хўжаликлар кўпайгач, 70 йилда тўпланган колхоз мулки талон-торож қилиниб, боғларнинг ҳам файзи ўчди. Тўғри, колхоз ўрнида ташкил топган кооперативни сақлаб қолиш учун астойдил ҳаракат қилган фидойилар ҳам бўлди. Бироқ бутун республикада, қўшни вилоятлар ва туманларда ерлар улуш қилиб берилиб, ҳар ким кўнгли тусаган ишни қила бошлаганини кўрган мосиликларнинг бошини бир жойда ушлаб туришнинг барибир иложи бўлмади. Ўпкасини чўпга илган одамлар хато қилганликларини кеч бўлсаям тушуниб етдилар, энди уларнинг кўпи бирлашиб ишлаш маъқул эканини тан оляпти.

Шуниси қувонарлики, йўқ қилинган боғларни тиклаш, қишлоқни яна яшил масканга айлантириш орзусида юрган инсонлар амалий ишга аллақачон киришганлар. Шулардан бири таниқли тадбиркор Расулжон Мараимовдир. У 2005 йили қишлоқнинг ғарб томонидаги 7 гектарли эски кўл ўрнини ўн йилга ижарага олган. Бу ерни текислашнинг ўзигина катта куч-ҳаракатни талаб қиларди. Лекин Расулжон қийинчиликлардан чўчиб ўтирмади, қолаверса, унга туман ҳокими Турдумамат Сагиндиков, Жогорку Кенешнинг собиқ депутати Женишбек Эшенкулов ва қишлоқ бошқаруви раҳбари Одилжон Мамитов ҳар томонлама ёрдам бердилар. Боғ томонга ариқ қазилиб, сув олиб келинди. Тўрт йиллик меҳнат ўз самарасини бериб, бу ерда ажойиб боғ кўкка бўй чўза бошлади. Ҳозирданоқ янги боғни қишлоқнинг энг хушманзара жойига айланди, деса бўлади. Боғнинг 5 гектарини Расулжон Мараимовнинг ўзи,

қолган 2 гектарини эса куёв боласи Ваҳобжон Абдуллаев парвариш қилмоқда.

Боққа ўтган йилларда экилган 10 минг туп терак, 2,5 минг туп олма, минг туп гилос, 300 туп шафтоли, 50 туп ўрик яхши кўкариб, мева бера бошлади. Бу йил баҳорда анча-мунча қуриб қолганлари ўрнига яна 150 туп мевали дарахт кўчатлари ўтқазилди.

Боғ яратиш Шарқ халқларида энг савобли ишлардан биридир. Расулжон Мараимов барпо этаётган боғ вақти келиб мосиликларнинг фахрига айланиши ва бу ерга энг азиз меҳмонларнинг ташриф буюришига, одамлар уни «Расулжоннинг боғи» деб аташларига шубҳа йўқ. Туман ҳокими Т. Сагиндиков яқинда боғдаги ишлар билан танишиш учун келганида худди шу гапни айтди. Биз ҳам унинг фикрига тўла қўшиламиз.

◊

ПАХТА – АЛТЫНГА ТЕҢ БАЙЛЫК

Адамзаттын булалуу өсүмдүктөрдөн пайдаланышынын башталышы байыркы дүйнөгө барып такалат. Алгачкы жип ийирүүчү, токуучу станоктор биздин доордон 2500 жыл илгери Грецияда, 4000 жыл илгери Египетте пайда болгон. Ал кездерде ийире турган, токуй турган була материалдары жүн, жибек пилласы жана зыгыр, кенеп паялары болгон.

Пахта дагы эң кадимки ийирүүчү булалардан болуп саналат. Бирок, адам баласы кайсыл убакыттан бери пахтаны пайдалангандыгы жөнүндө ушул күнгө чейин толук далилдер жок. Эрабыздан 3000 миң жыл илгери Моенджо Даро доорунда Индиядагы Инди дарыясынын өрөөнүндө коомдук өнүгүү маданиятынын тарыхынан индиялыктардын пахтадан дүйнөдө биринчи болуп пайдалангандыгы аныкталып олтурат. Буга башка дагы көп жазылмалардан, адабияттан, изилдөөлөрдөн алынган тарыхый далилдер бар. Маселен, 445 жыл мурдагы Геродот жөнүндөгү жазылган адабияттарда, Александр Македонскийдин (эрабызга чейинки 334-323-жылдарда) Индиянын Синд өрөөнүн басып алгандыгы жөнүндөгү жазылган маалыматтарында пахта жөнүндө сөз козголгон.

Кыскасын айтканда, пахтачылык Индияда, Египетте, араб өлкөлөрүндө, Кытайда, алардан кийин Индонезияда, Бирмада, Борбордук Азияда эрабыздан илгери өнүгө баштаганын тарых ырастайт.

Азыркы доордо пахта өсүмдүгү дүйнөнүн Америка бөлүгүндөгү 15 тен ашык, Европадагы 6, Азия жана Австралиядагы 15, Африкадагы 21 мамлекетте же бүткүл дүйнөнүн 60 ка жакын мамлекеттеринде эгилип келе жатат.

Пахта өнөр жай, азык-түлүк товарларын өндүрүүдөгү эң баалуу өсүмдүк болуп саналат. "Жери байдын эли бай" деген сыңарындай эле, пахтасы көп кооперативдердин, дыйкан чарбаларынын, акционердик коомдордун акчасы көп, эли бай, турмуш деңгээли да жогору.

Сиздер билесиздерби, 1 тонна пахтадан Россиянын, Кытайдын, биздин завод-фабрикаларыбыз, комбинаттарыбыз эмнелерди алат? 1 тонна пахтадан 320-340 килограмм пахта буласы, 560-580 килограмм чигит алынат. Эми ошол алынган пахта буласынан 3500 квадрат метр кездеме, 580 килограмм чигиттен болсо 112 килограмм ак май, 10 килограмм самын, 270 килограмм күнжара, 170 килограмм чигит кабыгын (шелуха) жана 8 килограмм тыбыт (линт) алынат.

"Ак алтын" асыл зат экөн. Кийимибиз, абийирибиз, казанга сала турган майыбыз, мал-койлорубуздун жеми да, үстү-башыбызды жууй турган самыныбыз да пахта экен. Пахтадан мындан башка да көп нерселерди жасаса боло тургандыгы баарыбызга белгилүү.

Пахтанын төмөнкү сортторунан кагаз да чыгарылат, пахтанын гозопаясы малга тоют, очокко, тандырга жаксаң отун болот.

Пахта өсүмдүктөрүнүн жалбырактары да токойлор, бак-дарактар сыяктуу эле абада учуп жүргөн көмүр кычкыл газды, чаңдарды жутуп, өзүнөн адамга пайдалуу кычкылтекти чыгарат, пахта плантацияларында климатты жакшыртат.

Тажрыйбалуу балчылар бал аарыларын пахта майдандарына жакын жерлерге алып келип коюшат. Аарылар гозонун гүлдөрүн чаңдатып, пахтанын түшүмүн жогорулатат.

Тыт дарактары да пахта үчүн абдан пайдалуу, гозолорду керимсел шамалдан коргойт, ысыктан да, сууктан да сактайт. Пахтаны кеп эккен езбекстандык пахтачылар пахта аянттарынын айланасындагы тыттарды "ихота" (тосмолор, ограждениелер) деп билишет. Өзбекстандык пахтачылар Совет доорунда мамлекетке жылына 5,5-6 миллион тонна пахта тапшырганын билебиз. Т. Усубалиев Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары болуп иштеген жылдарда пахтанын жылдык дүң түшүмүн 240 миң тоннага чейин жеткирген.

Ошол жылдарда тыт дарактары көп болуп, пахта менен бир катарда пиллачылык да абдан өнүктүрүлгөн эле.

Илгери айланасын калың тыт дарактары курчаган аянттарга пахта эгишкен сакалдылык Калдар Мамасалиев, Матай Абдыраимов, Камал Султанов, кылалык (момбековдук) пахтачылар Малик Акчабаев, Маткалык Амадалиев, бүргөндүлүк Абдуллажан Казаков, ноокендик Саадат Ногоева жана башкалар ар гектар пахта аянтынан 53,5-78,4 центнерден, алардын ичинен Матай Абдыраимов болсо ар гектар пахта аянтынан 1947-жылы 97,3 центнерден тушум алып, Социалисттик Эмгектин Баатыры болгон, калгандары 60-70- жылдарда Социалисттик Эмгектин Баатырлары болушкан. Азыр бардыгы маркум, Ноокен районунун борбору Масы айылында алардын эстелик айкелдери тургузулган. Бул райондон чыккан 14 Социалисттик Эмгектин Баатырларынан 8 киши звено башчылары, бригадирлер, 4 киши колхоздордун төрагалары, бир киши Шамши Суеркулов врач, бири Петр Тимофеевич Слюсаренко куруучу болгон. Мен булардын бардыгын көргенмүн, аңгемелешкенмин, журналист катары алар жөнүндө гезиттерге макалаларды жазганмын.

Жылдан-жылга тыт питомниктери, тыт дарактары кесилип, кыйылып жок болгон сайын пахтанын түшүмдүүлүгү начарлай баштады. Оштогу грена заводу, дүйнөгө даңкы кеткен жибек комбинаты да иштебей калды. Миңдеген кишилер район, шаарларда ишсиз калышты. Бул жоголгон-бүлүнгөндөр кайра калыбына келтирилиши зарыл.

Ушул азыркы таңкыстыктан, кымбатчылыктан тезирээк чы-

гып кетүүгө, бай болууга да пахта абдан чоң өбөлгө боло тургандыгы айтпаса да белгилүү. Келечекте пахтачылыкты, аны менен бир катарда эле жибекчиликти (пиллачылыкты) да өнүктүрсөк, талаптагыдай сонун болор эле. Илгери Н.С. Хрущев пахтачылардын Бүткүл союздук курултайында мындай деген: "100 гектар жерге пахта эгип, ар гектарынан 25 центнерден түшүм алгыча, 50 гектар жерге пахта эгип, ар гектарынан 50 центнерден түшүм алгыла. Ошондо 50 гектар жер үнөмдөлөт, ал жерге жүгөрү эккиле!"

Мен айтамын: келгиле, дыйкандар, пахта аянтын кыскартып - 50 гектар жерге пахта эгип, калган 50 гектарына күздүк буудай эгели, 70-80 центнерден дан алып, ордуна тезинен айдап туруп июнь айынын экинчи жарымында болсо да пахта эгели. Анда ошол пахтадан да кеминде 30 центнерден түшүм алабыз. Ошентсек, жерден жылына эки түшүм алсак, биз – кыргызстандыктар коңшулаш Кытайды да, Японияни да, АКШны да кууп жетип алабыз. Биздин тоолорубуз көп. "Тоосу байдын эли бай" деген макал да бар.

"Бизде сугат суусу турмак, ичимдик суубуз жок, кайдан жүрүп жылына эки тушум алабыз" дегендер да арабызда көп. "Дарыялар тоолордон башталат" дейт элибиз. Жерибиздин 94 пайызы эле келдердүн, сай, дарыялардын ордулары. Токойлорубуз сейректешип, айрым жерлери биротоло кыйылып, өрттөлүп жок болгон, тоолорубуз томсоргон. Келгиле, бардык 7 облусубузда да токойлорду жок дегенде мындан 70 жыл мурдагы калыбына келтирели. Айрыкча, жаңак токойлорун көп эгели. Ичүүчү сууну да, сугат суусун да ошол токойлор жаратат. Бул ишке азыртан киришели, 3-4 жылда ойдогудай иштейли. Анан келечекте өлбөгөндөр, Кудай каалаca керөбүз, сай-дарыяларыбыз сууга толуп-ташып агып, пахта, дан жана башка эгиндерибиз кошумча 2-3 жолу кандыра сугарылып, бай болобуз. Сууларыбыз ашып-ташып агып барып, Арал деңизин да сууга толтурабыз. Ушинтели, туугандар. Менин сунушум ушул.

ПАХТАЧЫЛАРДЫН ЭМГЕГИ КАЧАН БААЛАНАТ?

Илгери союз мезгилинде Кыргызстанда пахтачылык өнүктүрүлүп, пахта Түндүк-Түштүк региондорунда жана тоолуу райондорунда да эгилүүчү. Кийин барып Түндүк Кыргызстанда пахтанын ордуна кант кызылчасы, жүгөрү, дан эгиндери гана эгилип калды. Бирок Түндүктө пахтачылык алынып салынса да, ал жерде бир “Жаңы пахта” деген айылдын аты калды.

1954-жылы 17-20-ноябрда Ташкент шаарында пахтачылардын Бүткүлсоюздук биринчи курултайында ВКП(б) БКнын биринчи катчысы Н.С. Хрущев чыгып сүйлөп, Казакстан менен Кыргызстандын пахтачыларын катуу сынга алган. Кыргызстандын пахтачылары 1953-жылы ар гектар пахта аянтынан 16 центнерден, 1954-жылы болсо ар гектардан 9 центнерден гана пахта өстүргөнүн сындаган.

1951-1957-жылдарда Жалал-Абад областында партиянын Ленин (азыркы Ноокен) районунун биринчи катчысы болуп Кадырмат Султанов иштеген эле. 1956-жылы район боюнча 8300 гектар аянтка пахтанын чигити эгилип, ар гектарынан 27 центнерден түшүм алынган болчу, мамлекетке 22,5 миң тонна пахта тапшырылган. Бул жогорку көрсөткүчтөрү үчүн партиянын райкомунун биринчи катчысы Кадырмат Султанов, райондук аткаруу комитетинин төрагасы Кушназар Юнусалиев 1957-жылы СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен Социалисттик Эмгектин Баатыры деген жогорку атактуу наамды алышкан. Кийинчерээк Ө. Кайыпов, Э. Юсупов, А. Казаков да Социалисттик Эмгектин Баатырлары болушкан.

Өткөн 3 жылдын ичинде Ноокен районунун пахтачылары илгерки союз мезгилиндеги көрсөткүчтөрдөн алда канча алдыга карай озуп кетишти десем жаңылышпаймын.

Турдумамат Садыкбекович Сагындыков Президенттин жарлыгы менен Ноокен районуна мамлекеттик администрациясынын башчысы-аким болуп дайындалып келгенине 3 жыл болду. Ал районго келген күндөн баштап ишке катуу киришип иштөөдө.

Өткөн жыл жыйынтыгы абдан жакшы болду. Эгилген дан эгиндеринен 30560 5 тонна түшүм алынды. Илгертен бери эле пахтачылык райондун айыл чарбачылыгынын негизги тармагы болуп саналуучу. 2008-жылы район боюнча 9751 гектар аянтка пахта эгилип, ар гектар аянттан 33 центнерден түшүм жыйналды.

"Атын атаса, куту сүйүнөт" деген элде макал бар. Илгери элибиз пахта, пахта жана пахта дечү эле. Азыр пахтадан ноокендиктер арбын түшүм алса да, терилип тапшырылган пахталар сатылбай үйүлүп жатат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, айрыкча айыл чарба министрлиги дыйкан пахтачыларга тезинен жардам көрсөтпөсө, келечекте пахта өндүрүүнү дагы бийик деңгээлге көтөрбөсө болбойт. Пахтачылардын ийгиликтери бааланбай келе жатканына этө таңмын.

АЛДЫҢКЫ ПАХТАЧЫ ЭЛЕ

Жалал-Абад облусунун Ноокен районунун Масы айыл өкмөтүнүн аймагында илгери "Большевик", "Кызыл Октябрь", Андреев атындагы жана "Кызыл Туу" колхоздору болгон эле. Рузванхан 16 жашында "Большевик" колхозуна мүчө болуп кирип, колуна кетмен алып, колхоздун пахта талаасына чыкканын билемин. Анда мен 10 жашар бала элем.

Мына ошол жаш колхозчу кыз Рузванхандын эпкиндүү эмгеги тез эле элге көрүндү. Аны бүткүл район тааныды. Ал колхоздо дайыма пахта аралыгында иштөөдө да, пахтаны кол менен терүүдө да алдыңкы орундардын бирин ээледи. Ал мыкты иштеген-

диги үчүн жылдын жыйынтыгы боюнча жана майрамдарда колхоз башкармасы, райондук жетекчилер тарабынан мактоо кагаздарын, баалуу сыйлыктарды алып турду.

Уч жыл удаасы менен ал башкарган звенонун пахтачылары 8 гектар пахта аянтынын ар гектарынан пландагы 16 центнердин ордуна 32-35 центнерден түшүм алууга жетишти. Өзү болсо звенону башкаруу менен бирге ар жылы сезондо 4 тонна ордуна 10-12 тонна пахта терип, кырманга тартып турушту.

1939-жылы Москва шаарында Бүткүлсоюздук айыл чарба көргөзмөсү (ВДНХ) ачылды. Ошол жылы "Большевик" колхозунан ВДНХга катышуу үчүн Москвага Рузванхан Мамытова, Рыслыгай Сатыбалдиева, Рабиябү Орунбаева жана Арапбай Миралиев дегендер барышкан болчу. Алар Москвадан ВДНХнын алтын, күмүш медалдарын тагынышып келишкен эле. Бул жөнүндө Масы айылынын жашоочулары ушул күнгө чейин эскерип жүрүшөт.

1939-1940-жылдары колхоз райондогу ири көп тармактуу чарбага айланды. Колхоздо пахтачылык, эгинчилик, пиллачылык менен бир катарда мал чарбачылыгы да енүгүп бара жатты. Ошол жылдарда колхоз бардык өсүмдүктөрдөн мол түшүм алды. Мал чарбачылыгынан да арбын эт, сүт, жүн өндүрүлдү. 1940-жылы колхозго "СЗК" комбайны келди. Мурда буудайлар кол күчү менен орулуп, кырманда ат менен тебелетилип жанчылып, бешиликтер менен сапырылып, тазаланып жатса, эми комбайндын күчү менен гана орулуп, жанчылып алына турган болду. Кол эмгеги акыл эмгеги менен алмаштырылып, жеңилдетилди.

Колхоз башкармасы Рузванхан Мамытованы колхоздо уюштурулган комсомолдук-жаштар кыздар бригадасына бригадирликке дайындады. Колхозчулар "Бардыгы фронт үчүн", 'Жеңишибиз үчүн" деген девиздин астында астейдил жең түрүнүп иштешти. Рузванхан бир топ сыйлыктардын ээси болду. Ийгилиги менен элге таанылды. Анын замандаштары да иштермандар эмес беле убагында.

ӨЗБЕКТЕН ЧЫККАН ҮЧ БААТЫР

Ноокен району Өзбек Республикасынын 3 району, башкача айтканда, Андижан областынын Пахта-Абад, Избаскент, Наманган областынын Уч-Коргон райондору менен коңшулаш жайгашкан. Кадимки өзбектер менен кыргыздар бири-бири менен кыз алып, кыз берип, бир туугандай болуп кетишкен.

Ноокен районунун Масы кыштагында 21 миңден көбүрөөк эл жашаса, алардын 53,9 пайызы кыргыздар, калгандары ар түрдүү улуттардын екүлдөрү болуп саналат.

Ноокен району "Баатырлардын мекени" деп аталып келе жатат. Союз мезгилинде райондон 15 Социалисттик Эмгектин Баатыры өсүп чыгышкан. Алардын үчөө өзбек улутунан. Эмесе, ошолор тууралуу баяндайлы.

Абдуллажан Казаков (1908-1976)

Абдуллажан ага Андижан областынын Пахта-Абад районунун Маданият айылында туулган. Ал жаштайынан эле өзүнүн айылында колхозчу болуп эмгектенген. 1933-жылы Ноокен районундагы Бүргөндү айылына көчүп өткөн. Узак жылдар удаасы менен Карл Маркс атындагы колхоздо катардагы колхозчу, звено башчысы, бригадир болуп адал эмгектенген.

1955-жылы ал жетекчилик кылган бригаданын пахтачылары 88 гектар пахта аянтынын ар гектарынан 45 центнерден, 1956-жылы 48 центнерден түшүм алган. Бул жетишкен ийгиликтери үчүн Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наамга татыктуу болгон. Ал мындан тышкары дагы Ленин, Эмгек Кызыл Туу, "Ардак белгиси" ордендери, медалдар жана төш белгилери менен сыйланган.

Азыр Абдуллажан Казаковдун 9 баласы, 40 тан ашык неберелери, 30 чебереси бар. Жашы улуулары азыр Бүргөндү айыл округунда татыктуу эмгектенип жатышат.

Халдар Мамасалиев (1908-1976)

Халдар ага Өзбекстандын Фергана областынын Ак-Коргон айылында туулган, Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу. Ноокен районунун "Коммунизм" колхозунда алгач сугатчы, звено башчысы, 32 жыл бригадир болуп жемиштүү иштеген.

Ал бригадасына бекитилип берилген 70 гектар пахта аянтынын ар гектарынан жыл сайын 40-45 центнердин айланасында түшүм алып турган. 1947-жылы ал пахтанын түшүмдүүлүгүн гектарына 73 центнерге жеткирген. Бул ийгиликтери үчүн 1948-жылы Халдар Мамасалиевге Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам берилген.

Малик Акчабаев (1932-2005)

Ал Ноокен районунун Момбеков айыл округундагы Кыла кыштагында 1932-жылы туулган. Жаш кезинде эле ата-энесинен ажырап жетим калган. Ал Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында 13-14 жаштайынан эле Каганович атындагы колхоздо алгач катардагы колхозчу, кийин пахтачылыкта звено башчысы, бригадир болуп иштей баштаган.

Айрыкча, 1976-1979-жылдарда пахтачылыкты өнүктүрүүдө мактоого татыктуу иштеп, жыл сайын гектарынан 40-45 центнерденге жеткире түшүм алууну камсыз кылган. 1979-жылы бригадасына бекитилип берилген 80 гектар пахта аянтынын ар бир гектарынан 53,5 центнерден түшүм алган. Бул жетишкен сонун ийгиликтери үчүн ал Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наамды алган.

Малик Акчабаев 2 жолу Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаты болуп шайланган, Кыргыз ССРинин Мамлекеттик сыйлыгынын ээси да болгон.

М. Акчабаев эмгектик пенсиясына чыккандан кийин Кочкор-Ата шаарынын базаркому болуп дүйнөдөн кайтыш болгуча иштеген.

КАЛИПАНЫН "АК АЛТЫНЫ"

Калипа Акматкулова "ак алтын" майданындагы эпкиндүү эмгеги үчүн Кыргыз ССРинин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болду. Родинанын жогорку сыйлыгына шыктанган бригаданын мүчөлөрү быйыл жылдагыдан да мол түшүм жыйнап тапшыруу үчүн ого бетер уюшкандыкта иштеп жатышат.

Мындан чейрек кылым илгери колхозчулар бул жерлерди жаңыдан өздөштүрө баштап, анча-мынча тегизирээк жерлерине арпа, буудай эгишчү. Жаанчыл болгон жылдары дан эгиндеринин түшүмү 6-8 центнерге жетип, кургакчылык жылдарда жер сыйпалап калышчу. Бул таштак, кумдак жерлерге пахта эгилет, арбын түшүм алынат, бул жерлер гүлдөп, жашыл кымкап жамынат деп эч ким ойлогон эмес.

"Жаңы-Турмуш", "8-март" жана "Бирлик" сыяктуу бытыранды колхоздор ирилештирилип, "Ленин жолу" колхозу түзүлгөндөн кийин кубаттуу техниканын күчү менен ошол илгерки бийик Таш-Дөбөнүн этек жагында созулуп жаткан жүздөгөн гектар жерлер өздөштүрүлүп, пахта, жүгөрү, жашылча эгиле баштады.

Таш-Дөбөнүн ташы да керекке жарады. Анын ташы 50-жылдарда Совет айылын кесип өткөн чоң каналдын астына, эки капталына төшөлүп, "Ленин жолу" жана "Москва" колхоздорунун пахта, эгин талааларына суу жеткирилген.

Илгери ушул жерге эч ким бригадир болууга белсенчү эмес.

Анткени, түшүм колхоз боюнча эң төмен эле. Айрым жылдары түшүмдүүлүк 12-14 центнерден ашчу эмес.

Арадан жылдар учкан куштай зуулдап өттү. Калипа орто мектепти да ийгиликтүү аяктады. Ал 8-класста окуп жүргөндө эле ким болуу жөнүндө терең ойлонуп, келечекке ой-акыл жүгүртчү. Ошол кездерде газета-журналдарда Социалисттик Эмгектин Баатыры, атактуу механизатор Саадат Ногоева жөнүндө кеп макала, очерктер жазылчу. Саадат эженин жыл сайын 100-170 тонна "ак алтынды" "көгүлтүр кеме" менен тергенин Калипа газета-журналдардан окуп, радиодон угуп, анын жолун жолдоого ниеттенчү.

"Эжени көрүп, сиңди өсөт" дегендей, Калипа колуна жетилүү аттестатын алары менен Жалал-Абад шаарындагы кесипчилик-техникалык окуу жайын кездей жөнөдү. 1972-жылы аны ийгиликтүү аяктап, өзү туулуп-өскөн "Ленин жолу" колхозунда механизатор болуп иштеп калды. Ал иштеген бригадада пахтадан аябай мол түшүм естүрүлдү, анткени жаш механизатор культивациялоо жумуштарын абдан сапаттуу жүргүзгөн эле. Ошол алгачкы эле жылы Калипа "көгүлтүр кемеси" менен 117 тонна "ак алтын" жыйнады. 1973-жылы Калипа мурдакысынан да тырышып иштеди, түшүм ал иштеген бригадада башка бригадалардагыдан мол болду. Бул жылы ал 214 тонна пахтаны өткөрдү.

Кийинки жылы колхоздо "Карлыгач" аттуу кыздар бригадасы уюштурулду. Колхоз башкармасы, партиялык, комсомолдук комитеттери Калипаны анын бригадирлигине шайлашты.

"Ленин жолу" колхозу тоо этегинде жайгашкан, мында кыш эртерээк түшсө, жаз кечигип келет. Ошого карабастан Калипа Акматкулова башкарган кыздар бригадасы жыл сайын пахтадан мол түшүм алууда. 1976-жылы 80 гектар пахта аянтынын ар гектарынан 30,5 центнерден түшүм жыйналса, беш жылдыкта ошол эле аянттын ар гектарынын түшүмдүүлүгү 10,5 центнерге өстү.

Онунчу беш жылдыкта бригада пландагы 1163 тоннанын ордуна 1498 тонна "ак алтын" өндүрүп, мамлекетке тапшыруунун беш жылдык планын 120,9 пайызга орундатышты, же беш жылдык планга кошумча 335 тонна пахта өндүрүштү.

Айрыкча Калипанын өткен жылдагы эмгеги мактоого татыктуу. Бул жылда бригаданын кыздары 80 гектар пахта плантациясынын ар гектарынан милдеттенмедеги 40 центнердин ордуна 41 центнерден түшүм алышып, мамлекетке пахта тапшыруунун жылдык планын 135 пайызга орундатышты. Дүң жыйымдын 115 пайызы жалаң биринчи сортко тапшырылды. Ал эми өзү "кегүлтүр кемеси" менен 160 тонна пахта терди.

Калипа калктын ишеничине, кадыр-баркына ээ болду. Ал 1975-жылдан бери Кыргыз ССР Жогорку Советине депутат. Депутат – элдин кызматкери. Ошондуктан Калипа дайыма бардык күчүн, мүмкүнчүлүгүн езүнүн элине, жерине жумшап, шайлоочулардын берген наказдарын аткарып келе жатат.

Онунчу беш жылдыкта Шайдан айылы, айланадагы айылкыштактар таанылгыс болуп езгөрдү, өстү, көрктөндү. Кыштакта эки кабаттуу орто мектептин имараты, эки кабаттуу Маданият үйү, балдар бакчалары, талаа стандары, медпункт жана башка коомдук курулуштар пайдаланууга тапшырылды, бак-дарактар тигилди.

Азыр колхоздо 800 баш уйга ылайыкталган комплекс курулуп жатат. Колхоздор аралык жолдорго шагыл төгүлүп асфальтталган, Шайдан, Шыдыр, Совет, Бирлик, Ленин-Жол кыштактарын айланып автобус каттайт.

К. Акматкулова партиянын райондук комитетинин мүчөсү, ВЛКСМдин XVII съездине делегат болуп катышкан.

Активдүү коммунист, ишмер кыздын эмгеги жогору бааланып, СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен "Эмгектеги артыкчылыгы үчүн" медалы менен сыйланган, ошондой эле Кыргыз ССР Жогорку Советинин, ВЛКСМ Борбордук Комитетинин, Кыргызстан ЛКСМ Борбордук комитетинин Ардак грамоталарын алган.

К. Акматкулова өз билимин жогорулатуу үчүн азыр Фрунзе шаарындагы Скрябин атындагы айыл чарба институтунда сырттан окуйт.

ПАХТАДАН ЮЗ ЎГИРИШМАЯПТИ

Она ер азалдан элни боққан, кийинтирган. Еридан ажралган эл турмушидан, ризқ-рўзидан ажралади. Халқимизда «Она ер тупроғи олтин» деб бежиз айтилган эмас. Қирғиз халқида «Мол топганники эмас, боққанники» деган мақол бор. Ер ҳам эгаллаб олганники эмас, ундан мўл ҳосил олганникидир. Ерга қанчалик ишлов берсанг, боқсанг, шунча барака кўрасан.

Новкентликлар пахта эккан бой бўлишини яхши билишади. Мисол учун, бир гектар ерга буғдой экиб, 40 центнер ҳосил олсанг ва бир килограммини 10 сўмдан сотсанг, 40000 сўм пул бўлади. Агар шунча ерга пахта экиб, 40 центнердан ҳосил олсанг ва бир килосини 25 сўмдан сотсанг, юз минг сўм пул бўлади.

Қирғизистонда совет даврида ҳар гектар ердан 50-60 центнергача ҳосил олган пахтакорлар кўплаб топилади. Иттифоқ даврида Новкент (собиқ Ленин) туманидан 14 Социалистик Меҳнат Қаҳрамони етишиб чиққан бўлса, улардан 10 нафари пахта бригадаси бошлиғи, механизатор, колхоз-совхоз раислари бўлишган. Барчасининг исмлари Қирғизистон энциклопедиясида қайд этилган.

Пахта дунёдаги энг қимматбаҳо, олтинга тенг техник ўсимлик эканини биласизми? Бир тонна пахтадан 320-340 килограмм тола, 560-580 килограмм чигит олинади. Олинган толадан 3500 квадрат метр газлама, чигитдан эса 112 литр оқ ёғ, 10 килограмм совун, 270 килограмм кунжара, 170 килограмм чигит қобиғи (шелуха) ҳамда 8 килограмм линт (тивит) олинади («Справочник по хлопководству», г. Ташкент, 1981 г, стр. 5).

Энди ғўзапояга келсак, у учоқ, тандир учун аъло сифатли ўтин ҳисобланади. Ёғини овқат пиширишда ишлатсак, кунжара ва шелухаси билан мол-қўйларни боқамиз. Мол-қўйлар семириб, гўшт, сут, ёғ ва жун беради. Ёки мол-қўйни бозорга олиб бориб сотсанг ҳам пул. Ана, энди бир ўйлаб кўринг-чи, пахтанинг қандай ажойиб, фойдали ўсимлик эканини.

Иттифоқ даврида Қирғизистон шимолида, Чуйда ҳам пахта экиларди. Йўқса, ўша ёқдаги «Янги пахта» деган қишлоқнинг номи осмондан тушибдими?

Новкент тумани Қирғизистоннинг пахтачилик базаларидан бири бўлиб келган. Новкентлик пахтакорлар рес-публика «оқ олтин» хирмонига катта ҳисса қўшишиб, давлатга 80 минг тоннадан ошириб пахта топширган вақтлар бўлган.

Тўғри, сўнгги йилларда республикамизда пахтачиликка эътибор анча сусайди. Кўп туманларда пахта жуда оз экилиб, ҳосилдорлик ҳам пасайди. Бироқ новкентликлар пахтачиликдан қўл узмай, сув танқис бўлишига қарамай, Иттифоқ тарқагандан кейин ҳам ундан мўл ҳосил олиб келишмоқда. Улар фақатгина ўтган йили энг оз - 4635 гектар ерга пахта экишди. Сабаби, сувнинг танқис бўлишидан қўрқишди. Бироқ ўтган йили сув етарли бўлди. Пахтакорлар гектаридан ўрта ҳисобда 30,5 центнердан ҳосил олишиб, 16 минг 71 тонналик хирмон яратишди.

Бу йил туман пахтакорлари сиёсий беқарорликка қарамасдан, фаровон ҳаёт учун пахтани кўпроқ экайлик, иқтисодиётни юксалтирайлик дейишиб, ҳар бир қишлоқ округида пахтани кўпроқ ерга экишга эътибор қаратишди. Натижада 7902 гектар майдонга пахта экилди.

Туманда ғўза парвариши яхши бормоқда. Мисол учун туман марказидаги Ж. Токтогулов бошчилигидаги Моси қишлоқ округини олайлик. Бу ерда бултур 400 гектарга пахта экилган бўлса, бу йил 1095 гектар майдонга пахтанинг «Қирғиз-3» ва Ўзбекистонда яратилган «Армуғон», «Андижон-35» навлари экилди. Қишлоқ округининг «Оқ олтин» қишлоқ хўжалик кооперативида, кўплаб деҳқон хўжаликларида ғўзалар бир текис кўсаклаб, олди очила бошлади.

Илғор пахтакорлардан Убайдулла Нусратиллаев 3 гектар, Бахтиёр Тошпўлатов 1 гектар, Толибжон Содиқов 2,5 гектар, Бакир Ҳасанов 0,85 гектар улуш ерларига экқан пахтани кўрган кишининг кўзи қувонади. Майдонларга уч марта комплекс ишлов берилди. Бу ҳаракатлар пахтадан юқори ҳосил олинишини кўрсатиб турибди. Пахта экилган бошқа қишлоқ округларида ҳам парвариш ва теримга тайёргарлик ишлари намунали боряпти.

БИОЛАБОРАТОРИЯЛАРДЫ КАЛЫБЫНА КЕЛТИРЕЛИ

Аминахан Абдыллажанованы бир гана Ноокен районунун эли эмес, коңшулаш райондордун элдери, ошондой эле Казакстандын мурдагы борбору Алматы шаарынын жашоочулары да таанышат. Ал райондун борбору Масы айылында туулуп, ушул жердеги орто мектептин орус классында окуп, окууну алтын медаль менен бүтүрүп, ошол эле жылы Фрунзеге (Бишкек) барып, Кыргыз Айыл чарба институтунун агрономия факультетине кирет. Бул жерде эки жыл окуп, андан кийин ал Казакстандын Алматы шаарындагы Айыл чарба институтунда окуусун улантат. Институтту ийгиликтүү аяктап, ал Казакстандын айыл чарбасынын жетишкендиктеринин көргөзмөсүндө Айыл чарба павильонунда экскурсия башчысы болуп эмгектенет. Кийинчерээк Алматы шаарынын четинде «Гүлдер» («Гүлдөр») совхозу уюштурулуп, ал жерде агроном болуп иштеди, дүйнөнүн түрдүү түстүү гүлдөрүн өстүрдү. Ошентип ал 12 жыл Казакстанда иштеп, анан өзүнүн туулган Масы айылына кайтып келди.

1979-жылы Ноокен районунун (анда Ленин району) Москва колхозунда «Таң нуру» аттуу комсомолдук-жаштар бригадасы уюштурулуп, биолаборатория ачылып, аны Аминахан Абдыллажанова башкарды. Лабораторияда иштөө үчүн жалаң жаш кыздардан 10 киши ишке кабыл алынды. Алар 1980-жылы 360 гектар аянттагы пахтанын зыянкечтерине каршы күрөшүштү. Соңку жылдарда ар жылы 850-1000 гектар аянтта ар түрдүү шире, көсек курту сыяктуу зыянкечтерге каршы күреш жүргүзүштү. Ар жылы ошол чоң майдандарда жылына үч жолу зыянкечтерге каршы биологиялык жол менен күрөш жүргүзүп турушту. Ошентип пахтанын зыянкечтери биротоло кырып жок кылынды.

Лабораториянын кыздары Аминахандын жетекчилиги менен трихограмма, габрабракон сыяктуу көпөлөктөрдү өстүрүп-өрчү-

түштү, көпөлектөрдү банкаларда, атайын туюк айнек түтүктөрдө багып өстүрүштү, алардан алынган майда жумурткалардан миллиондогон кепелөктерду пахта аянттарына алып барышып, ар он беш метргө бирден банкадагы көпөлөктөрүн учурушту. Габрабракон көпөлөктөрү гозолордогу көсек курттарын чагып өлтүрөт.

Пахтанын жана башка эгиндердин зыянкечтерине каршы биологиялык жол менен күрөшүү болсо, бир канча жеңил, арзан да, пайдалуу да экен. Буга бир мисал, 1981-жылы миң гектар пахта аянтына уу химикаттар колдонулбады, самолёт менен чачылбады. Ошонун натыйжасында буга жумшалуучу 42 миң сом үнемделду. Андан мурдагы жылдарда пахтанын гектарынан 23-24 цөнтнерден ашпаган түшүм алынса, ошол 1981-жылы гектарынан 28,5 центнерден түшүм алынган. Аминахан Абдыллажанова алгач Масы айыл өкмөтүнүн төрагасынын орун басары, райком партияда бир аз, кийин райондук агродепартаментте, андан соң райондук социалдык камсыздоо бөлүмүндө иштеп жүрүп пенсияга чыгып эс алууда.

Аминахан Абдыллажановна Айыл чарба институтун бүтүрүп агроном, сырттан окуп жогорку билимдүү экономист, акырында врач болуп оорулууларды айыктырып жүрөт. Үйүндө бала-чака, неберелерди да багат, аларды тарбиялайт. Күйөесүнүн көсиби куруучу.

Эгерде андан ары ири айыл чарба кооперативдөрин уюштуруп, райондо Масы айыл екмөтүндөгү бир чарбага биолаборатория - айыл чарба өсүмдүктөрүн зыянкечтерден коргоо боюнча уюмду уюштуруп койсо жакшы болор эле. Антпегенде келечекте биолабораториялык ыкма унутта калат.

Кийин чегирткелер көбөйгөн сыяктуу зыянкеч курттар менен шире кебөйүп кетсе эмне кылабыз?

БИР ЙИЛДА ИККИ МАРТА ҲОСИЛ ОЛСА БЎЛАДИ

Аҳолиси бир ярим миллиард атрофида бўлган Хитой ва Ҳиндистонда бир майдондан йилига икки марта шоли ҳосили олинаётгани кўпчиликка маълум. Вьетнамда ҳам шундай, бу мамла-

катнинг адир-қирларида ҳам шолидан икки марта ҳосил олинади. Олдинлари, шўролар даврида бир майдондан икки марта ҳосил олиш ҳақида кўп гапириларди, буни амалда исботлаган илғор деҳқонлар кўп бўлган. Мен ўзим узоқ йиллар ишлаган «Москва» колхозида ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида буғдой ва эртаки картошкадан бўшаган ерга маккажўхори экилиб, гектаридан 450 центнерга етиб яшил масса олинганини эсдан чиқарганим йўқ. Бу чиндан ҳам зўр иш эди, бир ернинг ўзидан бир йилнинг ичида ҳам буғдой ёки картошка, ҳам маккажўхори пояси олиш ҳозирги кунларимиз учун мўъжизадек туюлиши мумкин. Республикамиз мустақилликка эришганидан кейин бир майдондан икки марта ҳосил олиш у ёқда турсин, ҳатто бир марта рисоладагидай ҳосил ундириш ҳам муаммога айланиб қолди. Лекин ўша шўролар даврида такрорий ҳосил олишда қатнашганларнинг ташаббуси билан бу усулни амалда синаб кўришга ҳаракат қилганлар бўлди. 1995 йили Новкент тумани Бурганди қишлоқ ҳукуматининг Нўшкент участкасидаги Қурбон Раҳмонов бригадасида ғаройиб тажриба ўтказилди. Туманнинг ўша пайтдаги ҳокими Т. Калматов ва колхоз бош агрономи Алимбек Эгембердиев 22 июнда қўшни туманлар, ҳатто Ўзбекистоннинг яқин хўжаликларидан меҳмонларни таклиф қилиб, 4 та комбайнни ишга солиб, 22 гектар майдондаги кузги буғдойни уларнинг кўзи ўнгида ўрдиришди ва пайкалга дарҳол 7 та ҳайдов тракторини кирдирдилар. Ғалла ҳосилдорлиги гектаридан 42 центнерни ташкил қилди. Шу куни кечки пайтгача ер шудгорланиб ва молаланиб, бўшаган ернинг ҳаммасига «Қирғиз-3» навли чигит экилди ва сув таралди. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, кечагина буғдой ўсиб турган майдонда чигит униб чиқиб, ҳашпаш дегунча ғўза ниҳоллари авжга кира бошлади. Айримлар бу ерда пахта пишишига ишонишмаган эди. Аммо ғўза яхши ривожланди, унинг кўриниши баъзи бир хўжаликларда олдин экилган пахтага нисбатан яхши эди. Июннинг охирида экилган пахта октябрга бориб очила бошлади. Унинг ҳар гектаридан 25 центнердан хирмон кўтарилди. Бу ердан яна пахта териб олиш мумкин эди, аммо қўлкучи камлигидан одамларга гўшт-сут ҳам керак деб, шиғил кўсаклаган пахта ичига мол-қўйлар киритиб юборилди. Ҳозир шу

тажриба ўтказилган жойнинг ўзида 20-30 та деҳқон хўжаликлари бор. Лекин ҳаммаси тўпланиб ҳам бир колхознинг ярмичалик ҳосил ололмаяпти. Новкентда ернинг тилини яхши билган миришкорлар ҳозир ҳам кўп. Шулардан бири бир қанча йил давомида Карл Маркс номли колхозда бош агроном бўлиб ишлаган, ҳозирда туман агродепартаменти агрономи лавозимини эгаллаб турган Алимбек Эгембердиевдир. Унинг номини тилга олишдан мақсад, зора шу каби тажрибали мутахассислар деҳқонларимизни бир майдондан икки марта ҳосил олишга илҳомлантириб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ва дастурхонимиз тўкинлигини таъминлашга ҳисса қўшишса.

«ОҚ ОЛТИН» ТАРИХИДАН

Инсонларнинг толали ўсимликлардан фойдаланиши қадимги дунё тарихига бориб тақалади. Дастлабки ип йигирувчи, тўқувчи станоклар эрамиздан 2500 йил илгари Мисрда пайдо бўлган. Ўша пайтларда ип йигириладиган ва тўқиладиган тола маҳсулотлари жун, ипак пилласи, зиғир, каноп поялари бўлган.

Пахта ҳам энг қадимий йигирилувчи толалардан бири ҳисобланади. Бироқ инсоният қайси вақтдан бери пахтадан фойдаланиши тўғрисида шу кунгача тўлиқ маълумотлар йўқ. Эрамиздан 3000 йил аввал Моенджо Даро даврида Ҳиндистондаги Ҳинд дарёси водийсида ижтимоий ривожланиш маданияти тарихидан маълумки, пахтадан ҳиндистонликлар биринчи бўлиб фойдаланган. Бунга кўп топилмалар, адабиётлар ва изланишлардан олинган тарихий далиллар бор. Масалан, 445 йил илгариги Геродот ҳақида ёзилган адабиётларда Александр Македонский (эрамизгача 334-323 йилларда) Ҳиндистоннинг Синд водийсини босиб олганлиги тўғрисида маълумотларда пахта ҳақида сўз боради.

Хуллас, пахтачилик Ҳиндистон, Миср, араб мамлакатлари, Хитой, кейинчалик Индонезия, Бирма ва Мараказий Осиёда ривожланганлигини тарих тасдиқлайди.

Ҳозирги пайтда пахта ўсимлиги Америка қитъасидаги 15 дан ортиқ, Европадаги 6, Осиё ва Австралиядаги 15, Африкадаги 21 давлатда экилади.

Пахта саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришда энг қимматбаҳо ўсимлик ҳисобланади. «Ери бойнинг эли бой» деганларидек, пахтаси кўп кооператив ва деҳқон хўжаликларининг, ҳиссадорлик жамиятларининг пули кўп, эли бой, турмуш даражаси ҳам юқори бўлади.

1981 йили Тошкентда чоп этилган «Справочник по хлопководству» китобида 1 тонна пахтадан Россия ва Хитой завод-фабрикаларида нималар олиниши баён этилган. 1 тонна пахтадан 320-340 килограмм пахта толаси, ундан 3500 квадрат метр газлама, 580 килограмм чигитдан 112 килограмм оқ ёғ, 10 килограмм совун, 270 килограмм кунжара, 170 килограмм чигит қобиғи (шелуха) ва 8 килограмм тивит (линт) олинади.

Пахтамиз – бойлигимиз

Теран фикр юритиб кўрсак, кийган кийимимиз, қозонга қуядиган ёғимиз, мол-қўйларимизнинг еми ҳам, уст-бошимизни ювадиган совун ҳам пахтадан олинади. Бундан ташқари, пахтадан бошқа кўплаб маҳсулотлар олиниши барчага маълум. Унинг пастки навларидан қоғоз ҳам ишлаб чиқарилади. Ғўзапояси молга ем, тандир-ўчоққа ўтин бўлади.

Пахта ўсимлигининг барги ўрмон ва боғдаги дарахтлар сингари ҳаводаги карбонат ангдидрид гази ва чангларни ютиб, инсон учун зарур бўлган кислород ажратиб чиқаради. Пахта плантациялари иқлимни яхшилайди.

Тут дарахти пахта учун жуда ҳам фойдали, ғўзаларни гармсел шамолидан, иссиқ ва совуқдан сақлайди. Пахта кўп экиладиган Ўзбекистонда пахта майдонлари атрофидаги тутларни ихота (тўсиқ) деб билишади. Ўзбекистонлик пахтакорлар собиқ Иттифоқ

даврида давлатга йилига 6-7 миллион тонна пахта топширганини яхши биламиз. Қирғизистон Халқ Қаҳрамони Т. Усубалиев республика Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган йилларда пахта ҳосилини мамлакатимиз деҳқонлари йилига 224-239 минг тоннага етказишган. Сабаби ўша йиллари тут дарахтлари кўп бўлиб, пахта билан бир қаторда пиллачилик тармоғи ҳам ниҳоятда ривожланган эди.

Атрофи қалин тут дарахтлари билан ўралган майдонларга пахта эккан соқолдилик Калдар Мамасалиев, Матай Абдираимов, Камал Султанов, мўмбековлик Абдиллажан Қазақов, новкентлик Саадат Ногоева ва бошқа Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари гектаридан 53,5-78,5 центнердан ҳосил олишган. Улардан Матай Абдираимов 1947 йили гектаридан 97,3 центнер ҳосил олиб, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган, қолганлари сўнгги 60-70-йилларда қаҳрамон бўлишган. Шундай қилиб, Новкент «Қаҳрамонлар ватани» деб номланган.

Ҳозир бу қаҳрамонларнинг барчаси марҳум, уларга туман марказидаги истироҳат боғида ҳайкал ўрнатилган. Тумандан чиққан 14 Социалистик Меҳнат Қаҳрамонларининг 8 таси звено бошлиғи, бригадир, биттаси механизатор, 4 таси колхоз раиси, Шамши Суерқулов врач, Петр Слюсаренко қурувчи бўлган. Мен уларнинг барчаси билан кўришиб, суҳбатлашганман, журналист сифатида газеталарга ёзганман.

Сезишимча, йилдан-йилга тут дарахтлари кесилиб, йўқ қилингани сари пахта ҳосили ночорлашиб боряпти. Ўшдаги грена заводи, дунёга донғи кетган ипак комбинати ҳам ишламай қолди. Минглаган кишилар ишсиз қолишди. Кўпчилиги иш излаб Россия ва Қозоғистонга кетиб қолишди.

Ўз вақтида Хрушчев ҳам, Брежнев ҳам тўғри айтишган

Мамлакатимиз ҳаётидаги муҳим воқеа - парламент сайловлари яхши ўтса, депутатликка муносиб номзодлар сайланса, ҳозирги танқислик, қимматчиликдан тезроқ чиқиб кетишга пахта ўсимлиги

ҳам туртки бўлиши айтамасак ҳам сезилиб турибди. Келажакда пахтачилик ва у билан бирга пиллачиликни ҳам ривожлантирсак, жуда яхши бўларди. Бир вақтлар пахтанинг бир килограмми 1 сўм атрофида бўлганда, пилланинг баҳоси 6-9 сўм бўлган. Мана ҳозир 1 килограмм пахта 30-35 сўм бўлди, пилламиз ҳам бўлганда эди. .

Н.С. Хрушчев Бутуниттифоқ пахтакорлар қурултойида шундай деган эди: «100 гектарга пахта экиб, гектаридан 25 центнердан ҳосил олгандан кўра, 50 гектар ерга пахта экиб, гектаридан 50 центнердан ҳосил олинглар. Шунда 50 гектар ер тежалади, у ерга маккажўхори экинглар!»

Л.И. Брежнев ҳам «Оқ олтин»ни олтин қўллар яратади», деб айтган эди. Мен 87 ёшли кекса журналист ва ҳақиқий деҳқон фарзанди сифатида шуни айтишим мумкинки, 100 гектар еримиз бўлса, унинг 50 гектарига сифатли кузги буғдой уруғи қадашимиз, қолган 50 гектарига баҳорда пахта экишимиз керак. Кузги буғдойни июнь ойининг 18-20-кунлари тезроқ йиғиб олиб, 20-21-кунлари бўлса ҳам ўрнига пахта эксак, ёзда тез ўсиб, гуллаб, шоналаб, кузда очила бошлайди. Гектаридан 25-30 центнер ҳосил олинса, йилига 2 марта ҳосил олган бўламиз. Хитой ва Ҳиндистонда ҳам шолидан 3 марта ҳосил олинади-ку!

Агар иссиқхона ишини яхши билсангиз, йил бўйи сабзавот ўстиринг. Шунда биз АҚШ, Хитой, Япония сингари бой давлатлардан ҳам ўзиб кетсак бўлади.

Бизда асосий бойлик - тоғларимиз кўп. Тоғлар ўрмонсиз бўлмасин, ўрмонларни тартибга келтирайлик. Шунда дарё ва сойлар, кўллар, булоқларнинг барчасида сув тўла оқади. Ўрмон бу ичимлик ва экинлар учун сув деганидир. Илгари Олатоғ ва Помир тоғларида ўрмонлар қалин бўлиб, Норин, Вахш дарёларигина Орол денгизини ошириб-тошириб турганини унутмайлик.

ТАТЫКТУУ ЖЕТЕКЧИ

Осмонов Абдрахман Кубатович 1967-жылы 30-май күнү Ноокен районунун Сакалды айылында туулган. Улуту кыргыз, билими жогорку. 1990-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин бухгалтердик эсеп факультетин ийгиликтүү бүтүргөн, кесиби боюнча бухгалтер-экономист.

Абдрахман Осмонов 1990-жылы Ноокен районунун «Ленинград» колхозунда айыл чарба бухгалтери болуп иштей баштаган. 1991-1994-жылдары «Кыргызстан» айыл чарба кооперативинин жетекчиси болуп иштеген.

2001-жылдан баштап 2012-жылдын 8-февралына чейин Сакалды айыл округунун башчысы болуп иштеген.

2012-жылдын 8-февралынан ушул күнгө чейин райондук мамлекеттик администрациясынын башчысы-акими болуп жемиштүү иштеп келе жатат.

Абдрахман Осмоновдун жетекчилиги астында Ноокен районунун социалдык-экономикалык өнүгүүсү жогорулоодо. Мисал үчүн алсак, өткөн 2012-жыл ичинде райондун ички дүң продукциясы 11 миллиард 596 миллион 434 миң сомду түзүп, план-прогнозу 132,1 пайызга аткарылып, 2011-жылга салыштырмалуу өсүү темпи 134,1 пайызды түздү, же болбосо 2 миллиард 815 миллион 631 миң сомго ашыгы менен аткарылды.

Өнөр жай тармагы боюнча 1 миллиард 852 миллион 799 миң сомдук продукция өндүрүлүп, экономикалык прогноз 121,4 пайызга аткарылып, өткөн жылга салыштырмалуу өсүү темпи 122,8 пайызды түздү.

Чекене соода жүргүзүү тармагында район боюнча 3 миллиард 20 миллион сомдук товар жүгүртүлүп, өткөн жылга салыштырмалуу өсүү темпи 129,9 пайызды түздү.

Район негизинен айыл чарба району болуп эсептелгендиктен 2012-жылдын жыйынтыгы менен айыл чарба тармагында 4 миллиард 490 миллион сомдук продукция өндүрүлүп, жылдык план 2011-жылга салыштырмалуу 110,8 пайызга аткарылды.

Абдрахман Осмонов өзүнө жана өзгөгө талапты катуу койгон, уюштуруучулук жөндөмү күчтүү, мамлекеттик ишти аткарууда жана эл менен иштөөдө мыйзам чегинде иштеген, элдин талабын так жана өз убагында аткарган принципиалдуу, кичи пейил инсан. Райондун активинин жана жалпы элдин арасында чоң кадыр-баркка ээ.

Абдрахман Кубатович Осмонов райондук мамлекеттик администрациясында иштеген мезгилден бери Ноокен районунун социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн дайыма өзүнүн опол тоодой чоң салымын кошуп, эмгектеги жетишкен ийгиликтери үчүн көптөгөн Ардак грамоталар менен сыйланган.

Райондо дан эгиндеринен, жүгөрүдөн жана башка эгиндерден мол түшүм алынып, мал чарбачылыгы да жогорулоо жолунда.

Ишти учурдун талабына жараша уюштуруп, районду республиканын алдыңкы райондоруна теңөө үчүн аким А. К. Осмонов бардык күчүн үрөп, күнү-түн талыкпастан иштөөдө. Райондун айыл чарбачылыгынын негизги тармактары пахтачылык, дан өндүрүү, мал чарбачылыгы, жашылча, жүгөрү, беде жана бакчачылык болуп саналат.

Айыл чарбачылыгында техника чечүүчү зор күч. Азыр район боюнча 671 ар түрдүү маркадагы тракторлор, аларга тиркелүүчү 144 соко, 933 шык малалар, 113 культиватор, 57 сепкич ж.б. шаймандар бар. Бул техникалардын бардыгы тең жазгы талаа жумуштарына карата негизинен ремонттолуп, даярдык сабына коюлган.

Үстүбүздөгү жылы райондо Арал, Сакалды, Шайдан жана Момбеков айыл округдарында автосервистер курулуп жатат. Азыр аларга бардык техникалар бөлүнүп берилип жатат.

Ноокен району боюнча үстүбүздөгү жылы 8200 гектар аянт-

ка пахтанын мол түшүм берүүчү "Кыргыз-3", "Кыргыз-5", "Андижан-354", "Наманган" сортторундагы чигиттери эгилип, ар жылдардагыдан да мол түшүм алуу иши пландаштырылууда. 3700 гектар жерге эгилген күздүк буудайлар жакшы өнүп чыккан. Азыр 2300 гектар жерге жүгөрү, 200 гектарга жашылча, 700 гектарга бакча жана 1442 гектар жерге беде эгилүүдө.

Азыр райондун бардык айыл округдарында жана Кочкор-Ата шаарында жазгы талаа жумуштары кызуу башталды, сугат тармактары тартипке келтирилди, чаап тазаланды.

Райондун акими А.К. Осмоновко, аны менен бирге мактоого татыктуу иштешип жаткан райондук агродепартаменттин башчысы Т. Эшиевке, башкы агроном А. Эгембердиевке мыкты ден соолукта болушун каалап, иштеринде ийгиликтердин жарала беришине тилектешпиз.

ТОКТОГУЛОВДОРДУН ДИНАСТИЯСЫ

Макамбай Токтогулов

Союз мезгилинде Коммунисттик партия мыкты жаш кадрларды

тандоого, аларды эл чарбасынын чечүүчү участкаларына жиберүүгө көңүл борборун бурушчу эле.

Макамбай Токтогулов 1923-жылы Масы айылына кошуна Апыртан кыштагында кедей дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Апыртандагы башталгыч мектебин бүтүп, Масыдагы орто мектепте окуган. Ал 15 жашынан баштап, мектепте окуп жүргөн кезинен эле айылындагы «Апыртан» колхозунда колхозчу болуп эпкиндүү эмгектене баштаган.

Ал эми 18 жаш курагына жеткенде Улуу Ата Мекендик согуш башталды. Макамбай Ленин райондук аскер комиссариаты та-

рабынан аскерге чакырылып, мекенди коргоого жөнөдү. Ал Улуу Ата Мекендик согушка катышты. Согуш жеңиш менен аяктагандан кийин демобилизацияланып, өзү туулуп-өскөн Апыртан айылына келип иштей баштады. «Апыртан» колхозунун мүчөлөрү Макамбай Токтогуловду колхоз башкармасынын төрагалыгына шайлап алышты. Ал колхозду адилеттүүлүк менен башкарып, туура өнүгүү жолуна багыттады.

Райондук партия комитети Макамбай Токтогуловду иштен-ишке которуп турду. Кайсыл колхоз артта калса, аны ошол колхозго төрагалыкка жиберди. Ошентип согуштан кийинки жылдарда ал Шайдан айылындагы Ленин атындагы, соң «Бирлик» колхозуна төрагалык кызматына жиберилди. Ал барган жеринде колхоздордо эмгек тартиби жолго коюлуп, иштер оңолуп, мамлекетке пахта, мал чарба азык-түлүктөрүн тапшыруу пландары ашыгы менен аткарылып турду.

Райондо майда бытыранды колхоздорду жоюу, ирилештирүү иштери башталып, «Бирлик» колхозу Шайдан айылындагы Ленин атындагы колхозго кошулду. Масы айылындагы «Апыртан», «Кызыл туу», «Кызыл Октябрь» колхоздору жана «Большевик» колхозу бириктирилип, 1960-жылы ирилештирилген «Москва» колхозу түзүлдү, же Масы айыл округу боюнча бир эле колхоз болду.

Райондук партия комитети кадр тандап, бул ирилештирилген «Москва» колхозунун партиялык комитетинин секретарлыгына коммунист Макамбай Токтогуловду сунуштады. Партиялык чогулушта колхоздун коммунисттери бир добуштан аны парткомдун секретарлыгына шайлап алышты.

Макамбай Токтогулов 1961-жылдан баштап 1970-жылдын октябрь айынын биринчи жарымына чейин бул жооптуу, ардактуу милдетти абийирдүүлүк менен аткарды. Колхоздо коммунисттердин санын алдыңкы стахановчу жаштардын эсебинен 120 га жеткирди. Өзүнүн күчүн, билимин колхоздун өндүрүштүк, айыл чарбасынын бардык тармактарын кескин түрдө өнүктүрүүгө, элдин жашоо турмушун жакшыртууга жумшады.

Макамбай Токтогулов ирилештирилген колхоздо удаасы менен 10 жыл парткомдун секретары болуп иштеген болсо, ушул

мезгилдин ичинде Ленин райкомунун бюро мүчөлүгүнө, эмгекчилер депутаттарынын Масы айылдык, Ленин райондук жана Ош областтык Советтеринин депутаттыгына бир нече жолу шайланган. Ар дайым элдик наказдарды ак ниеттүүлүк менен аткырылып турган.

Ал бир топ сыйлыктардын, «1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» жана башка күжүрмөн медалдар менен сыйланган. Ошондой эле Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак Грамотасын, «Эмгектеги каармандыгы үчүн» медалын алууга жетишкен.

Макамбай Токтогулов айыл эмгекчилеринин арасында чоң кадыр-баркка, урмат-сыйга ээ болгон. Ал 1970-жылы 6-октябрь күнү дүйнөдөн өткен.

Бул ак ниеттүү күжүрмен жолдош, агабыз - коммунист жөнүндөгү жаркыраган эстелик биздин жүрөгүбүздө дайыма сакталат.

Абдыманап Токтогулов

Абдыманап Макамбаевич Токтогулов 1948-жылы Ноокен районундагы Апыртан айылында туулган. Азыркы күндө ал райондук аксакалдар кеңешинин төрагасы болуп иштейт.

А. Токтогуловдун басып өткөн жолун, аткарган ат көтөргүс иштерин айтып жаза берсең өзүнчө эле бир чоң дастан болот. Ошондуктан анын аткарган иштеринен азын-оолак баяндап өтөлү.

Абдыманап Токтогулов айылдагы орто мектепти бүтүргөндөн кийин Кыргыз ССРинин борбору Фрунзе шаарына барып, Скрябин атындагы айыл чарба институтуна окууга кирип, бул окуу жайын 1969-жылы ийгиликтүү аяктады жана ветеринардык врач деген адистикке ээ болду.

Ал 1969-жылы «Москва» колхозунда ветврач болуп иштеген. Ошол эле жылы райондук аскер комиссариаты тарабынан

аскерге чакырылып, армиядан 1971-жылы бошоп келди жана 1980-жылга чейин «Москва» колхозунда ветврач, башкы ветврач, кийин башкы зоотехник болуп иштеген.

Ал дайыма малчы, саанчы, жылкычы, койчумандардын арасында болуп, талаптагыдай күнү-түнү иштеген убактылары да болгон. Дайыма малчыларга мал багуунун, арбын эт, сүт, жүн, төл алуунун тажрыйбаларын үйрөткен. Ошол кездеги республиканын алдыңкы малчыларынын иш тажрыйбаларын газета-журналдардан малчы, саанчы, чабандарга окуп берип, кеңири жайылттырчу эле. Өзүнүн ветврачтык, зоотехниктик милдеттерин ар дайым так аткаруучу эле.

Коомдук малдын башын төл эсебинен көбөйтүүгө, асырап багууга, алардан алынуучу азык-түлүктөрдү көбөйтүүгө, өндүрүлгөн азык-түлүктөрдүн сапатын жогорулатууга, малдарды чыгашасыз багууга дайыма көңүл бурчу эле.

Өз милдеттерин туура аткаргандыктан улам колхоздун малынын башы төл эсебинен көбөйтүлүп, малдар жакшы багылгандыктан чыгаша аз, киреше көп болуп турчу. Ошонун натыйжасында мурда ар уйдан орто эсеп менен жылына 1250-1300 килограммдан сүт саап алынып жаткан болсо, Абдыманап Токтогулов иштеген жылдарда сүт саап алуу тез өсүп барып, 1900-2000 килограммданга жеткирилген. Ал эми колхоздун алдыңкы саанчылары Меңдибаева Калбу, Арстанбаева Жамалкан, Сатарова Азимкан жана Анарбаева Анаштар өзүлөрүнө бекитилип берилген 18-20 баш саан уйлардын ар биринен 3200 килограммга жеткире сүт саап алышкан. Сүт-товар фермасы боюнча 650 баш саан уй бар эле. Бул фермага Арзиев Исраил башчылык кылуучу.

Мында кой чарбасын енүктүрүүгө да көңүл бурулуп, колхоздун эң алдыңкы чабаны Кадыбаев Асанбек 420 баш тубар койдун ар жүзүнөн жыл сайын 113-128 баштан, кийинчерээк ар жүз баш тубар койдон 156 баштан козу алууга жетишкен. Ошондой эле ийгиликтерди Сариев Тайыр, Курбаналиев Адылбек, Мырзакматов Орозбек да камсыз кылышкан. Кой-товар фермасынын башчысы Курбанов Буркан да жакшы иштеген.

Мал, койлорго тоют камдоого, асыл тоюттар менен камсыз кы-

луугa көп көңүл бурулган эле. Кесек тоюттар малдарга ИКГ, ДКУ машиналары менен тартылып, майдаланып, казанда бууланып берилчү эле. Мамлекетке эт, сүт, жүн тапшыруу пландары жыл сайын ашыра аткарылуучу.

Абдыманап Токтогулов 1980-жылдын сентябрь айынан баштап 1983-жылдын май айына чейин Ноокен районунун «Коминтерн» колхозунда партиялык комитеттин секретары, 1983-1991 жылдарда Калинин атындагы колхоздун башкармасынын төрагасы болуп иштеп жүргөндө пахтадан жыл сайын мол түшүм алынып, бардык тармактар боюнча жылдык пландар ашыра аткарылып турган. Ондогон колхозчуларга бышык кыш менен турак жайлар курулуп берилген. Көп үйлөргө газ түшүрүлгөн, мектеп, колхоздун кеңсеси, маданият үйү, малкана, кой короолору бүткөрүлгөн.

Колхоз жыл сайын 15-17 миллион сомдон киреше алып, колхозчулар маданияттуу жашашкан. Кезинде Ош обкомунун биринчи секретары Султан Ибраимов да Абдыманап Токтогуловду мыкты иштерман деп мактоочу эле.

Абдыманап Макамбаевич 1991-1993-жылдары «Апыртан» колхозунун башкармасынын төрагасы, 1996-жылга чейин Ноокен райондук айыл чарба башкармасынын башчысы, 1997-жылга чейин Сузак районунун айыл чарба департаментинин директору болуп иштеп, 1997-жылы май айынан баштап пенсияга чыкканга чейин Ноокен районунун акиминин биринчи орун басары болуп иштеген.

Пенсияга чыккандан кийин Абдыманап Макамбаевич Токтогулов Ноокен райондук аксакалдар кеңешинин төрагасы болуп иштеп келе жатат.

Абдилазиз Токтогулов

Токтогулов Абдилазиз 1958-жылы Ноокен районунун Богот айылында колхозчунун үй-бүлөсүндө туулган. Жоомарт Бөкөнбаев атындагы №1 орто мектепти ийгиликтүү аяктап, Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин экономика факультетин бухгалтер-экономист адистиги боюнча бүтүрүп чыккан. Ал университетти бүтүрүп келгенден кийин, 1981-1984-жылдары «Моск-

ва» колхозунун комсомолдук уюмунун секретары, райондук айыл чарба башкармасында ага экономист болуп иштеген. 1984-жылдан 1995-жылга чейин «Москва» колхозунда башкы экономист, профсоюздук комитеттин төрагасы болуп иштеп, райондогу ири колхоздун экономикасын чыңдоого, жаштарды партиялык духта тарбиялоого татыктуу салымын кошкон жана колхозчулардын арасында зор кадыр-баркка ээ болгон.

Абдилазиз Токтогулов «Апыртан» акционердик коомунун, «Апыртан» үрөнчүлүк коооперативинин башчысы болуп иштеп турганда өзүнүн уюштуруучулук жөндөмү жана талантын көрсөткөн. Ал 1994-жылдан 1999-жылга чейин аталган чарбанын экономикасын енүктүргөн. Колхозчулардын турмушу оңолуп, иштеген эмгек акыларын өз убагында алып турушкан. 1999-жылдан 2002-жылга чейин өндүрүштүк фирманын директору, соң райондук салык инспекциясынын жетекчиси болуп иштеп жүрүп, өмүрүнүн гүлдөп турган убагында, 46 жаш курагында автожол кырсыгынан бул дүйнө менен кош айтышты.

Райондун активинин, айылдык, шаардык өкмөттөрдүн, мекеме-уюмдардын жетекчилеринин арасында анын авторитети, кадыр-баркы жогору болгон. Ал жакшы жолдош, камкор, иштерман жетекчи, 3 баланын сүйүктүү атасы болгон.

Абдилазиз Макамбаевич Токтогуловдун жаркын элеси аны билген, аны менен бирге иштеген жолдошторунун жүрөгүндө ар дайым сакталат.

Жеңишбек Токтогулов

Токтогулов Жеңишбек Макамбаевич 1962-жылы 9-майда Масы айылында колхозчунун үй-бүлөсүндө туулган. Айылдагы орто мектепти бүтүрүп, Бишкек (анда Фрунзе) шаарындагы СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргызстан мамлекеттик университетине 1978-жылы кирип, 1984-жылы август айында бүтүрүп чыгып, 1984-жылдын сентябрь айынан баштап Ноокен (анда Ленин) райондук финансы бөлүмүндө башкы ревизор-инспектор болуп иштеген.

1992-жылдын февраль айынан баштап 2009-жылга чейинки мезгилдин ичинде Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук кызматынын ар кандай кызмат орундарында кыраакылык менен иштеп келген.

2009-жылдан баштап ата-агаларынын жолун жолдоп, өзү тулуп-өскөн Масы айыл округунун башчысы болуп, айылды өнүктүрүү багытында талыкпастан эмгектенип келе жатат.

Жеңишбек Макамбаевичтин ишкердүүлүк жөндөмү канча мактасаң да арзыйт. Ал чыныгы уюштургуч, тажрыйбалуу, акыл-эстүү, билимдүү жетекчи десем жаңылышпаймын. Ал эл менен тил табыша ала турган жогорку квалификациядагы адис. Анын токтоо, кичи пейил, жумушта жөнөкөй, дени сак мүнөзүн калайык калкыбыз жактырышат. Эл менен иштөөдө калайык калкты башкарып, жаштардын арасында тарбиялык иштерди талаптагыдай алып барууда. Айыл чарба жумуштарын уюштурууда өзүнүн жетерлик тажрыйбасы бар экендигин көрсөтө алды. Пахта, дан өндүрүү пландарын жыл сайын аткарып келе жатат.

Анан дагы Жеңишбек Макамбаевич бош калган убактарында, дем алышта жүргөндө балык уулоого, мергенчиликке чыгат, көркөм адабияттарды көп окуйт. Спорттон күрөш менен машыгууну жана автотехниканы терең билүүгө кызыгат.

Куралдашы Якубжан Кахаров менен. 1945-жыл.

С. Садыков журналисттер Кадыржан Сабиров жана Өскөнбай Маткасымов менен. 1964-жыл.

Масы айылындагы согуш ардагерлери жыл сайын Улуу Ата Мекендик согуштун каармандарына тургузулган ушул обелисктин жанында топтолушат.

Тимирязев атындагы айыл чарба академиясынын окутуучусу, айыл чарба илимдеринин кандидаты И. Гаджиев жана «Москва» колхозунун бригадири Х. Ураева менен. Москвадагы Карл Маркс аянтында

С. Садыков аялы Өктөмкан эже менен уйгур тилиндеги "Коммунизм туги" гезитинин редакциясында, Алма-Ата шаары, 1987-жыл.

Райондук гезиттердин редакторлору жана кызматкерлери курста. Фрунзе (азыркы Бишкек) шаары, 1990-жыл.

Анжиян областы, Пахта-Абад районунун «Давр садоси» гезитинин редактору Т. Курбанов менен.

Масы айылындагы Я. Мырзаходжаев атындагы мектептин окуучулары менен жолугушуу учурунда.

Областтык «Жалолобод тонги» гезитинин эмгек жамааты менен.

Сатымкул ава менен Өктөмкан эженин турмуш курганына 70 жылдан ашты.

Жазуучу Мырзаабдулла ажы Абдурахманов менен.

Улуу Ата Мекендик согуштагы жеңиштин 55 жылдыгына карата Москвадагы Кызыл Аянтта өткөрүлгөн парадда катышуу үчүн жөнөп кетерден мурда согуш ардагерлерин КР Президенти кабыл алды. 2000-жылдын май айы.

Бактылуу чоң үй-бүлө.

АЙЫЛ ЧАРБА КООПЕРАТИВДЕРИ ТҮЗҮЛСӨ

Азыр көптегөн асыл дыйкандарыбыз кооперативдер байлыктын башаты, дыйкандардын келечеги экенин билип калышты. Чындыгында да кооперативдик ыкма менен астейдил иштеп жаткандардын турмуш абалы оңолуп, жакырчылыктан чыгышып жаңыча жашоонун нугуна түшүп бара жатышат.

Бирок, муну түшүнбөгөн айрым жетекчилер кооперативди майда бытыранды дыйкан чарбаларга бөлүп жиберишкен. Бул ыкма болсо жылдан-жылга пахтанын, дан эгиндеринин, жашылчанын жана башка эгиндердин түшүмдүүлүгүн төмөндөтүп, элди жакырчылыкка алып келди.

Мисал үчүн алыска барбай эле езүмдүн үй-бүлөм эзелтен бери иштеп келген, азыр да жашап жаткан Ноокен районундагы «Москва» пахта үренчүлүк кооперативинин азыркы абалына бир аз токтоло кетейин.

Пахта үрөнчүлүк кооперативине айланган «Москва» кооперативи (мурда колхоз, кийин акционердик коом эле) ошол кездеги Ноокен районунун мамлекеттик администрациясынын башчысы-аким Тойгонбек Калматовдун демилгеси менен түзүлгөн эле.

1995 жылы «Москва» пахта үрөнчүлүк кооперативи Жалалабат облусу боюнча гана эмес, бүткүл республикабызда да эң бай, алдынкы чарбалардын бири эле.

«Москва» үрөнчүлүк кооперативи жерлерин үлүшкө бөлүп берсе да, алар ар кимиси өз үлүш жеринде биргелешип бөлүнбөй, ынтымактуулукта иштешкен. Техникадан, суудан, коомдук

курулуштардан ортодо пайдаланышкан, малдарын да бирге багышкан, маданият үйү, китепкана, балдар бакчасы, чайкана, ашканалары иштеп турган. Кооперативдин төрагасы Адылжан Ма-

мытов кооперативдин мүчөлөрүнө керектүү күйүүчү, майлоочу майларды, минералдык жер семирткичтерди келтирип, таркатып турган. Эгилген буудай үй-бүлөдөгү адамдарынын санына жараша тең бөлүнүп берилип турулган. Суу келтирүүчү чоң майда каналдар, арыктарды тазалоо иштери да ортодо бардык кооператив мүчөлөрүнүн күчү менен чаап, тазаланып турулган. Кооперативдин карамагындагы 27 универсал тракторлор, 7 айдоо тракторлору, бульдозерлер, 3 комбайн, грейдер, өрт өчүрүүчү техникалары болуп, алардан да ортодо өндүрүмдүү пайдаланышкан. Мындай иш билгичтик менен уюштуруу жагы өзүнүн жакшы натыйжаларын берген.

1995-жылы кооператив 745 гектар аянтка «Кыргыз-3» сортундагы пахтанын чигитин эгип, ошол жылы ар гектардан орто эсеп менен 38,3 центнерден түшүм алып, жылдык индикативдик планды 173 пайызга аткарышкан. Мамлекетке тапшырылган дүң түшүмдүн 97 пайызы жалаң жогорку, биринчи сорттор менен тапшырылган. Пахтадан алынган киреше 16 миллион сомго жеткен. Кийинки жылдарга назар салсак, 1996-жылы 18 миллион, 1997-жылы 20 миллион сом, 1998-жылы 22,5 миллион сом киреше алынган. Жылына кооператив боюнча мамлекеттик бюджетке, салыкка 4,5 миллион сомго жеткире акча, соцфондго болсо жылына 250-300 тоннадан кемитпей буудай тапшырып турган. Ошол жылдарда бул кооператив мамлекеттен бир тыйын да кредит албай, ез мүмкүнчүлүктерүнөн гана кеңири пайдаланып, ошонун эсебинен иш жүргүзүп келген.

Ошол жылдардын тарыхынан эки нерсени айтып кетейин.

Биринчиси, ошол 1995-жылы Т.З. Калматов Ноокен районунун акими болуп иштеп турганда, райондун көрсөткүчтөрү эң жогору болуп турган, же аны тарыхый жыл деп да айтсам жаңылыш-

пайм. Ошол жылы райондун пахтачылары мамлекетке пахта тапшыруунун планын 25-сентябрга карата 129 пайызга аткарып, ошол күнү Ысык-Көлдө өткөн республикалык кеңешмеде эмгек рапортун Президентке, ошол кездеги Премьер-министр Апас Жумагуловго дүркүрөгөн кол чабуулар астында тапшырган. Пахта планын сентябрь айында толтуруу республикабыздын тарыхында биринчи жолу ошондо болгон. Бул ийгиликке эң чоң салымды «Москва» пахта үрөнчүлүк кооперативи кошкон.

Экинчи айтарым, бул ийгиликтерди көрө албаган жашыруун күчтөр кайра-кайра Калматовго асылып, аны иштен кетиргенден кийин А.У. Мамытовдун үстүнөн 1995-1998-жылдардын арасында жалган материалдарды Бишкекке жазышып, беш жылда 28 жолу ревизия келип текшергени менен кыпындай кылмыш таба алышкан эмес. Ошентип, «Москва» кооперативин жоюшкан. А.У. Мамытовду да иштен кетиришип, анан жемкорлор жогоруда айтылган бардык техникаларды, илгерки колхоздон кооперативге калган бардык мал, койлорду, малкана, короолорду, ветлаборатория, тоют цехтерин, андагы тоюттарды да, маданият үйүн, 4 балдар бакчаларын, 12 талаа стандарын, кооператив курган коомдук 12 турак үйлөрүн, тамеки цехин, биолаборатория, чайкана, устакана, техника жана башкаларды толугу менен талап кетишти, сатышты, акчасы кайда кеткени, кимге киреше болгону дайынсыз.

«Москва» айыл чарба кооперативи жоюлгандыгынан улам, азыр 1200гө жакын адам Масы айылын таштап, иш издешип Россияга, башка жактарга, кадимки уясы бүлүнгөн аарылардай эле туш-тушка тозуп кетишти.

Илгерки бытыранды майда 4 колхоз кошулуп, 1970-1991-жылдардын аралыгында Масы айыл өкмөтүнүн аймагында бир гана «Москва» колхозу болуп, анда 3020 гектар сугат жер аянты бар эле. Кайрак, адырларды кошпогондо, бул жерден 5500-6000 тоннага чейин пахта, 16-19 тоннадан пилла, коомдук малдар үчүн 7000 тонна беде чөбү, кашек, 8000 тонна жүгөрүнүн силосу, 2800 тоннадан сенаж, 950-1000 тоннадан концентрат, 3573 тонна буудай, 1400 тоннага жеткире жүгөрүнүн даны жана башкалар өн-

дүрүлүп келинген. Колхоздун (кооперативдин) карамагында 1900 баш кара мал, 15500 баш кой, 600 баш жылкы, чочколор, тооктор да болгон.

Алардан жылына 400-450 тонна эт, 1400 тонна сүт, 670 центнер жүн өндүрүлүп мамлекетке сатылуучу эле.

4 жерде бактары болуп, жүздөгөн тонна алма, өрүк, шабдаалы, жүзүм өндүрүлүп сатылуучу.

Бүгүнкү күндө ушулар Масы айыл өкметүнде барбы? Жок! Ошол түшүм берген жерлер бар. А адамдарынын 1200 кишиси ишсиз калып, четке кетти дедик. Эми техникалар бузулган, автомашиналар, тракторлор ар кимдердин колунда, калгандары өз пайдасына иштеп жатат. Пиллачылык тармагы биротоло жоюлуп жок болду. Бак-дарактары да жок эсепте, калганы кимдин колунда, бирөөнүн иши жок.

Жерлер которуштурулуп айдалбайт, жердин күчү кеткен, көп кишилер түшүм алалбай жерин сатып кетип жатышат. Ташты урса талкан кылчу азаматтарыбыз кара курсагы менен убара...

Илгерки курулган суу түтүктөрүнөн суу чыкпайт. Арыктагы, сайдагы булганычтуу ылай сууларды мал, койлор да жиркенип туруп ичет. Челек көтөрүп суу издегендер андан көп. Сууну айрым суу ташуучу машинасы бар кишилер бир рейсин 120 сомдон ташып келип сатышат.

Эх, тизмектеп айта берсең арман көп!

Масылыктар өткөн айылдык кеңештердин төрагаларын шайлоодо, жогоруда аты аталган Адылжан Мамытовдун илгерки камсыз кылган ийгиликтерин эске алып, эң көп добуш менен Масы айыл өкметүнүн башчылыгына шайлап алдык.

Азыр төрагабыз күнү-түнү уктабай элди жаз жарышына чакырып, эл менен аңгемелешип, бардык бүлүнгөн, жоголгондорду калыбына келтирүүнүн аракетинде.

Айылдарда айыл чарба кооперативдери түзүлүп, майда дыйкан чарбалар биригип, эл бир жакадан баш чыгарышса эле, иш алга жылып кетчүдөй көрүнөт.

ЖАҲОНГА ЙЎЛ ҚИШЛОҚДАН БОШЛАНАДИ

Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач, мамлакатимизнинг барча ерларида бўлгани каби мен истиқомат қилаётган Новкент тумани аҳолиси ҳам қатор қийинчиликларга дуч келганини яширишнинг ҳожати йўқ. Бузилган арининг уясисидек, айниқса, ёш оилалар ишсизликдан азият чекиб, қора қорин ғамида Россия, Қозоғистон каби чет давлатларга кетишга мажбур бўлишди. Советлар давридан қолган тракторлар, автомашиналар ва бошқа қишлоқ хўжалик техникалари эскириб, йўқ бўлиш ҳолатига етганди. Очиғини айтганда, хусусийлаштириш баҳона 70 йил мисқоллаб йиғилган колхоз мулки, чорва моллари ем-хашаги билан бирга бир ҳовуч амалдорлар томонидан ўзлаштирилиб, мавжуд йўллар, сув қувурлари қаровсизликдан бузилиб, аҳоли тоза ичимлик сувга зор пайтда Қирғизистонда халқ революцияси содир этилди. Март инқилоби деб тарихга ёзилган бу воқеадан сўнг президентликка сайловлар ўтказилди. Март инқилобидан кейин иш қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, аҳолини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдан бошланди. Давлат бошлиғининг «Жаҳонга йўл қишлоқдан бошланади» шиори билан чиқиши барчамизни руҳлантириб юборди. Янги ҳокимият томонидан Хитойдан турли ҳайдов мосламаларига эга 1205 та тракторнинг мамлакатимизга олиб келиниши, шунингдек, Россия, Белоруссия давлатларидан турли русумдаги трактор ва комбайнларнинг келтирилиб, ҳамма вилоятларга тенг тақсимланиши қувонарли ҳолдир. Ўша йилдан бошлаб маҳаллий кадр-лар масаласига эътибор кучайтирилди. Керакли мутахассисларни уй-жой билан таъминлаш чораларини кўриш учун узоқ муддатли ипотека кредитлари бериш йўли билан янги қурилган кўп қаватли уйларнинг калитлари тантанали равишда топширилди. Шу давр мобайнида аҳолининг уй-жойга бўлган талаби кучли эканлигини яхши тушунган юртбошимиз қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда бош-қош бўлди. Айникса, цемент ва гипс кукунлари заводларининг ишга тушиши, металл, полиэтилен черепица ишлаб чиқаришга кенг йўл очилгани, ғишт заводларининг кўпайиши фикримизни тас-

диқлайди. «Қамбарота-2» ГЭСининг ўз кучимиз билан қурилаётгани эса келажагимизнинг нурафшон бўлишини таъминлайдиган омилдир. Советлар даврида республикамиз бутун Иттифоққа шакар ва қанд етказиб берарди. Маълумотларга аҳамият берсак, Қант шаҳридаги шакар ишлаб чиқарувчи завод кенгайтириляпти. Шу йилдан бошлаб завод қанд қизилчасини қабул қилишни кўпайтиради. Шунга мувофиқ қанд қизилчасини экиш 8 минг гектарга етказилди. Насиб этса, яқин келажакда давлатимиз қанд маҳсулотлари экспортини шўролар давридаги кўламга етказади.

Бугунга кунда ёш кадрлар мамлакатимиз ривожига катта улуш қўшаётганини таъкидлаб ўтишни истайман. Ўзим истиқомат қилаётган Новкент туманига ҳокимликка иқтисодиётнинг сир-асрорларини яхши билган умидли кадр Турдимамат Сагиндиков тайинланган эди. Т. Сагиндиков қисқа фурсат ичидаёқ бу ишончни оқлаб, туманимиз ижтимоий-иқтисодий соҳаларда яхши натижаларни қўлга киритиши учун барча кучларни сафарбар қилишга эришди. 2005 йили туманимизда 2 млрд. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлса, 2008 йилга келиб бу кўрсаткич 4 млрд. 895 млн. сўмликни ташкил этди. Бу иқтисодий ўсиш суръати 2 баробар ортганлигини кўрсатади. Саноат соҳасида ҳам яхши натижалар қўлга киритилганини айтиб ўтиш ўринли. Хусусан, 2005 йили 730 млн. сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлса, 2008 йилга келиб мазкур кўрсаткич 1 млрд. 30 млн. сўмга етказилдики, бу маҳсулот етиштириш 1,5 баробарга ўсганлигини кўрсатади.

Туманимизда 2007-2008 йилларда яна иккита саноат корхонаси қурилиб, фойдаланишга топширилди. Булар Кўчқорота шаҳарчасидаги масъулияти чекланган «Эмгек берекеси» жамияти ҳамда газлама тўқиш фаб-рикасидир. Мазкур корхоналар иш бошлаши билан 200 га яқин қўшимча ишчи ўринлари яратилди. Шунингдек, масъулияти чекланган «Тилекполимер» жамиятида полиэтилен қувурлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. «Қирғизнефтегаз» ҳиссадорлик жамияти 2005 йили 729 млн. 810 минг сўмлик

маҳсулот ишлаб чиқарган бўлса, 2008 йилга келиб бу кўрсаткич 829 млн. 650 минг сўмни ташкил этди. Бошқача айтганда, ўсиш самарадорлиги 14 фоизни ташкил этди.

Қишлоқ хўжалик соҳасида ҳам ўсиш суръати юқори эканлигини айтиш мумкин. 2005 йил якунига кўра 1 млрд. 510 млн. сўмлик маҳсулот етиштирилган бўлса, 2008 йилга келиб 2 млрд. 117 млн. сўмлик маҳсулот етиштирилди. Бу ўсиш суръати 1,5 ҳиссага ортганлигини кўрсатади. Бундай кўрсаткичларга эришишда, юқорида таъкидлаганимдек, туманимиз деҳқонларига қишлоқ хўжалик техникаларининг 10 йил муддатга кредитга бериш йўли билан тарқатилиши муҳим аҳамият касб этди. Юртбошимизнинг ташаббуси билан 2006 йилдан бошлаб деҳқонларни арзон баҳода минерал ўғитлар, ёнувчи-мойловчи материаллар билан таъминлаш, баҳорги, кузги шудгорлашни амалга ошириш, уруғ билан таъминлашда имтиёзли кредитлар бериш йўлга қўйилганлиги таҳсинга лойиқ. Рақамларга мурожаат қиладиган бўлсак, 2007 йили деҳқонларга арзон баҳода 230 тонна ёнувчи-мойловчи материаллар берилган эди, 2008 йилда эса 362 тоннага етказилди. Ўтган йили деҳқонларимиз арзон нархда 79 тонна минерал ўғит олишга эришдилар.

Туманимиз иқтисодий салоҳиятини яхшироқ кузатиш учун молия бўлими берган рақамларга кўз югуртирамиз: 2005 йилда маҳаллий бюджетнинг сарф-харажат бўлими 60 млн. 227,8 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 2008 йилга келиб. 158 млн. 832,2 минг сўмни ташкил этди.

Туманимиз аҳолиси тоза ичимлик сув муаммосидан қийналиб келган бўлса, ОРБнинг «Тоза сув» лойиҳаси га мувофиқ 14 лойиҳа асосида 78,8 млн. сўмлик сув иншоотлари қурилиб, хонадонларга тоза ичимлик сув етиб борди. Сайловдан-сайловгача ўтган вақт оралиғида Эски Моси сойида Соймаҳалла, Апиртон, Бўғот қишлоқлари билан туман марказини боғлаб турувчи катта кўприк қурилдики, энди биргина йўловчиларга қулайлик яратилмасдан, балки автомашиналарда уларни манзилларига бемалол ташиш имконияти туғилди.

Бир сўз билан айтганда, бутун республика миқёсида бўлганидек, туманимизда ҳам сайловдан-сайловгача ўтган вақт ора-

лиғида барча жабҳаларда катта ўзгаришлар юз берди. Мен ана шу ижобий силжишлар ҳақида қисқача тўхталдим, холос. Ижтимоий-иқтисодий, мада-ний-маърифий соҳаларнинг барчасида ишлар юқори суръатда давом этмоқда. Ишлаб чиқилаётган дастурларни тўла амалга ошириш учун вақт керак. Ўйлайманки, қирғизистонликлар шаҳар ва қишлоқларимизни, қолаверса, бутун республикамизни гуллаб-яшнатиш йўлида меҳнатларини сира аямайдилар.

ЕТТИ ХАЗИНАНИНГ БИРИ

Паррандачилик - етти хазинанинг бири, дейди доно халқимиз. Совет Иттифоқи пайтида шу соҳада Қирғизистон Иттифоқ бўйича еттинчи ўринда турарди. Ўша вақтларда Иттифоқ бўйича

қанотлиларнинг 700 тури парвариш қилинган бўлса, шундан 340 тури биргина Қирғизистоннинг тоғларида кўпайтириларди. Қирғизистон ўзининг улкан тоғ тизмалари билан ажралиб туради. Олатоғдаги Ленин чўққисининг баландлиги 7134 метр бўлса, Ғалаба чўққисининг юксаклиги 7439 метрдир. Тоғлар бағридан зилол сувлар оқиб, Норин ва Сирдарёни тўлдиради. Тоғлар бағрида эса ўрмонзорларимиз мавжуд. Буларни таъкидлашимнинг боиси бор, албатта. Сўлим табиат, ўрмонлар ёввойи, хонаки ҳайвонлар, паррандаларнинг яхши ривожланиши учун қулайдир. Бироқ, юқорида қайд этилган Иттифоқ пайтидаги 700 хил қанотли жониворлар тенг ярмининг номини ва суратини «Қизил китоб»дан топиш мумкин. Чунки бепарволигимиз оқибатида табиатга катта зарар етказиб, уларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлдик. Булбул, тўрғайларнинг хонишини эшитмай қўйганимизга анча йиллар бўлди.

Ҳатто чумчуқларнинг сониям йил сайин камайиб боряпти. Натижада далаларда чигирткалар купайиб, қишлоқ хужалигига зиён етказяпти. Ёшим 86 да. Бундан 50-70 йил илгари ерларимизда хонаки ва ёввойи ғозу ўрдаклар ҳавода учиб кузларимизни қувонтирарди. Дунё буйича қазилма бойликларидан олтин, кумуш, қурғошин, мис каби рудалар куп. Бироқ уларни ҳисобсиз қазиб олаверса бир куни тугайди. Худди шунингдек, одамлар томонидан табиатдаги жониворлар аёвсиз қириб ташланса кун келиб узимиз азоб чекишимиз табиий. Шунинг учун табиатнинг мувозанатини сақлашимиз керак. Бунинг учун энг биринчи навбатда урмонларимизни асрашимиз, керак булса янги урмонлар ташкил этишимиз жоиз. Урмонлар эса ёввойи ҳайвонлар ҳамда паррандалар учун макондир. Аҳоли ҳам имкони борича дов-дарахтларни купроқ экишга ҳаракат қилишлари лозим. Чорва ҳайвонлари билан бирга паррандачиликка ҳам эътиборни кучайтирсалар, элимиз дастурхони тукин булади.

ПИСТАЗОРЛАРНИ КЕНГАЙТИРАЙЛИК

Донғи оламга достон Арслонбоб тоғларига туташ булган Алаш тоғ тизмаларида Новкент туманига қарашли «Тоскоул» (собиқ Ленин номли механизациялашган) урмон хужалиги жойлашган. Унинг майдони 122216 гектарга тенг. Улуғ Ватан уруши даври ва урушдан кейинги йилларда Айиткул Асранкулов, Тагай Аскаров, Чурок Эримбетов, Батма Кенжеева, Мирзакмат Кушбаков, Курбанкул Сулайманов, Маматкадир Аракулов, Абдикадир Асанбеков ва бошқа куплаб фидойи инсонлар урмон хужалигини ривожлантириш учун туну кун уз кучларини аямай меҳнат қилишган. Уларнинг купчилигини яхши билардим. Иттифоқ тарқамасдан

олдин, 25-30 йил оралиғида аввал Степаншин Виктор Иванович, ундан кейин Назир Токторбаев «Тоскоул» ўрмон хўжалиги директори лавозимида муносиб меҳнат қилишган.

Ўтган асрнинг 60-80-йилларида Айти Сейитов, Уметали Курбаналиев, Анарбай Белеков, Турду Жаанбаев, Аким Мурзаев, Нишанкул Надиров каби механизаторлар 8 та бульдозер билан ёнбағирликларда писта экиш учун майдон ҳозирлашиб, йилига 500-800 гектардан писта кўчатларини экишар эди.

Ўрмон хўжалиги умумий майдонининг 1376 гектарига ёнғоқ, 536 гектарига ёввойи тоғ олмаси, 12300 гектарига адир пистаси, 95 гектарига бодом, 20 гектарига олма ва ўрик кўчатлари экилган. Булардан ташқари олча, қорағат, дўлана майдонлари ҳам бор. Ана шу мевали ўрмон дарахтлари Иттифоқ даврида табиат ҳуснига ҳусн қўшиб турарди.

Барчасига тўхталиб ўтирмасдан, Иттифоқ давридаги ўрмонлар-нинг бир йиллик даромади ёки «Тоскоул» ўрмон хўжалигининг 1988 йилги даромадини ҳисоблай кўрайлик. Ўша йили ўрмончилар давлатга 100 тонна ёнғоқ, 100 тонна хўл писта, 34 тонна қуруқ писта, 10,5 тонна асал, 7 тонна қимиз, ўнлаб тонна шифобахш кўкатлар йиғиб топширишган. Ўйлаб кўрадиган бўлсак, бу жуда катта бойлик эмасми? Бу бойликлар ҳозир ҳам борми? Албатта, йўқ.

Илгари ҳар бир килограмм ёнгоқ, ҳар бир килограмм писта ҳисобли эди, ҳозир-чи? Ҳамма нарса «эгалланган», ёнғоқ, писта ва бошқа ўрмон дарахтлари кесилиб сотиляпти, ўтин қилиб ёқиляпти.

Бир сўз билан айтганда, писта дарахтлари вилоятимизнинг Новкент тумани, Бозорқўрғоннинг Қизилунгур, Сузоқнинг Қораолма ўрмонларида ўсади. Иттифоқ тарқагандан кейин бу мевали дарахтга эътибор қаратилмай қолди.

Ҳозир писта дарахтлари борган сайин озайиб кетмоқда, ҳатто бира тўла йўқолиб кетаётгандек. Бир килограмм пистанинг баҳосини эса ҳеч ким аниқ айтолмайди. Қисқаси, пистанинг нархи осмонга чиқиб олган, ерга тушай демайди.

Аввалари Жалолободдан автобусга ўтириб, Чотқол томон-

ларга кетаётган йўловчилар тоғ-адирларга қараб, катта майдонларни тўлдирган писта дарахтларини кўришарди. Ҳозир тоғларга назар ташлаб, сўппайган тоғ-тошларнигина кўрамиз. Ўша пистазорларни тезроқ тиклаш керак. Мана шу масала эътибор марказида бўлсин. Ўрмонларимизни қайта тиклашга тезроқ бел боғлайлик.

УНУТИЛГАН СОҲАЛАР

ҚР Ҳукуматининг "2012 йилги баҳорги дала ишларини уюшқоқликда ўтказиш тўғрисида" қарори, Қишлоқ хўжалик вазирлигининг "Фермерларга арзон кредит – 2" лойиҳаси асосида республика бюджетидан 500 миллион сўм маблағни вилоятларга тақсимлаш ташаббусини барча фермерлар маъқулламоқдалар.

Ҳаммадан ҳам илгарилари яхши ривожланиб, кейинчалик унутилган балиқчилик, паррандачилик ва асаларичилик хўжаликларини қайта тиклаш учун тегишли даражада маблағ ажратиш тўғрисида кўрсатма берилганлиги кўпчиликни қувонтиради.

Сердаромад соҳа

Совет Иттифоқи даврида балиқчилик фойдали соҳалардан бири бўлган. Қирғизистонда балиқчилик хўжаликлари 1965 йилда тузилган. Бу соҳани ривожлантириш учун бизда ҳозир ҳам етарли шарт-шароитлар бор. Республикамиз ҳудудида Иссиққўл, Чатиркўл, Сонкўл, Сарычелек сингари йирик кўллар, кўплаб сув омборлари, Норин, Қорадарё, Кўгарт, Чуй, Талас сингари катта-кичик дарёлар мавжуд.

Бир пайтлар Иссиққўлда Қорақул ва Тунг балиқ ўстирувчи заводлари бўлиб, уларда осман, маринка, сазан, чавақ, хонбалиқ

сингари 22 хил балиқ етиштирилган. 1979 йилда мазкур заводлар томонидан 6 минг центнер балиқ гушти ва консервалари тайёрланган.

Уша пайтлар нафақат шаҳарлардаги, балки чекка қишлоқлардаги дуконларда ҳам балиқ консерваларини арзон нархда харид қилиш мумкин эди. Балиқ гушти эса мол ва қуй гуштидан анча арзон сотиларди. Ҳозирга келиб балиқ гушти ва консервалари анқонинг уруғига айланиб бормоқда.

Шунинг учун мен юртдошларимни эндиликда йуқ булиб кетган собиқ балиқ хужаликларини, балиқ гуштини қайта ишловчи заводларни тиклашга, балиқчиликни ривожлантиришга чақираман. Чунки балиқчилик тез ва мумай даромад келтирувчи соҳадир. Балиқ парваришини қулга олсак, битта балиқ минглаб уруғ қуйиб, кул ва дарёларимизни тез орада балиққа тулдиради, катта даромад келтиради.

Паррандачиликни ривожлантирайлик

Паррандачилик туғрисида суз бошлар эканмиз, беихтиёр яна совет даврини ёдга олишимизга туғри келади. 1964 йили КПСС Марказий Комитети паррандачиликни ривожлантириш туғрисида махсус қарор қабул қилгач, республикамизда ҳам паррандачилик фабрикалари ташкил қилина бошлаган. Уша пайтда республика жанубида Қорасув ва Жалолободда, шимолий ҳудудда эса Фрунзе шаҳрида, Сукулуқ ва Аламудун туманларида паррандачилик фабрикалари ташкил қилинган. Товуқларнинг насли яхшиланганлиги боис ҳар бир товуқдан йилига 180 тадан тухум олишга эришилган. Товуқ гушти ва тухуми арзон нархларда ҳамма озиқ-овқат дуконларига чиқарилган. 1980 йилга келиб республикамизнинг барча туманларида паррандачилик фермалари уюштирилган ва уларда гушт ва тухум етиштириш курсаткичлари янада оширилган.

Бир қараганда, ҳозирги пайтда товуқ гушти ва тухуми купайгандек куринади. Аммо уларнинг қандай шароитда етиштирилаётганини билмаймиз. Айтишларича, "Буш оёқчалари" товуқларга укол

сайиш орқали қисқа муддат ичида етиштирилиб, бизга пешма-пеш жўнатилиб турилар экан. Унда инсон органзими учун хавфли бўлган моддалар йўқлигига ҳеч ким кафолат бера олмайди. Шуларни ўйларкансан, нима

учун ўзимизда паррандачаликни тез суръатлар билан ривожлантириш мумкин эмас, деб ўйлаб қоласан киши.

Қисқа қилиб айтганда, балиқчилик ва паррандачилик даромадли соҳалардир. Соғлиғимиз ва чўнтагимизни ўйласак, бу соҳаларни ривожлантиришга алоҳида аҳамият беришимиз зарур.

АРАЛ ДЕҢИЗИ ЖАШАШЫ КЕРЕК

1992 жылы 29-30-сентябрда Токио шаарында эл аралык симпозиум болуп өттү. Анда Каракалпакстан Республикасынын Жогорку Кеңешининин төрагасы У. Аширбеков «Арал бою жана Арал деңизинин проблемалары жөнүндө», эл аралык координатор Такана Есихиро «Арал проблемасы» деген темаларда чыгып сүйлөштү. Бул жолдоштор сугат сууларын катуу көзөмелдөө жолу менен Арал деңизин сактап калууга жана башка маанилүү маселелерге терең кайрылышты.

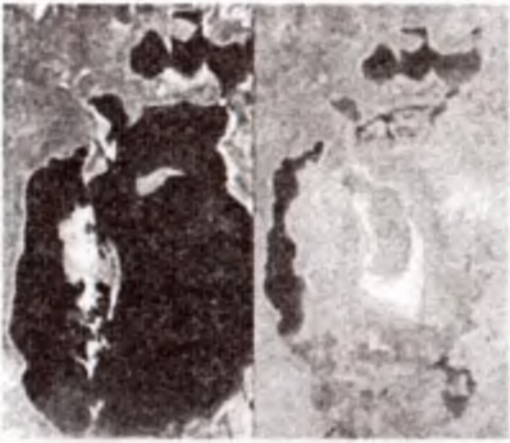

Бул жолдоштор андан ары Сибирдин Обь, Енисей дарыяларынын сууларынан, же болбосо Волга дарыясынын суусунан буруп алып келип, Арал деңизин сууга толтуруу жагы такыр мүмкүн эместигин айтышты. Бул боюнча мен 1990-жылы эле ачык-айкын айтып түңүлгөн элем. Анткеним, Арал деңизи жакка Сибирь дарыяларынын сууларын канал казып буруп келтирүү мүмкүн эмес. Себеби, мындай көлөмдөгү зор жумушту аткаруу үчүн 20-25 жыл убакыт, жүздөгөн миллиард сом акча каражаттары жана көп сандагы курулуш материалдары кетет.

Арал деңизи эч качан Сибирь дарыяларынын суулары менен толтурулбаган. Арал деңизинин өзүнүн суу бассейндери бар жана өзүнүн суулары менен эле толукталып, толуп-ташып турган.

Ал тургай илгерки бир замандарда азыркы Кара-Кум жана Кызыл-Кумдар да деңиздин түбү болгон.

Арал деңизи соңку жылдарда акырындык менен соолуп бара жатат. Деңиз жээктеринен адамдар да башка жактарга кетип жатышат. Бир топ жолдоштор буга көңүл бөлүшпөй, көп миллиондогон гектар жаңы жерлерди өздөштүрүштү. Тажикстанда Даңгара челү өздөштүрүлдү, Кара-Кум каналына сууну буруп алышты. Суу деңизге жетпей эле жолдо таламай болду. Мына булардын бардыгы да Арал деңизинин куруп бара жаткандыгынын себептеринин бири.

Бирок, Арал деңизинин соолуп бара жаткандыгынын башка дагы эң негизги себеби бар. Бул жөнүндө менден башка эч ким чындыкты жана негизги себепти айтышпады. Арал боюнча өткөрүлгөн симпозиумдардын биринин документинде да мына бул мен сөз кыла турган сунуш жок. Эгерде иш андан ары да ушундай жүргүзүле турган болсо, чындыгында да Борбордук Азия элдеринин арасында суудан пайдалануу жана бөлүштүрүү боюнча чоң талаш-тартыштар келип чыгат. Бардык эле жерлерде: Андижанда да, Ташкентте да, кала берсе Кыргызстанда да суу жетишпейт. Чындыгында да Нарын, Сырдарыя жана башка дарыялардын суулары жылдан жылга азайып бара жатат. Суу Арал деңизине чейин жетип барбайт.

Эмне үчүн? Нарын жана Сыр дарыяларынын суу чогултуу майданы республика аймагынын 55 пайызынан көбүрөөгүн түзөт. Ал эми жылдык суу агызуу көлөмү 61 пайызга жетет. Сыр дарыя Борбордук Азияда көлөмү жагынан экинчи орунда болуп, өз сууларын Арал деңизине куят. Ал Нарын жана Кара-Дарыялардын кошулушунан пайда болгон. Нарын дарыясынын өзү Нарын областындагы Чоң Нарын жана Кичи Нарындардын кошулганынан кийин өз атагын алат. Андан кийин Кара-Дарыя менен кошулганга чейинки өзүнүн жолунда бир канча сай, дарыяларды (64 дарыя) өзүнө кошуп алат. Алардын ичинен эң чоң дарыялар болуп Ат-Башы, Ала-Бука, Көкө-Мерен саналат. Нарын дарыясынын республиканын чек арасындагы узундугу 535 чакырымга созулат.

Кара-Дарыя болсо өз кучагына Ой-Тал, Кара-Кулжа, Яссы

жана башка сай, дарыялардын кошулушу менен Ош областынан башталып, Андижан областын аралап өтүп, Наманган областынын чегинде Сыр дарыяга барып кошулат. Ош областынан мындан башка да Алай, Ак-Буура, Аравансай, Исфайрамсай, Сох, Кожобакырган жана башка сай, дарыялар да өз сууларын Сыр дарыяга барып куят. Ошондой эле Жалал-Абад областынан да Көк-Арт, Кара-Үнкүр, Тентек-Сай жана башка сайлар да Кара-Дарыяга кошулат. Бул сай-дарыялардын узундугу республиканын территориясында 80-150 чакырымга созулат.

Узундугу 200 чакырым болгон Чаткал дарыясы Сырдарыя суу бассейнине кирет, ал Ташкент областында Чырчык дарыясына кошулат. Кыргызстандан Аму дарыясына суу берүүчү суу бассейни да бар. Ал Алай тоолорунда куралган Кызыл-Суу дарыясы болуп саналат. Бул дарыянын узундугу 210 чакырым болуп, бир канча жылгалардан, тоолордон агып түшкөн майда сайларды өз кучагына алат да, агып барып, Тажикстандын Сурхоб, кийин Вахш дарыясына кошулат, же бул Кызыл-Суу дарыясы да өз сууларын Арал деңизин көздөй агызат. Ошентип, Кыргызстан ар тарабынан Арал деңизине суу берет.

Арал деңизи эмне үчүн соолуп бара жатат? Кыргызстандын көптөгөн дарыяларында, сайларында суу сайдын, дарыянын түбүндө гана агып жатат. Жайында болсо көпчүлүк сайлар, дарыялар куруп калат, өз сууларын Кара-Дарыяга да, Нарынга да бербейт. Кыргызстандын бийик тоолорунда токойлор кесилип өрттөнүп, тебеленип жок болду. Тоолор дардайып жылаңачталды.

Мына ошонун кесепетинен азыр булактар, сайлар, келдөр куруп калды. Илгери толуп-ташып, жээктерин кемирип агып жаткан

сай, дарыяларда азыр аз гана суу агат. Мисалдарды алыстан издебейли. Мына, биздин Жалал-Абад областынын Ноокен районунда гана Алаш, Эски-Масы, Шайдан-Сай, Чиртек-Сай жана Майлы-Сай деген сайлар мындан 20-30 жылдар илгери кышын-жазын толуп-ташып агуучу эле. Бул сайлардан адамдар аттуу араң етүшчү эле. Кийинки 3-4 жылдын ичинде биздин районубузда токойлорду кайра калыбына келтирүү боюнча иштер жүргүзүлүп жатат. Натыйжада Эски-Масы сайында кайрадан суулар көбөйе баштады. Чындыгында да токойлор сууну көбөйтө тургандыгы байкалып турат. Токойлор карды, жаандын нымдарын сактайт, жер астындагы сууларын көбөйтүүгө өбөлгө түзөт. Булактардан суу чыгарууга жардам берет. Демек, токойлор жакшы өсүп калыңдашкан сайын жылгаларда, булактарда, сай жана дарыяларда суу улам көбөйө берет.

Эми сиздерге токойдун 10 касиети жөнүндө айтып берейин.

1. Токой – жердин кийими, тоолордун керку, сай, дарыялардын сууларын кышын-жазын бөксөртпөй агызып турат. Эгерде тоолордо токойлор болбосо, анда жааган кар, жамгырлардын нымы жер кыртышында сакталбай тез эле бууланып абага көтөрүлөт. Анан шамал башка региондорго учуруп айдап кетет. Тоолордун чаңы чыгып кала берет.

2. Токой айлана чейренү, абаны тазалайт. Бир эле гектар аянттагы жашыл токойлор бир жылда 18 миллион кубометр абаны тазалай тургандыгын окумуштуулар болжол менен эсептеп чыгышкан. Бир гектар жердеги токой бир сааттын ичинде эле 8 килограмм абада учуп жүргөн чаңдарды, көмүр кычкыл газдарын жалбырактары аркылуу өзүнө жутуп, 200 адам дем ала турган өлчөмдегү кычкылтекти езүнен бөлүп чыгарат.

3. Токой жер кыртышын асылдандырууга, дан эгиндеринин түшүмдүүлүгүн жогорулатууга да өзүнүн оң таасирин тийгизет. Жер кыртышын эрозиядан сактайт. Маселен, токойлору жакшы өнүктүрүлгөн АКШ, Германия, Франция, Кытай, Индия, Москва шаарынын чет жакаларында жана Краснодарда бир гектар аянттан 120 центнерден буудайдын данын, 800 центнерден жүгөрүнүн жашыл массасын алышат. Башка эгиндердин, жашылчалардын түшүмү

да мол болот. Ошондой эле табигый чөптөр да калың жана абдан бийик өсүп, арбын тоют жыйналат. Мынакей нан, эт, май, сүт, жүн, жумуртка кайда жатат?

4. Токой элге да, малга да дары-дармек өсүмдүктөрүн берет. Ден-соолукту коргойт. Токой бүткүл дүйнөнүн элдеринин турмуш-маданиятын, жыргалчылыкты жогорулатуучу негизги тармак болуп саналат. Кайсыл жерде токой калың болсо, ал жерде жашоо, турмуш жыргалчылыгы абдан жакшы. Мисалга алсак, Кытай Эл Республикасы мурдакы СССР аймагынын үчтөн бир бөлүгүнө гана тең болуп, аларда бир миллиард 360 миллионго жакын адам бар болсо да, жакшы жашоодо. Бул жерде экология таза, ар бир киши башына милдеттүү түрдө 29 түптөн терек жана бак-дарактарын тигишет.

5. Токой эл чарбачылыгына зарыл болгон жыгач курулуш материалдарын, мөмө-жемиш, жаңгак, мисте, алма, бал жана дары-дармек чөптөрүн жана башкаларды берет.

6. Токой – бул жалаң курулуш материалдарынын кени, мебель, кагаз жана картон. (Азыр бизде токой материалдары, кагаз, картон, мебель абдан кымбат турат). Анан эмне үчүн биз тигил жылаңач дырдайып калган тоолорубузга токойлорду экпей-тикпей өнүктүрбөй жатабыз?

7. Токой - толуп жаткан жапайы айбандардын: аркар, жейрен, марал, бугу, кулжа, топоз, кулан, элик, кийик, суусар сыяктуу жаныбарлардын мекени. Булар бизге эт, жүн, тери сыяктуу баалуу сырьёлорду берет.

8. Токой – канаттуулардын, куштардын да мекени. Биз бул канаттуулардан да кеп эт, пар (пух) жана башка баалуу азык-түлүктөрдү алабыз.

9. Токой карларды, муздарды эритпей узакка чейин сактайт, кар, муздар аста-секин эрип, жер асты сууларын көбөйтөт, булактар пайда болот. Сайларда, дарыяларда кышын-жазын бир калыпта суунун толо агып турушун камсыз кылат. Суу бар жерде түркүн балыктар, сууда сүзүп жүрүүчү өрдөк, каздар, куштар да пайда болот.

10. Токой адамдардын маданий дем алуучу, сүйгөн жайы. То-

койлуу жерлерге курорттор, санаторийлер жана дем алуу үйлөрү курулат. Адамдар анда жыргап, эргип дем алышат.

Ошондуктан да Кыргызстанда токой чарбасын тынымсыз түрдө өнүктүрүү керек. Жаңы-жаңы токой чарбаларын, коруктарды уюштуруу зарыл. Кыргыз жергесине мөмөлүү, декоративдүү дарактарды абдан көп эгүүнү мезгил талап кылат. Эгерде биз бир миллион гектар жерге жаңгак эксөк, бир канча жылдардан кийин 1 килограмм жаңгактын базардагы баасы 100-120 сом эмес, балким мурдагысындай эле 70-80 тыйынга түшүшү ыктымал.

Арал деңизин сактап калуу, өзүбүздүн Ысык-Көлүбүздүн суусун бөксөртпөө үчүн да «жашыл достордун» аянттарын кеңейтели. Бул эң зарыл жумушту Борбордук Азия жана Казакстан Республикасынын элдери өз колдоруна алып, чукул аранын ичинде (эки-үч жылдын ичинде) бардык тоолорубузга токойлорду эгүү керек.

КЫРГЫЗСТАНДЫ ДҮЙНӨДӨГҮ ЭҢ БАЙ ӨЛКӨГӨ АЙЛАНДЫРАЛЫ

Дүйнөнү жараткан Кудайым Кыргызстанга жерди да, жердин асты-үстүндөгү байлыктарды да көп берген десем жаңылышпаймын. Биздин ээлеп турган жерибиз дүйнөнүн Бельгия, Голландия, Дания жана Австрия мамлекеттеринин ээлеп турган жери менен тең келет. Же, Кавказдагы Грузия, Армения жана Азербайжан республикалары биригип 186,1 миң квадрат километр жерди ээлеп турушса, биздин Кыргызстандын эли өзү эле 198,5 миң квадрат километр жерди ээлеп турат. Демек, Кыргызстандын ээлеп турган жери жогорудагы дүйнөнүн 7 мамлекетинен да көптүк кылат. Анан бизде байлыктар да алардыкынан көп.

Анан дагы бир айта кетчү нерсе, жерибиздин асты да, үстү да толгон байлыктарыбыз бар. Анан биз жер энеден, суудан толук баалуу пайдалана албай жатабыз. Жер астындагы толуп жаткан кендерибизди айтпайын, жер үстүндөгү токойлорубузга эле токтоло кетейин.

Тигил Кавказда үч мамлекеттин – Грузия, Азербайжан жана Арменияның территориясында же Кавказ боюнча 37 жерде коруктар бар болсо, биздин Кыргызстанда көп жерди, тоо-таштарды ээлеп турганыбыз менен бар болгону 4 жерде гана заповедниктерибиз бар. Эгерде каалсак Кыргызстанда Кавказдагыдан да көп жерде коруктарды жаратсак болот. Антпей жатабыз.

Мындан жарым кылым мурда Япониянын аймагынын 40 пайызында калың токойлор бардыгын китептен окуган элек. Өткөн кылымдын 70-жылдарында болсо Японияда территориясынын 50 пайыздан ашыгы токойлор менен капталганы жөнүндө басма сөздөн окуган элем.

1991-жылы союз таркаар алдынан Москва шаарына СССР Журналисттер союзунун акыркы жолку, XIII съездине делегат болуп барып калдым. Адатымча, китеп сатуучу магазинге кирип, 5 китеп сатып алдым. Бул китептер Япониянын жаратылыштан пайдалануусу тууралуу экен.

Китептердин биринде мындай сүйлем жазылган: «Японский архипелаг можно с достаточным основанием назвать не только страной восходяшего солнца, но и страной лесов, так как они занимают более 60% территории Японии. Видовой состав богатейший: от представителей субарктической зоны до представителей зоны субтропической. В настояшее время японские специалисты

в области ботаники насчитывают на территории страны 8118 видов растений».

Мына ушул жылдын башында эле газетадан Япониянын территориясынын 70 пайызы токойлор менен капталганы жөнүндө окудум.

Биздин Кыргызстанда да илгери токойлорубуз арбын болуп, адырларыбыз да, тоо этектери да калың токойлорго, бак-дарактарга, түрдүү-түстүү жапайы чөптөргө бөлөнгөн эле. Токой – бул суу деген сөздө калет жок. Ошондо токойлор көп болгондуктан суулар да көп болуп, Тажикстандан аккан Вахш дарыясы, сайлары азыркы куруп бара жаткан Арал деңизине куйчу эле. Ошондой эле Кыргызстандын Нарын жана башка көп дарыя, сайлары да ашып-ташып барып кышын-жазын Аралга куйчу. Ошол миңдеген жылдар илгери Тажикстан менен Кыргызстандын суулары Борбордук Азиядагы Тетис деген, деңиз эмес, чоң океанды жаратканын тарых ырастайт. Анан жыл сайын адамдар токойлорду кесип, кыйып отун кылып жагып, тынымсыз өрттөп олтуруп ушул тоолорубузду жайдакташкан. Сай, дарыяларда суу азайган сайын Тетис океанынын суусу куруп барып, анын терең жери, ушул Арал деңизи калган. Азыркы Түркменстан менен Өзбекстан, Казакстандын Кара-Кум жана Кызыл-Кумдары илгерки океандын түбү болгон.

Эгерде адамдар жер астындагы алтын, күмүш, темир, көмүр дегендей кендерди казып ала берсе акыры бардыгы түгөнөт, кайра ордуна келбейт, кайталанбайт. Жоголсо ордуна кайра келе турган нерсе – бул токой, бак-дарактар менен жапайы чөптөр болуп саналат.

Мына айталы, биз бир жердеги калың токойлордубу же бактардыбы кыйып, кесип жага берсек, малкана, кой короолорду, башка курулуштарды куруу үчүн кыркып иштете берсек, өрттөсөк токойлор, бактар жок болот. Арадан бир-эки жыл өтпөй ошол токойлордун, бак-дарактардын ордуна кайрадан токой дарактарын, бактарды эксек тез эле шуулдап өсүп, элге мөмө-жемиштерин, курулуш материалдарын тартуулай берет.

Токой – бул суу, дейбиз. Эгерде биз токойлорубузду, бак-да-

рактарыбызды канчалык көп эксек, тиксек, олтургузсак, суулар көбөйүп, сай, дарыялар толуп, ашып-ташып агып барып тигил куруган Аралды сууга толтурат. Токой аянттарын дагы-дагы көбөйтө берсек, суу да көбөйүп Аралды толтуруш анда турсун, ташырып, айлана чейресүндөгү Кара-Кум менен Кызыл-Кумдарды да суу көмүп, деңиз кайра океанга айланат. Бул анык.

Ана карагыла, байкагыла, казып алынган кендердин ордунан кен кайра жаралып, аны казып аласыңарбы? Албетте жок.

Токойлору жайдакталган тоолорго, бузулуп жок болгон бак-дарактардын ордуна кайра арча, карагай, тал жана теректерди, мөмөлүү дарактарды, эмнени эксеңер ошолордун мөмө-чөмөлөрүн, курулуш материалдарын керегинче аласыңар.

Токой – суу, дегенибиз. Эгерде канчалык тоолорубузда токойлор көп эгилсе, тигилсе ошончолук сугат, ичимдик суулары да көп болот. Суу кенен болсо жерден жылына 2 жолу түшүм алуубуз да мүмкүн. Муну тажрыйба эчак көрсөттү, аны бардыгыңар деле билесиңер.

Мына токойлор сууну түбүндө сактайт. Токой болбосо жааган кар-жамгыр суулары абада, күн ысыгында тез эле эрип, артынан сел жүрүп, бары жокту тебелеп, эртеси эле жок болот, бууланып абага учуп кетет.

Кар жана жамгырдын нымдарын токойлор гана сактайт, муздуктарды жаратат, ал муздар жаз, жайында эрип бир калыпта сай, дарыяларда агып турат.

Келгиле, тонолгон, жоголгон токойлорубузду, бак-дарактарыбызды көбөйтөлү, суу көп болот. Суу көп болсо Кыргызстандын шартында бардык жерлерде да эгиндерден жылына эки түшүм алабыз.

Токой - миң байлык, дейт элибиз. Эмесе токойчулук министрлигин да түзөлү, сугат жана ичимдик сууларын көбейтөлү, жылына 2-3 жолу түшүм алалы. Токойлордон жылына 2000-3000 тоннадан жаңгактын, ошончо эле мисте, алма, алмуруттун түшүмүн алалы.

Токойлор адырларда, тоолордо табигый чөптөрдүн да ат бою өсүшүн камсыз кылат, малдарды, жылкыларды, койлорду байлап

багуу ыкмасына өтөлү. Антпесек, малдарды бош жайып жиберсек, оозу менен бир чөптү тиштөйт, төрт буту менен табигый чөптөрдү тебелеп, майканын чыгарат.

Бардык ишке терең ой жүгүртүп иштеп, келечекте Кыргызстанды дүйнөдөгү эң бай мамлекеттердин бирине айландыралы.

ҚИРҒИЗИСТОН БЕШТА ДАВЛАТГА СУВ БЕРАДИ

Қирғизистон дунёдаги сувга энг бой давлатлардан бири саналади. Мамлакатимиз ифтихорига айланган дарё ва кўллар Урта Осиёдан ўрин олган мамлакатлар ҳамда Хитойнинг бир қисмини сув билан таъминлайди. Қирғизистоннинг тоғ тизмаларидан оқиб тушаётган сув жанубда Норин дарёсини ҳосил қилади ва Сирдарёга бориб қўшилади. Бу сув Ўзбекистон ҳамда Тожикистон далаларини суғориш учун ишлатилади. Шунингдек, Ўзбекистондаги Фарҳод ГЭСи, Тожикистондаги Қарокчиқум ГЭСи шу сувлардан ҳаракатга келади.

Сарижаз ҳавзаси ўз сувлари билан Қарқира дарёсини тўлдиради, у эса оқиб ўтириб Или дарёсига бориб қуйилади. Бу дарёларнинг суви Қозоғистондаги Балхаш кўлига бориб қуйилади. Шунингдек, Қирғизистоннинг жанубий минтақасидан ўрин олган Қизилсув дарёси Олой тоғларидан оқиб тушади. Бу сувлар иккита катта ва бир қанча майда сойлар кўринишида оқиб бориб, Тожикистондаги Сурхоб, сўнгра Вахш дарёларига қўшилади. Вахшнинг қуйи қисми Туркманистонга етгач Жайхун номини, Ўзбекистон ҳудудига ўтгач эса катталашиб Амударё номини олади. Сирдарё ҳам, Амударё ҳам Орол денгизига қуйилади.

Демак, Урта Осиёнинг фахри, ифтихори, шу билан бирга армонига айланиб қолган Орол денгизи ҳамда Балхаш кулларининг бош узани Қирғизистон тоғ тизмаларидан бошланади. Тоғларимиздаги қор ва музликларнинг эриши ҳисобига тулиб, купириб оқувчи сойлар, дарёлар билан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

Энди армонлар хусусида. Экологик мувозанатнинг бузилиши Орол денгизи сатҳининг пасайишига, кучли шамол пайтида ундан кутарилаётган туз тузонлари Қирғизистон тоғларидаги мангу музликларнинг барвақт эришига, сув танқислигига олиб келяпти. Собиқ шуролар даврида Туркманистон Қорақум канали орқали Амударё сувидан ҳаддан зиёд фойдаланиб келди. Норин, Қорадарё, Амударё узанларида бир қанча сув омборлари барпо этилиши натижасида Сирдарё ва Амударёнинг сувлари Оролга етмай қолди. Мазкур муаммони бартараф этиш мақсадида 2006 йил 1 сентябрда Қозоғистон пойтахти Остона шаҳрида Қозоғистон, Тожикистон, Узбекистон ҳамда Қирғизистон президентларининг норасмий учрашуви утказилган. Унда юқорида айтилган муаммо атрофлича муҳокама қилиниб, экологик вазиятни изга солиш мақсадида Оролни сақлаб қолиш фондини тузиш ғояси илгари сурилган эди. Келишилган режаларга мувофиқ минтақанинг энергетика-сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, экспертлар гуруҳи ташкил қилиш чоралари белгилаб олинди. Аммо режалар тузилгани билан амалий ишлар ортга сурилмоқда.

Орадан бир мунча вақт утгач, Бишкекда утказилган ШҲТ (Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти) саммитида Узбекистон Президенти И. Каримов: «Ҳамммамиз Орол муаммосини ёддан чиқариб қуйдик. Трансчегаравий дарёлар сувларидан оқилона фойдаланилмаяпти», дея экологик ҳалокат кутилаётганидан барчани огоҳлантирди. Шунга қарамай, сув ресурсларидан омилкорлик билан фойдаланиш йулга қуйилмаяпти. Бу хато туфайли сув омборлари ва кулларнинг сатҳи пасайиб бораётганини, сувни тежаш мақсадида чироқ жуда куп учирилаётганини ҳаммамиз куриб-билиб турибмиз.

Чучук сув ҳақида гап кетганда, бутун дунё халқлари, айниқса Африка қитъаси, араб давлатларида ичимлик сувнинг тақчилли-

гидан аҳоли азият чекаётганини айтиб ўтиш керак. Шуларни ўйлаганда, Қирғизистон Аллоҳ назари тушган жой эканлигига шукрона айтишимиз керак. Бироқ нима учун йилдан-йилга сув тақчиллиги муаммоси кучайиб боряпти?

Шу саволни ўзимизга берарканмиз, ям-яшил ва улкан дарахтлардан иборат ўрмонзорлар кўз олдимизга келади. Ўрмон деганимиз сув демакдир. Дарахтзорлар намликни яхши сақлайди. Қолаверса, тоғ ёнбағирларидаги чуқур илдизли дарахтлар об-ҳавони мўътадил ушлаб туради. Шу ўринда Арслонбоб ўрмонзорларини таҳлил қилиб кўрайлик. Жойтерекдан 1993-1994 йиллари 2423 кубометр ёнғоқ дарахтлари кесилиб, АҚШга сотиб юборилганини эсга олайлик. Ўша йилиёқ 6-7 ўзанга бўлиниб оққан Қораунгур сойининг суви озайиб, ёзда умуман қуриб қолди. Новкент туманидаги Ничкесой, Алаш, Шайдон, Тусқовул, Чиртек сойлари ҳам юқоридагидек ҳолатга тушди, кўпгина булоқларнинг кўзи бутунлай бекилди. Бундай аянчли ҳолга барҳам бериш учун тоғ ёнбағирларида махсус ўрмон хўжаликлари ташкил қилиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлайман. Бунинг учун махсус кўчатхоналар керак. Қирғизистон аҳолисининг озлигини, сувимизни қўшни давлатлар ҳам ичишини ҳисобга олсак, кўчат етиштириш, сой, дарё бўйларида, шунингдек, тоғ ёнбағирларида ўрмон хўжаликларини ташкил этиш ишида улар ҳам ёрдам бериши керак. Токи, сув ҳавзаларимиз дўстлик ришталарини боғлаш учун хизмат қилсин. Сув тақчиллиги юз бериб, дўстликка путур етмаслиги учун ҳар бир дақиқани ғанимат билиб, баҳорнинг илк кунлариданоқ кўчат экиш, янги боғлар, ўрмонзорлар яратишга ҳаракат қилайлик.

АЛДЫБЫЗДАГЫ КАТАСТРОФАНЫ БОЛТУРБАЙЛЫ

Өткөн жылы ШКУнун (Шанхай Кызматташтык Уюму) саммити эң жогорку дүйнөлүк деңгээлде болуп өттү. Саммитте бекем достукту, уюшкандыкты чыңдоо, өз ара жардамдашуу жана жүрөктү өйүгөн проблемалуу маселелер айтылды. Экология боюнча маанилүү сөздү айткан Өзбекстандын Президенти И. Каримов: «...речь не идёт обо всех водных ресурсах, речь идёт только о трансграничных реках. Мы должны разумно использовать водные ресурсы трансграничных рек, иначе это может стать очагом конфликта. Трансграничные реки – это интересы более 50 миллионов человек. Мы забыли высыхаюүий Арал. Не рациональное использование водных ресурсов может привести к непоправимой экологической катастрофе», - деп алдыбыздагы келе жаткан күтүүсүз катастрофа тууралуу баарыбызга жеткиликтүү кылып айтты. Анын мааниси абдан тереңде жатат.

Азыр Арал деңизи жээгинен 80-130 километрге ичкерилеп, тартылып, жүк, адам ташуучу пароходдор, кемелер жүрбөй, кум үстүндө калды. Деңиздин соолугандыгынын дагы бир себеби бул Тажикстандын Нурек ГЭСи курулуп, анын плотинасынан Дангара чөлүндөгү 20 миң гектар дың жерлер өздөштүрүлдү. Түркмөнстанда болсо пахтачылыкты 40 эсеге көбөйтүү үчүн чоң Каракум каналы курулуп, Аму дарыясынын суусу да ал жакка бурулду. Бул жакта Нарын дарыясынын этеги Сыр-Дарыя сууларын Өзбекстан менен Казакстандын дыйкандары эгин талааларына буруп алышты.

Арал деңизинин суу бассейндери мына өзүбүздүн, Борбордук Азиянын 4 республикасында жана Казакстанда турат. Сай, да-

рыяларыбыз тоолордон башталат, куралат. Эгерде тоолордо токойлорубуз абдан калың болсо, суу да ошончолук көп болот.

Мисалы Базар-Коргон районундагы Арстанбап-Атаны бүткүл дүйнө билет. Дүйнөнүн кооз жерлеринин бири болуп, дүйнөдөгү жаңгактардын 60 пайызын ушул токойлор берчү эле. Арстанбап туристтик база болуп Европа, Азия мамлекеттеринен да саякатчылар келүүчү. Пионер лагерлерине да облусубуздун мектептеринен, коңшулаш Өзбекстандан окуучулар келишип эс алышчу эле. Мына азыр Арстанбаптын айланасындагы Жайтеректе жана башка участкаларындагы жаңгактар тонолуп жок болгондон кийин Арстанбаптын да көркү жок болду, көлдөрүнүн кебү, булактары соолуду, суу да азайды.

Ушунун кесепетинен Базар-Коргон сайынан суу ичүүчү коңшулаш Ноокен районуна суу аз барып калды. Ноокен районунда пахта эгүү аянты 4-5 миң гектарга кыскарды, илгери Ноокен районунун территориясында 180-200 гектарлап шалы эгилсе, быйыл эгүү токтотулду. Себеби суу жетпейт. Былтыр райондо шалы эгилгенде күрүчтүн бир килосу 25-30 сомго чыкты эле, эми күрүчтүн баасы дагы жогору болот.

Азыр дагы эле суу кемигендигине карабай, айрым адамдар балтасын курчутуп токойлорду кыюуда. Браконьерлерди колго түшүрсө да катуу чара көрүлбөйт.

Өзбекстандын Президенти И. Каримов айткандай, күтүүсүз катастрофанын алдын алуу үчүн Өзбекстандын, Тажикстандын, Кыргызстандын, Түркменстандын, Каракалпакстандын жана Казакстандын екмөт башчылары жакынкы күндөрдө Ташкентте чогулушуп, бирдикте тоолорго токой тигүүнүн 2-3 жылдык программасын түзүшүп, Кыргызстанда Тажикстандын. Өзбекстандын, Казакстан, Каракалпакстандын тоолоруна толук токойлорду эгүү,

өстүрүү боюнча келишим, токтом кабыл алуулары, аны аткаруу боюнча иш чараларын түзүүнү, ар бир республикада кайрадан токой Министрлигин түзүүнү колго алуулары керек.

ЖЫЛДА ТИКСЕҢ ЖЫЛДА ЖОК...

Илгери-илгери бир замандарда азыркы Түркмөнстандагы Каракум жана Өзбекстандагы Кызылкумдар Тетис океанынын түбү болгон. Ал замандарда Кыргызстан менен Тажикстандын Ала-Тоо менен Памир тоолорунан куралган Нарын, Сыр-Дарья, Чүй, Памирден куралган башы Кыргызстандын түштүгүндөгү Кызыл-Суу, этеги Тажикстандын Сурхоб (Кызылсуу), Вахш (Жырткыч), дагы уландысы Түркмөнстандын аймагындагы Жейхун, Өзбекстандын аймагындагы Аму дарыяларынын суулары кышын-жазын үзүлбөй агып, ошол Тетис океаны куралган. Замандар өтүп арадан, жылдан-жылга токойлор өрттөлүп, кесилип, кыйылып барып сейректешкен сайын Тетис океаны соолуп барып, терең жери ушул Арал деңизи калган.

Бардык Борбордук Азиянын төрт республикаларында да, Казакстанда да жана ошол Арал деңизинин жээгинде жайгашкан Каракалпакстанда да тоолорго абдан көп сандагы токой дарактарын олтургузуу керек. Азыр бардык тоолорубузда токойлор кыйылып, кесилип жагылып, кээ бир жерлерде 5, кээ бир жерде 15 пайызга жетпегени гана калды.

Же тагыраак айтканда, Кыргызстанда тоолордун, адырлардын 4 пайызында гана токойлор бар, тоолор томсоруп турат. Мына алалы, Японияда мындан 20 жыл илгери тоолорунун 60 пайызын-

да токойлор болсо, азыр 70 пайызы токойлор менен капталган. Ошондой эле республикабыздын райондорунда, айылдарында көп елчөмдөгү мөмөлүү бак-дарактар да кыйылып жок болду. Түштүк жактагы тыт дарактары биротоло кыркылып, жагылып бүткөн сыяктуу, бүтүн бир пиллачылык тармагыбыз жоюлуп кетти. Анан Арстанбап жактагы токойлор, айрыкча жаңгак токойлору кыйылып, жаңгак уюлу сатылып, суюлгандыгынан азыр Базар-Коргон сайы куруду. Ноокендик пахтачыларга сугат суу жетпей, көп дыйкан пахтакерлерибиз пахтадан кол жууду.

Кыргызстандык туугандар! Сиздөр токой тууралуу төмендегүлөрдү терең билип алгылачы, деп суранамын.

Токой – жердин кийими, тоолордун керкү, түбүндө жааган жаан, карлар ным сактап, сай, дарыялардын сууларын кышын-жазын бир калыпта бөксөртпей агызып турат.

Токой-айлана-чөйрөнү, абаны тазалайт, адамдардын дем алуусу үчүн өзүнөн пайдалуу кычкылтектерди чыгарат. Жер кыртышынын асылдуулугун арттырат, эррозиядан сактайт.

Токой – элге дары-дармек өсүмдүктөрүн берет, ден соолукту коргойт, кайсыл жерде токой калың болсо, ал жерде жашоо турмушу абдан жакшы болот.

Токой – эл чарбалыгына зарыл болгон жыгач курулуш материалдарын, мөме-жемиш, жаңгак, мисте, алма, алмурут, карагат, бал жана дары-дармек чөптөрүн, мебель, картон, кагаз (азыр бизде мебелдер, кагаздар абдан кымбат турат) жана башка керектүү материалдарды берет.

Ошондой эле, токойлор ар түрдүү жапайы айбанаттардын, канаттуулардын мекени. Азыр бугу, котос, элик, кийик сыяктуулар Кызыл китепке жазылып калды. Илегилек, кыргоол, талаа тоок, өрдек, каздар азайды. Азыркы балдарыбыз булбулдун, сүтактын, торгойдун өзүн көрмек турсун, үнүн да угушпай калды.

Токой – адамдардын, айрыкча туристтердин сүйгөн жайы. Токойлуу жерлерге дем алуу үйлөрү, курорттор, санаторийлер курулат, эң негизгиси токойлор ичимдик, сугат сууларын көбөйтөт. Эгерде суу жетерлик болсо, Кыргызстанда дан эгиндеринен жылына эки-үч түшүм алынып, эл байып, жетишпестик, таңкыс-

тык, кедейчилик жоюлуп, жаштарыбыз иш издеп башка жактарга кетпей, өз жеринде иштеп, Кыргызстан дүйнөдөгү эң бай, маданияттуу мамлекетке айланышы шексиз. Жаратылышта токой, суу бири-биринен ажырагыс. Тең салмактуулукту сактап турушат. Ошондуктан да мына быйыл Кыргызстандын бардык аймагында жашылдандыруу ишин уюшкандыкта жүргүзүп, ар бир айылда, райондордо, облустарда, шаарларда миллиондогон, миллиарддаган мөмөлүү жана декоративдүү токой дарактарын эгели, олтургузалы, көктөтөлү! Бул боюнча бардык жерде айыл өкмөттөрү өзүлөрүнүн иш пландарын, иш чараларын түзүп, анын аткарылышына катуу көзөмөл жүргүзүүлөрү керек.

Анан ойлонгула! Кайда силердин соңку он беш жылдан бери жашылдандыруу боюнча эккен дарактарыңар? Жокко эч жерде? Ар жылы арыктардын бойлоруна, жээктерине тал-теректер отургузулат, бирок аларды эртеси күнү эле ары-бери өткөн малдар, эшектер, кой-эчкилер кажып, тебелеп жок кылат. Ар жылы жашылдандыруу боюнча үч айлык өткөрүлөт. Тал-теректер, дарактар эгилет. Ким канча түп олтургузду эсепке алынбайт, суралбайт, эстен чыгат. Көзөмөлдөнбөйт. Көчөттөр көгөргөндөн баштап эле балдар да, жайылып жүргөн кой, малдар да ары-бери өткөн сайын жол бойлорундагы, арыктардын жээктериндеги отургузулган дарактарды да, тоолордогу токойлорду да тебелеп-тепсеп, сындырып жок кылышат. Суралбайт, кана? деп. Тигилген, эгилген көчөттөрдү көз карегиндей сактайлы, ошондо бай болобуз.

ЭРТЕҢ ЭМНЕ БОЛОТ?

Өткөн кылымдын экинчи үчүнчү чейректеринде айлана-чөйрө тап-таза болчу, асманыбыз туптунук болуп, абдан сонун көрүнчү. Кайсыл жакта жамгыр жаап өтсө, асмандан «Асан-Үсөн» кызыл-жашыл түстө жаа сыяктуу ийилип чыгып, кепке чейин көрк берип турчу. Эмне үчүн андай эле? Ал кезде республикабыздын бардык тоо-таштарында, адырларында, өрөөндөрүндө булак, көл, сай жана дарыялардын жээктеринде калың токойлор, айылдарда да

бак-дарактар асман тиреп өсүп, адырларда кызгалдактар килем жапкандай, башка да түрдүү тоо гүлдөрү ачылып укмуштуудай керкке бөлөнүп турчу. Бак-дарактардын ичинде, талааларда да булбулдар, торгойлор, деги койчу түрдүү-түркүн куштар таңшып сайрап, айлана-чөйрөбүз жомоктогу бейиштей сопсонун эле ..

Эмне үчүн көчкү жүрүп, айылдарды суу каптайт?

Азыр Кыргызстандын бардык эле тоо, адырларында илгеркидей калың токойлор жок, өрттөлүп, кесилип, жагылып, сатылып сейрек калган. Бизде азыр 3,5 миллион гектардай токойлор бар деп эсептелет. Бирок, ошол токойлордун калыңдыгы, жыштыгы азыркы талапка жооп бербейт. Мөмө-жемиштердин, жаңгактын, мистенин жана башка токой азык-түлүктөрүнүн абдан аз өндүрүлүшү эле мунун ачык-айкын далили. Арстанбаптагы, Сузак районундагы токой чарбаларынын, айрыкча жаңгак уюлдарынын сатылып жатканын айтпайын.

Токойлордун жоголгондугунан улам суу режимин жыл боюнча бир калыпта кармап туруу, сактоо жөнгө салынбай калды. Токойлор калың болгондо кар, мөңгү муздары аста-секин эрип, ал эми алыскы адыр тоолордогу кар, мөңгүлөр майдын этегинде, июнга барып араң эричү. Азыр тоолордун жайдакталып кеткендигинен жааган жамгырлар, карлар күн нуруна тез эле эрип, такырайган адыр тоолордун үстүнөн төмөн карай катуу сел жүрөт, жер көчкүлөрүн пайда кылат, калкка зыян келтирет. Буга ким күнөөлүү? Албетте өзүбүз.

Тоолордун кайсыл бир жеринде чоң-чоң, калың токой даракта-

ры көп болсо ошол жердин түбүнөн булактар чыгып, жылгалардан ылдый карап агууда. Ошол дарак кесилип жок кылынары менен аста-секин булак да куруп калат.

Дагы бир мисал, Ноокен районундагы Алаш, Тоскоол деген жерлерде карыялардын айтымына караганда илгери 1200дөй булак болгон экен. Туура, мен өзүм мындан 70 жыл илгери, 12-13 жашар чагымда ал жактардан көргөн, суу оргуштап чыгып жаткан ондогон булактар азыр жок. Илгери суу көп чыккан булактардан гана аз-аздан тамчылап суу чыгууда.

Ачыгын эле айтыш керек. Азыркы көчкү жүрүп жаткан жерлерде илгери калың токой дарактары болгон. Аны кыйып, кесип кыйраткандан соң жаратылыш өч алып жатпайбы? Ошол бак-дарактарды, токойлорду кескен адамдар анын ордуна кайрадан, анда да көп сандагы дарак көчөттөрүн олтургузуулары керек эле.

Канткенде жакырчылыктан чыгууга болот?

Жакырчылыктан чыгуу үчүн да бизге токойлор, бак-дарактар керек. Кыргызстанда токойлордун, бак-дарактардын аянтын 10 миллион гектарга жеткирсек, жаңгак, мисте, алмурут, жүзүм, өрүк, шабдаалы, гилас, алма жана башка мөмө-чөмөлөрдү көп өндүрсөк, кыйынчылыктан чыгууга бирден-бир негиз болмок. Токойлор, бак-дарактар 3 маанилүү маселени чечет.

Биринчиси, токойлор тоолордо муздуктарды көбөйтөт, жааган кар, жаан сууларын түбүндө узакка сактайт, суунун жыл ичинде бир калыпта агып турушун камсыз кылат. Дарыялардын суулары көбөйүп барып куруп жаткан Арал деңизи, бөксөрүп жаткан Ысык-Көл сууга толот, суу көп болсо Ош, Жалалабат, Чүй өрөөндөрүндө эгин аянттары 2-3 жолу кошумча суу менен камсыз болуп, пахта, кант кызылчасы, буудай, арпа, жүгөрү жана башка эгин аянттарынан 2 эсе арбын түшүм алынат, жерден жылына эки жолу түшүм алуу колго алынат, азык-түлүк проблемасы чечилет, арзанчылык болот.

Экинчиден, токойлор жапайы айбандардын, канаттуулардын мекени болгондуктан, бардык жоголгон айбандарды, канат-

тууларды калыбына келтирет. Ичимдик жана сугат суулары көбөйүп, анда өрдөк-каздар, балыктар өөрчүйт.

Үчүнчүдөн, бак-дарактар, теректер көп тигилсе, курулуш материалдарынын проблемасы чечилет, мебелдер көбөйөт, көп кабаттуу турак үйлөр, коомдук курулуштар көп курулат, токойлордо аарычылык өсөт, козукарындарды кытайлардай эле көп өндүрүү колго алынат.

Жаратылыш 80 жыл илгери кандай эле?

80 жыл илгери облусубуздун бардык аймактарында жипке мончок тизгендей, катар-катар болуп асманда өрдөк-каздар, турналар, илек-илектер жана башка куштар учуп жүрчү эле. Бактарда күнү-түнү булбулдар таңшычу, асманда торгойлор сайрачу. Себеби, анда токойлор калың эле, ар бир айылдарда бактар калың эле, суулар көп эле, дарыялар толуп-ташып агып жатчу.

Карыялар жакшы билишет, мындан 60-70 жыл мурда Масы айылы менен Арал айылынын ортосунда Тентексайдын бир бөлүгү 4-5 жерден бөлүнүп агып жатчу. Анда Чиртек-Сай, Шайдан-Сай, Майлуу-Суу жана Базар-Коргон сайларында суу абдан мол эле, суулар ашып-ташып Кара-Дарыя, Сырдарыяга кошулуп, Арал деңизине жетчү. Азыр бул сайлардын суулары куруду, баягы эки айылдын арасынан агып өткөн Тентексайдын биротоло орду да жоголуп, тегизделип пахта, шалы жашылча эгилүүдө. Сакалды айылынын Батыш жагындагы 40 гектар жерди ээлеп жаткан чакан көл мындан 65 жыл мурда бар эле. Анда өрдөк, каз чымындай уйгу-туйгу учуп жүрчү, балыктары да көп эле. Суу азайган сайын куруп барып жоголду. Жаштар ал көлдү билишпейт, жок болуп тегизделип, ордуна пахта, жүгөрү эгилүүдө. Тоолордо токойлор көп болгондуктан сай, дарыяларда көк кашка тунук ичимдик суулары акчу. Азыр болсо ылайка, аны мал, кой да ичүүдөн жийиркенет.

Үстүбүздөгү жылы Кыргыз Республикабыздын Президенти байыркы жаңгак-жемиш жана арча токойлорун сактоо, экологиялык кырдаалды турукташтыруу максатында жаныбарлар дүйнөсүн сактоо жана пайдалануу жөнүндө республиканын токой фонду-

нун жерлеринде өскен дарактардын өзгөче баалуу түрлөрүн кыркууга, кайра иштетүүгө жана сатып өткерүүгө 3 жылдык мөөнөткө мораторий жарыялады.

Кыска мөөнөттө, 2-3 жылдын ичинде улуттук токой чарбасын өнүктүрүү боюнча иш чараларын түзүп, бардык 7 облуста тең чындап, астейдил ишке киришпесек кеч болуп калат.

БОШҚАЛАРДАН КАМ ЭМАСМИЗ

Қирғизларда «Тоғи борнинг эли бой» деган нақл бор. Бу гапда муболаға йўқ. Буюк қўшнимиз Хитой ҳам тоғларга ниҳоятда бой бўлиб, кейинги ўттиз йил ичида энг тез ривожланаётган давлатлар қаторидан жой олди. Одатда тоғ кўп жойда фойдали қазилмалар кўп бўлгани билан деҳқончилик имкониятлари хийла чекланган бўлади. Бир қараганда, салкам бир ярим миллиард аҳоли яшайдиган мамлакатни боқиш ниҳоятда мураккаб вазифа бўлиб кўринади. Хитойликлар эса ўзларининг қорнини боқиш билангина чекланиб қолмасдан, четга озиқ-овқат маҳсулотлари чиқариш кўрсаткичларини ҳам ошириб боришяпти

Хитойлар азалдан яхши деҳқон ва чорвадорлар ҳисобланишган. Бу ҳақда болалигимдаёқ кўп маълумотларни эшитгандим. Кейинчалик қўлимга тушиб қолган махсус энциклопедияни ўқиб, илмий маълумотларга ҳам эга бўлдим. Тинчликсевар бу халқнинг кейинги йилларда эришаётган ютуқлари ҳар қандай одамни лол қолдирмасдан қўймайди.

Хитойни гоминданчилар анча вақт кишанда ушлаб келишган. Ҳокимият тепасида Чан Кай Ши турган йилларда мамлакат тараққиёти бутунлай тўхтаган бўлса, 1949 йилда давлат мустақиллиги эълон қилинганидан бошлаб халқ хўжалигини аста-секин ривожлантиришга киришилди.

ХХР майдони 9,9 миллион квадрат километрни ташкил қилади. Шаҳарлар сони икки мингдан ортиқ. Шанхай, Мукден, Пекин, Кантон, Ухан каби шаҳарларнинг ҳар бирида Қирғизистонникидан кўпроқ аҳоли яшайди. Дунё аҳолисининг тўртдан бири истиқомат

қиладиган Хитой дон етиштиришда дунёда биринчи ўринда туради. Ҳақиқатан, шунча миқдордаги аҳолини боқиш учун нафақат дон, балки бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришда ҳам илғорлик қилиш талаб этилади.

Хитойнинг дон етиштиришда биринчи ўринга чиқишининг ўз тарихи бор. Тоғли Тибет автоном вилоятининг ҳудуди 1,23 миллион квадрат метрни ташкил қилиб, денгиз сатҳидан 4300 метр баландликда буғдой етиштирилади. Мамлакат шимолидаги текисликларда икки йилда уч марта, водий ерларда эса йилига икки марта ҳосил олиб келинади. Янцзи дарёси қирғоқларида биринчи экин ҳисобланган шоли йиғиштириб олиниши биланоқ ўрнига буғдой экилиб, иккинчи ҳосил етиштирилади. Шимолдаги деҳқончилик ҳудудларида шолидан йилига икки марта ҳосил олинади, агар пахта экилса, орқасидан буғдой сепилади. Гуан ва Хайнан шоликорлари йилига уч марта ҳосил олиб ўрганишган.

Яна бир айтадиган нарса шуки, хитойлар АҚШ, Германия, Франциядагига ўхшаб экинзорларни ниҳоятда яхши парваришлайдилар, чорва моллари боғлаб боқилади, яйловларнинг тепалаб ташланишига йўл қўйилмайди.

Бизда-чи? Бундан йигирма-ўттиз йил олдин белгача ўсган ўтўланларимиз қолгани йўқ. Табиий пичанзорларни озиқлантириш СССР билан бирга йўқ бўлиб кетган. Шунинг учун юз минглаб гектар ерни эгаллаган табиий яйловларда ўт ўсмай, чиққани ҳам июнь ойига етмай қовжираб кетяпти. Мол-қўйларнинг туёғи остида тепаланаётган ўтларнинг уруғи пишмай, ўсимликларнинг айрим турлари чиқмай ҳам қўйди. Ҳатто, серёғин келган шу йилда

ҳам утлар яхши усаётганига қарамай, айрим усимликларнинг уруғи униб чиқмагани ташвишлантиради. Бу нарса чорва молларини боғлаб боқишга утишимиз зарурлигини курсатиб турибди.

Хитойнинг куп жойларида дон, картошка, сабзавот етиштирилаётган ерларга яқин ҳудудларда 70-100 гектарли урмонзорлар ташкил қилинган, иккинчи томонға эса пахта, маккажухори, беда экилади. Урмонларнинг таъсири билан бу экинлардан юқори ҳосил олинади.

Бизда ҳам шундай қилишнинг тулиқ имкониятлари бор, фақат камҳафсалалик қилиб қимматли вақтни бой беряпмиз. Молларимизнинг ориқлиги, маҳсулдорлиги нинг камлиги, интенсив ривожланиш, наслчилик ва бурдоқичилик, сутнинг мойлилигини ошириш деган тушунчалар истеъмолдан чиқиб кетганлиги сабаби шундандир.

Бизда ҳам аҳоли сони йил сайин ортиб боряпти. Яқин келажакда ресурслар етишмаслиги кузга яққол курина бошлайди. Бу синовга ҳозирдан тайёр турмасак булмайди. Яратганнинг узи ато этган ер ва сув бойлик-ларимиздан туғри фойдаланиб, ҳар бир имкониятни турмушимизни яхшилашга қаратишимиз лозим.

ТАКРОР АЙТИШДАН ЧАРЧАМАЙМАН

Тоғ-урмонлар ёввойи ҳайвонлар ва қанотли қушларнинг макони ҳисобланади. Одамлар эса бундай гузал масканларга курорт, санаторийлар қуриб дам олиб, саломатликларини мустаҳкамлайдилар.

Элимизда «Урмон – минг бойлик» деган мақол бор. Ушбу мақолани ёзишимга «ҚТР обо» газетасининг 2008 йил 26 декабрдаги сонида босилган журналист Сахиба Кадированинг «Бахтли булишнинг тайёр формуласи йуқ» сарлавҳали мақоласи турткм булди. Сизларга ҳам бу мақолани топиб уқишни тавсия қиламан.

Илгари ҚТРда сухандон булиб ишлаган Айнура Кабатай қизи ҳозир «НТС» телеканалининг янгиликлар дастурида бошловчилик қилмоқда. У утган йилнинг декабрида АҚШнинг Вашингтон

шаҳрига бориб, улуғ ёзувчи Ч. Айтматовнинг 80 йиллигига бағишланган халқаро симпозиумда қатнашиб келди.

Ундан танишлари, касбдошлари «Вашингтондан олган таассуротларингиз ҳақида гапириб беринг» деб сўрашганда, Айнура қуйидагича жавоб берган:

«Мени ҳайрон қолдирган нарса шаҳар кўчаларида кийикларнинг бемалол юриши бўлди. Ўрмондан шаҳарнинг марказий кўчаларига одамлардан қўрқмай кириб келган кийиклар йўл бўйига келиб қолишса, ҳайдовчилар машиналарини тўхтатиб, кийикларни авайлаб ўтказиб юборишар экан. Америкаликларнинг табиатга, ҳайвонот оламига бўлган муносабати менда катта таассурот қолдирди».

Бундан 70-100 йиллар муқаддам Қирғизистоннинг тоғли ҳудудларида турли тоғ ҳайвонлари тўп-тўп бўлиб ўтлаб юришган. У пайтларда тоғ ва адирларда ўрмонлар ниҳоятда қалин бўлиб, қишлоқларда мевали, манзарали дарахтлар жуда кўп эди. Фақатгина ўрмонларда эмас, далаларда ҳам дарахтлар кўп ўсарди, у ерларда дала товуғи, каклик, каптар, тўрғай, булбул, бедана каби қушлар куну тун ёқимли сайраб, атрофни худди эртаклардагидек обод қилиб турарди.

Тоғлардан шилдираб оқувчи тиниқ булоқлар, майда кўллар сувларидан ичиб тирикчилик қилардик. Қайси томондан ёмғир ёғиб ўтса, осмонда қизил-яшил тусдаги Ҳасан-Ҳусан камалаги пайдо бўлиб, атрофга ажойиб кўрк бахш этарди.

- Ҳозирги ёшлар Ҳасан-Ҳусан камалагини билишадими?
- Йўқ.
- Улар булбулнинг сайрашини эшитишяптими?

- Йуқ.

-Тоғларимизни макон этган кийиклар, оҳулар ҳозир ҳам борми?

- Оз. Овчилар ёввойи ҳайвонларни куриши билан отишади.

- Сунгги пайтларда қизил, яшил, сариқ рангли булутларни курган борми?

- 60 йилдан бери йуқ.

Бу руйхатни давом эттирсак, йуқолиб бораётган бойликларимиз купчиликни ташкил этишиға гувоҳ буламиз.

Совет даврида "Арслонбобота", "Аркит", "Уртоқ" урмон хужаликлари давлатга 250-300 тоннадан ёнғоқ, тоғ олмаси, 30-50 тоннадан асал, юзлаб тонна мева-чева ва шифобахш утлар топширарди.

Ҳозир бу урмонларнинг майдонини кенгайтириш урнига ҳаммасига ҳуруж қилиниб, қурилиш материаллари сифатида сотилиб йуқ буляпти.

Урмонлар қанчалик қалин булса, тоғларда шунчалик куп музликлар, чуққилар пайдо буади. Улар ёққан ёмғир ва қорнинг намини сақлаб туради. Музлар эриб, қишин-ёзин сойлар ва дарёларда сув бир қолипда оқади. 1 гектар урмонзорнинг сақлаган намлиги ҳисобига оққан сув билан 10 гектар экин майдонини 2-3 бора суғориш мумкин.

Охирги пайтларда одамларниг урмонларга шафқатсизларча муомала қилиши оқибатида Норин дарёси ва Туқтағул сув омборларидаги сув сатҳининг пасайиши кузатиляпти. Табиат одамлардан уч олмасдан қолмайди.

Бу ҳам етимашгандай, 1990 йилларда Арслонбоб, Жойтерак ва Ачи урмонларидан 2423 кубометр ёнғоқ дарахтлари кесиб сотиб юборилгани касофатига ҳозир Бозорқурғондаги сойда ёз ойларида деярли сув оқмайди. Натижада Новкент ва Бозорқурғонда пахта майдонлари қисқартирилди. Илгаригидек беда ва маккажухори майдонлари умуман йуқ булиб кетяпти.

Қишлоқ хужалиги вазирлигидагилар ҳам, вилоят ва туман раҳбарлари ҳам сув куп булса, ёки ёғин–сочин куп тушса, мул ҳосил оламиз, дейишади.

Ота-боболаримиздан қолган бир гап бор: «Етти кунлик ёмғирдан елиб ўтган сув яхши». Тўғри, ёмғир ва қор кўп ёғса, деҳқонлар учун фойдали. Бироқ ўрмон-лар бўлмаса, уларнинг нами сақланиб қолмайди. Қуёш чиқиши билан ёққан ёмғир ҳам, қор ҳам буғланиб кетади.

Сувни ўрмонларгина кўпайтира олади. Айниқса, ёнғоқзор ўрмонлар нам-ликни яхши ушлаб туради. Сув бор жойда ҳаёт бўлади. Япониянинг 70 фоиз ҳудуди ўрмонзор, дов-дарахтлар экилган майдонлардан иборат. Улар пахта ва бошқа экинларни экмаса ҳам, қазилма бойликлари бўлмаса ҳам, ҳамма нарсани четдан сотиб олишса ҳам бой яшашади. Негаки, «Ўрмон – минг бойлик» деган гап бор.

Аллоҳ бизга баракали ўрмонзорларни инъом этган. Йўқолиб бораётган ўрмонларимизни сақлаб қолайлик. Барча имкониятларни ишга солиб, тезкорлик билан йўқолиб бораётган тармоқларни, жумладан, ўрмонларни ўз ҳолига келтиришимиз зарур. Шундагина ривожланган мамлакатга айланишимиз мумкин.

Урмонларни ўз холига келтириш, уларнинг майдонларини кенгайтириш керак. Норин дарёсини ҳам, Тўқтағул сув омборини ҳам ўрмонлар қутқара олади.

◊

ТҮНДҮК-ТҮШТҮК БӨЛҮНБӨЙТ, БӨЛҮНГӨНДҮ БӨРҮ ЖЕЙТ...

Кыргызстандын түндүгү менен түштүгү, бул бир куштун эки канатындай десем жаңылышпайм. Бул эки региондун эли эзелтеден бери эле тыгыз достукта, бир үй-бүлөнүн балдарындай ынтымактуулукта жашап келе жатышат.

Түндүктөгү Чүйүбүз - биздин жалпы үйүбүз. Чүй берекеси бетине чыккан Борбордук Азиядагы гана эмес, жер планетабыздагы эң сонун өрөөндөрдүн бири болуп саналат. Бир жагы деңиз деңгээлинен 500-1300 метр бийиктикте болсо, дагы бир жагы 1800-2000 метр бийиктикте жайгашкан. Чүй, Ысык-Ата, Кара-Балта, Аламүдүн, Сокулук, Шамши, Кегети жана башка көп айылдарды, таштан-ташка урунуп, ак көбүгүн мас теөдөй чачыратып аккан сайлары, дарыялары кандай сонун, суусу таза да, тунук да. Жаз-жай айларында жамгыр көп жаап, ат бою тулаң өсөт. Ал жерде буудай, кант кызылчасы, жүгөрү, жашылча жана башкаларды эксең, мол түшүм аласың.

Анан Чүй баатырлардын мекени. Улуу Ата Мекендик согушта чүйлүк жоокерлерди Байтик баатырдын арбагы колдоп, Бишкек шаарынан чыккан баатырларды да кошуп эсептегенде, Чүй жергесинен эле 43 эр жүрөк жоокер Советтер Союзунун Баатырлары болушту. Ал эми Социалисттик Эмгектин Баатырлары, Кыргыз Республикасынын Эл баатырлары канча? Чүй баатырлардын мекени деген сөздө калет жок.

Чүйлүк жаштар географиялык шарты ыңгайлуу болгондуктан 1950-жылга чейин эле ар түрдүү кесиптин ээлери болушкан. Бишкектен Москвага поезд, аба жолдору ачылып, Москвадагы, Ленинграддагы жана башка шаарлардагы жогорку окуу жайларын

ийгиликтүү бүтүрүшкөн. Ошто, Жалал-Абадда, Баткенде жана башка региондордо агроном, врач, мугалим, юрист жана башка адистер жетишкен эмес. Ошондо түштүккө Чүй жактан көптөгөн жогорку билимдүү жаштар келишип, чың кеңүлдөн, ак ниеттүүлүк менен иштешкен. Биз түштүк жактагы билимге муктаждарды окутушкан, көп кесиптер боюнча мыкты кадрларды даярдашкан. Буга бир нече мисалдарды Жалал-Абад облусунан же өзүбүздүн Ноокен (мурдагы Ленин) районунан эле келтирейин.

Менин угушума караганда, кадимки эле кыргыз эл акыны Темиркул Үметалиевдин «Кубат» поэмасынын башкы карманы Кубат Жуматаев Улуу Ата Мекендик согушта гранаталарды бел курчоосуна байланып, өзү менен кошо немецтик-фашисттин танкасын жарып жиберип, баатырларча курман болгонун кыргыз журту гана эмес, бүтүндөй совет эли жакшы билет. Атаганат, Кубат баатыр борборубуздагы ошол кездеги эң жогорку окуу жайды политехникумду бүтүп, биздин Жалал-Абаддагы комсомол комитетинде иштеп жүргөн кезинде советтик аскердин катарына чакырылган экен. Ушул күндө баатыр туулуп өскөн Эркин-Сай айылындагы мектеп Кубаттын ысымын алып жүргөндүгүн көпчүлүк жакшы билет.

1950-жылдардын башында Аламүдүн районунан келген Тутан Саткыналиев деген жаш жигит Жалал-Абад облусунда, Ошто облОНОнун башчысы болуу менен бардык райондордо, шаарларда мектептерди курдуруп, окуу тарбия иштөрин жолго койгон, жаш кадрларды окутуп чыгарган, өстүргөн. Түштүктүн эли аны өз уулундай жакшы көрөт, сыйлашат, урматташат. Ошол эле Аламүдүндөн Ноокенге 1950-жылы келген педагог Жумабек Ниязов удаасы менен 40 жыл Ноокен районунун борборундагы №1 «Ленин жол» орто мектебинин директору болуп иштеди (Азыр бул мектеп Мирзахожаев атындагы орто мектеп). Бул орто мектепте кыргыз, орус, өзбек, класстар болуп, миңдеген жаштарды окутуп, жетилүү аттестаттарына ээ кылган.

Мен советтик армиядан келгенден кийин Ж. Ниязов уюштурган кечки мектепте окууну улантып, 10-класcты бүтүрүп, кийин Өзбекстандын Наманган шаарындагы Х. Ниязий атындагы пе-

динституттун тарых факультетин бүтүрдүм. 1954-жылдан баштап, 2000-жылга чейин алгач Ошто орус тилинде чыгуучу «Сталинский Путь», «Ленинский Путь», өзбек тилинде чыгуучу «Ленин йули», Жалал-Абад облусунун «Акыйкат» гезиттеринде өз кабарчы болуп иштедим. Азыр 88 жаш курагында болсом да райондук, областтык жана республикалык газеталардан кол үзбөй, кабар жазып келе жатамын.

Ушул эле Ж. Ниязов уюштурган кечки мектепти мени менен бирге окуп бүтүргөн Юсупжан Момбеков болгон. Ал Калинин атындагы колхоздун төрагасы болуп иштеп жүрүп Социалистик Эмгектин Баатыры болгон. Азыр Кыла айылы Момбеков айыл өкмөтү деп аталат.

Ушул мектепти окуп бүтүргөн Кадыржан Сабыров Ташкенттеги университеттин журналистика факультетин бүтүрүп, Өзбекстандын «Правда Востока» газетасынын ез кабарчысы, Өзбекстан телерадиокомпаниясында бөлүм башчы болуп иштеп жүрүп, 70 жаш курагында кайтыш болду. Мындай мисалдар көп.

Ж. Ниязовдун уул-кыздары да, неберелери да ушул Ноокен районунда төрөлүп, окууну бүтүрүштү. Анын бир уулу Мирослав Ниязов генерал-майор, ал Бишкекте жашайт.

Чүйдүн Жайыл районунан Абдыкалык Ордобаев деген майор 1945-1950-жылдарда биздин Ноокен районубузда райвоенком болуп иштеди. Ал ушул Масы айылынан Саламат деген кызга үйлөнүп, бала-чакалуу болду, аскерден бошогондон кийин ушул жерде мектептин директорунун орунбасары болуп иштеп жүрүп дүйнөдөн кайтты. Анын балдары Калый, Аким райондук мекемелерде иштеп жүрүшөт. Кызы Света Бишкекте жашайт. Булардын апасы, чоң энеси Саламат жеңе балдарынын убайын көрүп жүрет.

Чүй облусундагы Панфилов районунун Панфилов-1 айылындагы «XV партсъезд» участкасынын жашоочусу Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу Школьная көчөсүнүн №63-үйүнүн тургуну, Сталинград шаарында немистик-фашисттик армиянын командачысы фельдмаршал Паулюсту 24 генералы менен туткунга алган жоокерлеринин бири Сатымкул Жунушалиев да 1948-1958-жылдарда биздин Ноокен районубузда мектепте окуу бөлүмүнүн баш-

чысы, акыркы жылдарда райондук «Жеңиш жолунда» (азыр «Ноокен жаңырыгы») гезитинде редактор болуп жемиштүү иштеп, ата-энесинин өлгөнүнө байланыштуу туулган жерине кеткен эле. Ал мына соңку беш жылдын ичинде 2002-2004-2005-жылдарда Жалал-Абаддын санаториясында дем алганы келген сайын 2-3 күн Ноокен районуна келип, тирүүлөрү менен жолугушуп, дүйнөдөн өткөндөргө бата-дуба окуп кайтчу эле. Ал киши азыр маркум.

Чүйлүк Муктар Тилекеев кандай жакшы киши эле. Ал жаштайынан эле келип райондук прокуратурада иштеди, райком партиянын 2-секратарлыгына шайланды, Ош облусунда прокурор болуп иштеп туруп, Бишкекке чакырылып Кыргызстан Жогорку сотунун төрагасы, генпрокурор болуп да иштеди. Анын балдары да Ноокенде төрөлүп, иштеген. Бир уулу Тилекеев Жеңиш Муктарович Ноокенде окуп, өсүп, жогорку билимдүү болуп, Бишкекте иштеп жүргөн жеринен Ноокенге Кыргызстан эгемендүү болгондо биринчи аким болуп келип иштеди. Ноокенде зилзала болгондо атасы М. Тилекеев өзүнүн пенсия акчасынан 1000 сом кол кабыш кылды. Ал кезде миң сомго 10-15 кой сатып алуу мүмкүн эле. Жогоруда айтып кеткенимдей, ошол эле Панфилов аймагынын Кумарык айылынын кулуну Касымалы Касманкулов биздин Ноокендин Сакалды айылындагы «Кызыл Кыргызстан» орто мектебинде директор болуп иштеп кеткен. Анын бир тууган иниси Наскул Касманкулов дагы ушул мектепте мугалим болуп иштеп көпчүлүктүн урмат-сыйына татыктуу болгон. Ал 47 жыл агартуу майданында талыкпай эмгектенип, өзүнүн баласын тарбиялап аталык милдетин тийиштүү деңгээлде өтөп, жарык дүйнө менен кош айтышып кеткенин угуп абдан кейип калдым.

Айта берсек, мындай фактылар түгөнгүс, жаза берсек өзүнчө

дастан болот. Түндүктөн келип башка райондордо түрдүү кесиптерде иштешкен атуулдар канча? Эсеп жок...

Ал эми биздин күнөстүү түштүктөн-түндүккө барып иштегендер азбы? Ага деле көп.

Жалал-Абад облусубуздун Аксы районунун кулуну Матөн Сыдыков Нарын обкомунун 1-секратары, ноокендик Арзымат Өсөрөв Тянь-Шань райкомунун 1-катчысы, Сузак районунун кулуну Бегимкул Терегелдиев Ак-Талаа райкомпартиясынын 1-катчысы болуп жемиштүү иштешкен. Түштүктүктөрдөн Чүйдө, Нарында, Ысык-Көлдө жана башка жерлерде жүргөндөр арбын. Түндүк-түштүк элдери бир-бирине кыз берип, кудалашып, бир туугандай ынтымакта жашоодо. Түндүк менен түштүк элдери салыштырмалуу бир ак шумкар куштун эки канатындай эле. Бир канаттуу куш уча албагандай түштүк түндүксүз, түндүк түштүксүз жашай албайт.

Буга бир эле мисалды келтирейин. Ар дайым түндүк түштүккө дан эгиндеринин мол түшүм бере турган сортторун жеткирип берүүдө. Азыр Ош, Бишкек автомагистралында күнү-түнү автобустар, жеңил автомашиналар, аба жолдорунда самолёттор түштүктөн-түндүккө, түндүктөн-түштүккө карай тынымсыз каттоодо.

Кудай каалаcа, келечекте бийик Ала-Тоолорубуздун арасынан Бишкектен Ошко, ал жагы Кытай, Россия, Парижге чейин да поезддер тынымсыз каттайт, океан жолдоруна да чыгабыз.

Эмне кылуубуз зарыл? Алдыбыздагы боло турган Президенттик шайлоону көңүлдөгүдөй сонун, тынч өткөрөлү. 60 тан ашык турбазаларыбызды учурдун талабындагыдай кылып бүткөрөлү. Томсоргон тоолорубуздагы токойлорубузду, бак-дарактарды калыбына келтирели. Айыл, мал чарбачылыгын өнүктүрөлү.

Кыргыз Республикабыз боюнча темирдей тартипти бекемдейли, улутчулдук, урууларга бөлүнүүнүн кереги жок. Ынтымактуу болуп шайлоону өткөрөлү, 2012-жылды Кыргызстандын алга карай өнүгүүсүнүн биринчи жылына айландыралы. Кыргызстанды дүйнөдөгү эң бай, кудуреттүү мамлекетке айландыралы, бейиштегидей сонун, бай, маданияттуу, абдан ынтымактуу жашайлы.

«Бөлүнгөндү бөрү жейт», деген кыргыздын макалы бар. Түндүк-түштүк бөлүнбөйт.

ТИЛДИ ӨНҮКТҮРӨЛҮ ДЕСЕК

Мен 1942-1950-жылдарда Советтик Армияда кызмат өтөп, көп шаарларда болуп, көп элдерди, жерлерди көрүп, согушка катыштым.

1943-жылдын октябрь айынан баштап ички иштер аскерлеринин жоокерлери Жогорку командачы И.В. Сталиндин приказы менен 27-майда Кавказдагы чечен-ингуш, кабардин-балкар, карачай-черкес, түрк-месхет, осетин, крым-татар, лезгин, кумык, хемшель, дагестан жана башка ушул сыяктуу элдерди 1944-жылдын апрель айына чейинки аралыкта Казакстанга, Өзбекстанга, Кыргызстанга жана башка жактарга эвакуацияладык. Ошол элдерден балкарлардын, кумыктардын, дагестандын, карачайлардын тилдери кадимки эле кыргыз тили сыяктуу туюлду мага.

Балкарлар болсо «жууркан», «төшөк» деген сөздөрдү кыргызча эле колдонушат. Көп сөздөрдү кыргызча, өзбекче, казакча, азербайжанча, түркчө дегендей аралаш, котормочусуз эле алар менен сүйлөшсө болот.

Ошол жылдарда баарынан дагы мага таң калыштуусу бул болду. Москва-Баку багытындагы поездде бара жатып, Дагестан АССРинин аймагында «Манас» деген темир жол станциясынын бардыгына таң калдым. «Население», «городок», биздин тилибизде болсо «айыл, конуш, кыштак» дегенди билдирет. Дагестанда болсо Новокент, Каякент, Карабудакент, Касумкент ж.б райондордо айылдардын аттары бар.

Мен буларды 1943-1944-жылдарда көрүп билген болсом, кийин айрым кишилерден да угуп жүрөмүн. Аскерде дагестандык Таштемиров Ладав деген улуту дагестан болгон досум бар болучу. Аны менен кадимки түрк тилдеринде сүйлөшчү элем, аны

издеп Дагестандан Ростов шаарына келишкен 3 дагестандык кишилер менен да кыргыз тилинде сүйлөшкөн болчумун.

Ошондой эле Азербайжан Республикасында Ажыкент, Ташкент областында болсо Газалкент, Паркент, Казакстанда Чимкент, Бухарада Вабкент, Кытайда Яркент деген шаарлар кездешет. Ички иштер аскеринде командировкада жүрүп Хакасия автономдуу областында, Красноярск крайында, ТуваАССРинде жана Тажикстанда да кыргыз тилдүү, бирок улуту башка элдерди көрдүм. Хакасияда фамилиясы орусча, сүйлөгөнү кыргызча чал-кемпирлерди илгери көргөн элем. Тажикстанда улутум лакай деп кадимкидей кыргызча сүйлөгөн элди да көргөнмүн. Илгери бир кылымдарда кыргыздар бүткүл дүйнөгө тарап кеткен экен деген терең ойдо калдым. Ошондон улам «Асманда жылдыз көппү, же дүйнөдө кыргыз көппү» деген суроого «кыргыз көп» деп эле жооп берер элем.

1999-жылы тил боюнча конкурска «Джумабеков эмес, Жумабеков» деген макала жазган элем. Анан кээ бир жолдошторум: «Орусча ошондой жазылат, «Ж» тамгасынын алдында «Д» тамгасы кошо жазылат» деп айтышты.

Анда эмне үчүн орустарда Жуков, Журавлев, Жданов, Житомир же башка ушул сыяктуу атамаларда башына «Д» тамгасын кошуп Джуков, Джуравлев, Джданов, Джитомир, Джелезняк деп жазылбаптыр го деп талаштым. Өзүңөр эле аша чаап жазып жүрөсүңөр фамилияңарды бузуп, деп айттым. Кийин ал достор фамилиясынын башындагы «Д» тамгасын алып салышты. Бул жерде менин сунушум туура болуп, колдоого алынды.

Мен өзүм кыргызмын. Биринчи класстан баштап жогорку билимдүү болгуча өзбек мектебинде окудум, согуштан кийин кечки мектепте да өзбекче окуп 10-классты бүтүрүп, Наманган шаарындагы Хамза Хакимзада Ниязий атындагы пединституттун тарых факультетин бүтүрдүм. Аскерде казак, каракалпак, өзбек, түркмөн, азербайжан жана башка түрк тилдүү балдар менен бирге кызмат өтөп, сүйлөшүп жүрүп, жаш чагымда тилим катпай туруп, алардын тилдерин да мыкты билип алдым. Уйгур тилин болсо өз алдымча эле уйгурлардай билемин. Демек, ошолордун китептерин, газеталарын да окуп тамгаларын үйрөнүп алдым.

Кыргызда «Карынын сөзүн капка сал» дегендей, менин колдоого ээ боло турган сунуштарым бар.

Баарыга белгилүү кыргыз алфавити 1924-жылы араб графикасында чыкты. Ошол жылы Ташкенттен араб алфавити менен «Эркин Тоо» гезитибиз 1000 тираж менен жарыкка чыккан. Дал ошол эле жылы январь айында мен да туулганмын.

1924-1927-жылдардагы араб алфавитин карагыла. Анда 25 тамга бар. Анан 1928-жылы латын графикасына көчтүк. 1929-жылы эле эки жолу алфавиттерди талашып-тартышып, оңдошту. К. Тыныстанов, А. Төрекулов сыяктуу ошол кездеги окумуштууларыбыз кыргыздар үчүн сонун, толук алфавиттерди жаратышкан болчу. Аларды сактап калуу керек эле...

1940-жылы азыркы СНГнын (илгерки союздук республикалардын), анын ичинен Кыргызстандын кыргыз алфавити да орус графикасына көчүп өттү. «Көчүп жүргөн адам көп нерсесин жоготот» дегендей, акыркы жолу жаңы алфавитине көчкөндө кыргыз тилинин ажыралгыс сонун абадай керек болгон үч тамгабызды жоготуп, ушул күнгө чейин издеп таппай, жер сыйпалап калдык. Ошол жоголгон үч тамга түрк тилдүү элдердеги өзбектерде, казактарда, каракалпактарда, уйгурларда ж.б. элдерде жоголбой сакталып калды.

Кербендин 3 төөсү болсо, алардын жүгүн башка 3 төөгө артып, таңа салгандай эле, бул үч тамганын милдетин башка үч тамгага жүктөй салышты. Ошентип биздин 1940-жылы кабыл алынган «К», «Г», «Ж» тамгаларына жоголгон үч тамганын милдетин жүктөшүп, ар бир тамга экиден милдет аткарып калды. Кечиресиздер, азыркы окумуштуулар, билимдүү адамдар, мен дагы, сиз журналисттер дагы ошол бузулган тыбыштарды бузбай эле тууралап окуйбуз жана жазабыз. Ал эми Кыргызстандагы 80 ден ашык улуттун өкүлдөрү, чет элдиктер тамгалардын тыбышын бузуп окушат, жазышат.

Кыргызда бир макал бар: «Эшек мингендин эки буту тынбайт, эки аялдуу адамдын кулагы тынбайт» дегендей, эки башка сөзгө да бир эле тамганы иштете беребиз. Буга ачык мисалдарды келтиремин.

1. Калматов, Касымов, Кулатов, кожо, колукту, коломто, коон, кашык…

2. Каримов, Көмел, Көкөтай, кедей, көлөкө, көмүскө, кепил, кел, кет, кемпир, келечек, кел-кел, көл, келемиш…

Мына ушул биринчи жана экинчи пункттагы сөздөрдү окуп да, сүйлөп да кергүлөчү. Жогорудагы 1-пунктта «К» тамгабыз кандай тыбыш чыгарып жатат? 2-пункттагы «К» тамгасы кандай тыбыш чигарууда?

Бир эле «К» тамгасы эки милдет аткарганы менен тыбыштарынын айырмасы асман менен жердей эле бар.

Эми «Ж» тамгасына келейин.

1. Жуков, Журавлев, Жданов, жалоба, живой, жир, журнал, жизнь, жук.

2. Жуманов, Жылкычиев, Жапал-Абад, жамгыр, жип, жүгөн, жумуш, жок.

Окуп, сүйлөп да көргүлөчү? Биринчи катарда «Ж» тыбышы жана экинчи катарда «Ж»нын тыбышын. Айырмасы абдан чоң.

Же, «Г» тамгасынан мисалдарды келтиремин.

1. Галкин, голова, галстук, гол, главный, гигант, голос, гольф.

2. Газ (гус), галла (зерно), галтек (катушка), гозо (хлопчатник), Газыбаев, Гафур, Жумгал, Токтогул, Тоголок.

Мынакей, «Г» тамгасы сөздүн башында келеби, Токтогул, Жумгал деген сөздөрдөгүдөй ортодо келеби, мында тыбышты эки башка чыгарып, сез да, тыбыш да бузулуп жатат.

Өзбек, казак, уйгур, каракалпак ж.б ушул тамгага белги, куйрук чыгарышып (биз «Н» тамгасына «/» куйрук чыгаргандай), натыйжада аларда сөз тыбышы бузулбай ордунда калган. Биз «кыргыз» деп жазганыбызда да «К» менен «Г» тыбышты бузууда. Мисалы, каракалпактар «кыргыз» деп бул тамгаларга куйрук чыгарып туура жазган.

Кыскасы, «К», «Ж», «Г» тамгалары да абдан керектүү, аларды өз ордуна калтырып, биз дагы жаңыдан тамганы ушул эле тамгаларды өзгөртүп, куйрук чыгарып «К», «Ж», «Г» кылып койсок, анда 1940-жылда калган 3 тамгабыз ордуна келгендей болот. Сөзүбүз да, тилибиз да так болот эле.

АКЫН ГУЛИСТАН ШАМУРАТОВА РАЙОНУБУЗДА

Каракалпакстан Республикасынын белгилүү акыны, жазуучу, республиканын искусствосуна эмгек сиңирген ишмер Гулистан Шамуратова үстүбүздөгү жылдын сентябрь айында областыбызда жана районубузда мейманда болуп кайтты.

Ал областтык «Жалал-Абад таңы» газетасынын редакциясында жана телерадиокомпаниясында мейман болуп, редактор Батырбек Газибаевке, телерадиокомпаниясынын төрайымы Бактыкан Ажымаматовага интервью берди. Журналисттерге өзүнүн «Мен аялмын», «Кезүң», «Көңүлүм» жана башка ырларынан окуп берди.

Ошондой эле биздин райондо болгондо райакимчиликтин кызматчылары, айыл интеллигенттери, окуучулар жана «Москва» айыл чарба кооперативинде дыйкандар менен жолугушту. Райондук мамлекеттик администрациясынын башчысынын орун басары Тажикан Самидинованын катышуусу менен болгон жолугушууларда Гулистан Шамуратова өз ырларынан окуп, түшкөн суроолорго жооп берди. Журтубуз угуп өзүлөрүнүн ыраазычылыктарын билдиришти.

Ошону менен бирге Масы айылындагы жолугушууда пахтакер-дыйкандардан Совет Кыргызбаев, Гулнара Садыкова, ветеран Тажикан Досматова жана башкалардын акынга Каракалпакстандагы боордош элдердин жашоо шарттары тууралуу, Арал проблемалары, эл-журтунун келечеги жөнүндө кандай иш чаралар көрүлүп жаткандыгы жөнүндөгү суроолоруна жооп берип, ал ор-

чундуу маселелерге токтолду. Айрыкча акын Каракалпакстандагы Арал деңизинин куруп бара жаткандыгы, элдин турмушунун оорлошуп кеткендиги, таза ичимдик суунун таңкыстыгынан калктын көпчүлүгү ар түрдүү кеселдиктерге чалдыгып, жаш балдардын, энелердин кем кандуулукка жолугуп олтургандыгы тууралуу толкунданууу менен жооп берди.

Акын эл башында турган оор тагдырга коңшулаш элдердин жакындан жардам берип, гуманитардык жардамга оокат-азык, дары-дармектерди жеткирип берип туруугa достук жардам колдорун созуп жаткан Германия, Туркия, Казакстан сыяктуу жана бир топ элдердин аттарын атап өттү.

Арал деңизинин өз жээктеринен чегинип, кургакчылыкка айланып калгандыгы, Арал деңизинин астындагы туздуу чаңдар абага көтөрүлүп, бардык эгиндерге, адамдарга жана жандуу жаныбарларга да терс таасирин тийгизип, кургакчылык кендирди кесип турса да бул кужүрмен, чыдамкай каракалпак калкы емүр, жашоо үчүн башка элдер менен бирге келечекке умтулуп, жаш муундарга кам керүү, алардын ден соолугун чыңдоо үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн, күч-кубатын аябай жумшап жатышат.

Азыр Аму дарыясынын төменкү куяр (дельта) эки жакасын тең эгинзарларга айландыруу, Өзбекстандын Арал регионунда жашаган элдерин күрүч менен камсыз кылуу үчүн иштер жүргүзүлүп жатканын, быйылкы жылда республикада шалынын, пахтанын, дан эгиндеринин түшүмдүүлүгүнүн мол болгондугун кубануу менен белгиледи. Андан тышкары бакча, жашылча эгиндеринин да айтарлыктай болгондугун, куурап калган дарактардын ордуна жаш көчөттөрдү олтургузушуп, келечекте бак-дарактуу мамлекетке айландыруу боюнча илимий көз караштар менен иш алып барылып жаткандыгына кеңири токтолду.

Жалпысынан тыянактап айтканда каракалпак калкы башка элдерден кем калбай жакшы жашоо, өзүлөрү туулуп-ескөн жерди таштап, башка жактарга кетпөө үчүн өз жерлерин көздүн карегиндей сактап, эл-журтунун атак даңкын дүйнөгө таанытууга багытталган ой-толгоолору менен астейдил аракеттенишүүдө.

Республиканын окуу-жайларында, маданий агартуу мекеме-

леринде, көркөм өнөрүн өнүктүрүүдө, таланттуу инсандардын чыгармачылык эмгектери көзгө ташталат. Нукус шаарындагы мамлекеттик театрлар калкка өздөрүнүн үлгүлүү чыгармаларын көрсөтүп, жазуучулар союзунун мүчөлөрү эл башына түшкөн тагдырларды ой-толгоо менен жазып жаткандыктары, сүрөтчүлөрдүн чыгармачылык өнөрлөрү өсүп жатканын жана көп баалуу чыгармалардын авторлорунун Өзбекстан жана Каракалпакстандын сыйлыктарына татыктуу болгонун фактылар менен келтирип айтып берди.

Асыресе, акындын жеке өз башынан өткөн турмушу жолугушууга катышкандарды абдан кызыктырды. Гулистан Шамуратова өзүнүн өмүр-баянын кыскача төмөндөгүдөй айтып берди:

- Атам Амет Шамуратов каракалпак адабиятында белгилүү адам болуп, партиялык-өкмөттүк ишмер катары жетекчи жумуштарда да иштеген, өз доорунда атактуу жазуучу болуу менен бирге элдин камкордугу, калктын келечеги үчүн бардык күчүн, жигердүү аракетин аябай жумшаган адам болгон. Анын катышуусунда эл чарбасынын ири-ири курулуштары бүткөрүлгөн, бул иштерге өз салымын кошкон, татыктуу кадрларды, окумуштууларды тарбиялаган. Энем Айымхан Шамуратова Казымбет кызы бүткүл Каракалпакты дүйнөгө тааныткан булбулдай таңшыган ырлары менен Каракалпакстан, Өзбекстан жана СССРдин эл артисткасы болгонун илгерки СССРдин бүткүл элдери жакшы билишет. Апамды өз элинде каракалпак булбулу деп аташчу экен. Биз апамдын жанга жагымдуу, уккулуктуу, сонун ырларын угуп, маркумдун рухунун бейиште болушун тилеп, ар убак арбагына таазим этебиз.

Бул жолугушуу биз үчүн бар көңүлүбүздү көккө көтөргөн эстен чыккыс элес болуп калды. Бул таланттуу акындын көркөм-өнөргө куштарлыгы бизди абдан таң калтырды, анын жазган ырларынын мазмуну бизди дагы адамгерчиликке, ак көңүлдүүлүккө, адептүүлүккө чакырды. Биз каракалпак элинин шартын барып өз көзүбүз менен көрүүгө, карым-катнаш болуп сиңишип кетүүгө кайыл экендигибизди билдиребиз.

Биз каракалпак кызы Гулистан Шамуратова аркылуу калкынын оор экологиялык абалы менен таанышып олтуруп, алардын

жардамга муктаж экендигин билдик. Кыргыз эли каракалпактар менен боордош. Түрк-Туран элдер экендигибиз анык. Эгерде биз аларга жардам колубузду созсок, каракалпак калкынын дүйнөгө белгилүү сувен, бехра, сазан, лака балыктарын, дүйнөгө белгилүү болгон «Мойнак» консерва заводунун өрчүп, кайра мурдагы абалына келишине үлүшүбүздү кошкон болобуз. Аларга бир туугандык колубузду созсок, Орто-Азия элдеринин арасында жүзүбүз дагы жарык болор эле.

ДАГЕСТАНДА ДА МАНАС ПОСЁЛКАСЫ, ТЕМИР ЖОЛ СТАНЦИЯСЫ БАР

Көпчүлүкке белгилүү, бир кезде (революцияда) кыргыздар кытайга качып өтүшкөн. Андан илгери да кытайда кыргыздар жашаган. 1949-жылдын 1-октябрында Кытай Эл Республикасы түзүлүп, бийлик башына Мао Цзе Дун келген. Анан 1951-жылы Кытайда эл каттоо жүргүзүлгөн. Ошол кезде кытайда калкынын саны 509 миллион болгон.

Чоң Советтик энциклопедиясынын редакциясы тарабынан 1954-жылы Кытай Эл Республикасынын энциклопедиясы 100 миң нуска менен А.И. Гевиндин редакторлугу астында Москва шаарынын Валовая көчөсүндөгү Жданов атындагы типографиядан басылып чыккан. Кытай энциклопедиясынан бир нускасы менде бар. Анын ийне жибине чейин толук окуп чыксам дагы китеп жап-жаңы бойдон менин библиотекамда көз карегиндей эле сакталып турат.

Ошол китептин башында эле Манас шаары, андагы Манас көлү жөнүндө жазылган. Ошондой эле Манас шаарынан эң сонун сапаттуу көмүр да казылып алынат. Карыялары кыргызча сүйлөйт, жаштары кытайча...

Дагы кытайдын Цинь-Зянь (Шың Жан) уйгур автономиялуу районунун курамында болсо кыргыз областы, райондору бар. Цинь-Зянь (Жаңы жер) дегени.

Кытай Эл Республикасында уйгурлар, кыргыздар, казактар, тажиктер жана өзбектер жашашат.

Мен 1942-1950-жылдарда Советтик Армиянын Ички иштер аскеринде, НКВД, кийин МВД, МГБ бөлүктөрүндө кызмат өтөдүм. Улуу Ата Мекендик согушка да катыштым.

1943-жылдын октябрь айынан баштап, 1944-жылдын май айына чейин Россиянын Краснодар өлкөсүндөгү, Кавказдагы жана Крымдагы 27 майда улуттарды чечен, ингуш, карачей, черкес, крымтатар, хемшель, курд, турк, кабардин, балкар, осетин жана башка ушулар сыяктуу элдерди Борбордук Азия республикаларына, Казакстанга жана башка жактарга эвакуациялоого катыштым.

Ошол жылдарда союзубуздун курамындагы Дагестан АССРинен кыргыз тилдүү кишилерди көп жолуктурдум, сүйлөштүк. Анан алардын паспортторунда улуту «дагестанец» деп жазылыптыр. Анан биздин согуштук бөлүгүбүздө да бир Таштемиров Дадав деген бала кызмат өтөөчү. Мен ал бала менен бирге, бир казармада жатып жүрдүк, бир взводдо, ротада элек.

Ал Таштемировдун да паспортунда улуту «дагестанец» деп жазылган, аскер билетинде да фамилиясы бирдей. Баарынан кызыгы бул.

Москва-Баку поездине түшүп, Бакуга бара жаткан адамдар Каспий деңизинин Батыш жээги менен поездде (вагондо) бара жатып Дагестан АССРин (азыр республика) чегинде Манас деген темир жол станциясын басып өтөт. Кыскасы, Дагестанда Манас посёлкасы, Манаскент району жана башка Касумкент, Каякент, Терекчи мектеп, Кара-Баглы (Кара бактуу), Мамед кала аттуу көп жерлер бар. Кала казакча шаар дегени. Ал эми кент дегени кыргызча конуш.

Кыскасы, ошол дагестандыктар кыргызча, казакча айрым сөздөрдү өзбекче сүйлөшет экен. Дагестан жердин атыбы, же улуттунбу? Муну терең изилдешибиз керек. Манас деген пирибиз, атабыз го биздики.

Кызыгы, мени таң калтырганы бул болду. Мен аскерде кызмат өтеп жүргөндө жогорудагы Манас аттарын угуп, көрүп жүрсөм арадан бир топ узун жылдар өткөндөн кийин, 1980-жылы чыккан «СССР. Административно-территориальное деление союзных республик, 1980» деген чоң китепти магазинден сатып алдым. Москвадан чыккан китеп.

Илгерки көргөн-билген жерлерди сагынып, бул китепти окуй баштадым. Китептин 26-27-28-беттеринде Дагестан АССРи тууралуу маалыматтар бар экен.

Баягы согуш жылдарында көргөн, уккан аттарымдын бардыгы - Манас, Манаскент жана башкалар жазылып турат. Манас темир жол станциясы бар.

Демек, Манас Дагестан АССРинде кыргыздардан алда-канча жылдар мурда эле тилге алынып, Манас айылы болгону чындык. Ал кезде Кыргызстанда Манас айылы, району болгон эмес. Андасанда макала, китеп чыккан.

МЕТРОПОЛИТЕН КУРУУГА КАТЫШКАН КАРЫЯ

Масылык жердешибиз Камалдин Рахманов Россиянын Иваново областынын Тейково шаарында аскердик аба күчтөрүнүн десанттык бөлүгүндө кызмат өтөгөн. Ал 1942-жылдын 12-ноябрында кырсыктан улам аскерге жараксыз деп табылып, жумушчу батальонго бир топ жоокерлер менен кошо Воронеж областынын

Бутурдиновка шаарындагы курулуш батальонуна келип түшөт. Ал бул жерде Старый Оскол, Новый Осколдогу согушта талкаланган имараттардын урандыларын ташып-чыгарып, тазалоого катышкан. Жоо-

керлер үчүн казармаларды курушкан. Бул жерде К. Рахманов 1943-жылдын май айынын ортолоруна чейин кызмат кылган.

1943-жылы май айынын акырында К. Рахманов кызмат өтөгөн батальондун жоокерлерин Курск булуңуна жиберишет. Ал бул жерде таңкыларды өткербөө үчүн узун окопторду (траншеяларды) ДОТ, ДЗОТторду курушуп, жоокерлердин кезектеги чабуулуна ыңгайлуу шарттарды түзүшкөн. Себеби, анын Батыш жагында немистер кезектеги чабуулга өтүү үчүн күч топтоп жатышкан эле.

Андан көп өтпей стройбаттын куруучуларын Москва шаарына НКПСтин карамагына жөнетүшет. НКПС СССР – СССРдин Народный комиссариат путей сообщения деген негизги тармагы болгон. Алар темир жол, жер астындагы метрополитенди куруучу. Ал министрликтин башында Л.М. Каганович турган.

Ошентип, К. Рахманов Москва метрополитен башкармасынын 117-курулуш батольонунда кызмат етөп калат. Ал 1943-жылдын 1-июлунан баштап, 1945-жылдын 31-декабрына чейин Москва метро курулушунун №32-шахтасында иштеп, эң алдыңкы стахановчулардын бири болгон. Муну Москва метро курулуш башкармасынын №32-шахтасынын жетекчилери тарабынан К. Рахмановго, үйүнө кайтуу алдында 1946-жылы 10-январдагы штамп тегерек мөөр басылып берилген 1012 номерлүү справкасы жана өндүрүштүк мүнөздөмесү күбөлөндүрүп турат.

К. Рахманов 1946-жылы февраль айында аскерден кайтып келип, кийин 40 жыл удаасы менен Ленин, азыркы Ноокен районунда эл сотунда, кийин райондук керек-жарак коомунда, «Москва» орто мектептеринде иштеген. Ал иштеген жылдардын аралыгында эч кандай административдик жаза же эскертүү алган эмес.

К. Рахмановго «В память 800 летия Москвы» деген медаль 1947-жылы, «В память 850 летия Москвы» деген медаль 1997-жылы чыгарылган, Москва шаарындагы метрополитенди курууга 2,5 жыл, стахановчу болуп иштегендиги жүнүндө медалдарды алуу бактысы буйрубады.

Тийиштүү жетекчилер, райондук областтык аскер комиссарлары бул жөнүндө терең текшеришип, аныкташып, Камалиддин Рахмановго тийиштүү медалдардын, жеңилдик алууга укук бе-

руучу кубөлүктү берүү маселесин жакынкы күндөрдө ийгиликтүү чечип берет деген ойдобуз. Себеби, К. Рахманов мындай мүмкүнчүлүктөрдөн толук пайдаланууга акылуу.

УЛАРГА ҚОНДОШ, БИЗГА ЖОНДОШ

Немис-фашист босқинчиларига қарши Улуғ Ватан уруши айни қизиган бир пайтда, 1943-1944 йиллари Сталиннинг буйруғи билан Кавказда истиқомат қилувчи 27 миллат вакиллари душманга хайрихоҳлик қилиши эҳтимол, деган гумон билан бир неча кун ичида Ўрта Осиёга мажбуран сургун қилинади. Келиб чиқишига кўра кавказлик, қорачой миллатига мансуб Борис Хамитович Гогаев ҳам Сталин қатағонига дуч келган авлод вакилларидан ҳисобланади. У кўплаб миллатдошлари каби Қирғизистонда ўсиб-улғайиб, шу юртда камол топди. Комсомол ва партия органларида раҳбарлик лавозимларида ишлаган, Қирғиз Республикаси Жогорку Кенешига икки марта депутат бўлиб сайланган. Қирғизистон халқи Ассамблеясининг қорачойлар халқаро ассоциацияси президенти сифатида республикамизда сиёсий барқарорлик ўрнатиш ва миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшган. Гарчи у қисқа умр кўрса-да, ортидан нурли из қолдириб, 60 йиллик ҳаётининг 40 йилини эл-юрт манфаатига бахшида этган эди.

1944 йил. Ҳарбий хизматни НКВД қўшинлари сафида ўтаганим боис мен ҳам кавказликларни эвакуация қилишда қатнашган эдим. Доғистон АССРда, Махачқалъа ёнидаги Оқтошовух қишлоғидан сургун қилинганларни командиримнинг буйруғи билан поездда Қозоғистоннинг Арис темир йўл станциясигача қўриқлаб келган эдим. Мусофирларни керакли одамлар қўлига топшириб, яна ортимга қайтган эдим. Уруш тамом бўлиб, 1946 йилнинг октябрида Ростов-Дон шаҳрида хизмат ўтаётганимда бир ойга от-

пуска беришди. Туғилган қишлоғимга келсам, Кавказдан бадарға қилинганлар ҳам ҳамқишлоқларим билан бирга яшаётганини кўрдим. Содиқ praвашнинг ўғли аскардан қайтибди, деб дарров мен билан кўришгани уйимизга қариндош-уруғ, қишлоқ аҳли йиғила бошлади. Тасодифни қарангки, меҳмонлар орасида мен Махачқалъадан Арисгача кузатиб келган узун бўйли, қора соқолли Вадут исмли чечан киши ҳам бор эди. Дарров эски қадрдонлардек қучоқлашиб кўришдик. Шу-шу кавказликлар билан яна ҳам яқинлашиб кетдик. Абдураҳим Адлиев, унинг укаси Басир, Ҳожи Катаев, Шакир Шавхолбиев деган чечан биродарларимизни ҳозир ҳам унутганим йўқ. Отпускамни деярли улар билан бирга ўтказдим ва қуюқ хайрлашиб, яна қисмимга жўнадим.

1950 йил апрель ойининг охирларида 8 йил давом этган ҳарбий хизматни тамомлаб, юртимга қайтдим. Чечанлар, қорачойлар, балқарлар, месхети турклари, осетинлар ва бошқа мусофир кавказликлар билан то ҳукумат қарори чиқиб улар ўз юртларига қайтарилгунга қадар бир оила фарзандларидек ака-ука бўлиб, иттифоқликда яшадик. 50-йилларнинг охирларида ҳукумат қарорига мувофиқ сургун қилинганлар ўз ватанларига қайтарилди. Бироқ уларнинг айримлари Қирғизистонда мустаҳкам оила қуриб, шу юртда бир умр қолиб кетди. Ана шундайлардан бири қорачой миллатига мансуб Руслан Каитов бўлиб, у Ставрополь ўлкасининг Теберда шаҳрида туғилган эди. Ҳарбий хизмат пайтида мен шу шаҳарда ҳам бўлган эдим. Тақдир тақозоси билан ҳозир Руслан Бишкек яқинидаги Москва туманида истиқомат қилиб, деҳқончилик билан шуғулланади. Унинг оиласи билан бизнинг оила ўртасида ҳозиргача борди-келди бор. Биз орқали яна қанча-қанча одамлар улар билан дўстлашди.

1984 йил. “Катталар”нинг гапига кирмаганимиз учун Новкент туманидаги илғор бригада бошлиғи Холдорхон Ураевани комсомол сафидан, мени эса партиядан ўчиришади. Бундан биз норози бўлиб ҳақиқат излаб иккаламиз Москвага, КПСС Марказий Комитетига борган эдик. Меҳмонхонада бир қорачой йигит билан тасодифан танишиб қолдик. Исҳақ Гажаев деб ўзини таништирган бу йигит ҳам Гогаевлар билан бирга Қирғизистонга сургун қилинган

кавказликлардан экан. У Борис Хамитовичнинг яқин қариндошларидан экан. Ўзи эса қишлоқ хўжалиги институтида кафедра мудири, зоотехникларни тайёрлаш билан шуғулланар экан. Исҳақ билан бир ҳафта бирга бўлдик. Шунда у Гогаевга қўнғироқ қилиб, Холдорхон иккимизга ёрдам беришини илтимос қилди. Хуллас, Гогаевнинг кўмаги билан мен КПСС МК секретари Л.Ф. Ильичёв қабулида бўлдим. Холдорхонни эса Гогаев Қирғизистон ЛКСМ МКга олиб кирган эди. Шундай қилиб, яхши одамларнинг ёрдами билан биз партия ва комсомол сафларига қайта тикланган эдик.

Ёш бўлса ҳам фаол меҳнат қилиб партия ва давлат арбоби даражасига эришган Борис Хамитович Гогаев қирғизистонликларнинг яхшиликларини унутмай, умрининг охиригача юртдошларимизга қўлидан келганча хайрли ишларни қилди. Жогорку Кенеш депутати сифатида Сусамирда юз берган зилзила ва Сузоқда сув тошқинидан жабр кўрган юртдошларимизларга Қорачой-Черкас ва Қабардин-Балқар Республикаларидан инсонпарварлик ёрдамлари уюштириб келган эди.

Гарчи Сталин ва Берия каби давлат раҳбарлари миллионлаган бегуноҳ одамларни қатағон қилиши етмай, бутун бошли халқларни ҳам ёппасига бошқа юртларга бадарға этишини сўз билан таърифлаш қийин. Кавказликлар билан қирғиз ва ўзбекларнинг қийинчиликларда синалган дўстлиги ҳанузгача давом этмоқда. Уларга қондош, бизга эса жондош бўлган Гогаевлар каби инсонлар гарчи жисман орамизда бўлмаса ҳам хотирамизда мангу яшайверади.

САХНАДА ЧЕЙРЕК КЫЛЫМ

Үнү булбулдай сонун таңшыган, ырлары жанга жагымдуу, бою-бычымы келишкен кыздарды, жалпы эле ыр-бийди сүйбөгөн адам бул дүйнөдө болбосо керек.

Ыр дегенибиз эмне өзү? Бул адам баласынын көңүлүн көккө көтөргөн сыйкырдуу күч. Жакшы ыр-күү уккан адамдын көңүлүдили ачылып, денеси жайрап, сергийт. Эгерде ал адам карып ча-

чына ак аралап калса да жашара түшөт, жаш болсо, канат байлап алыс-алыстарга учууну эңсейт.

Ар бирибиз да ыр ырдап, бийлешибиз мүмкүн. Бирок, көпчүлүктүн алдында маданият үйлөрүндө чоң сахнага чыгып ыр ырдаш, бийлеш ар кимдин да колунан келе бербейт.

Ноокен районундагы Масы айылынын тургуну Адинахан Дадабаеваны болсо биротоло үнү жанга жагымдуу ырчы, таланттуу бийчи деп атын атоо мүмкүн.

Адинахан аяк-быягы чейрек кылым, же 2000-жылдарга такай Масы айылындагы илгерки «Москва» колхозунда, соң кооперативинде жалпы эл алдында, салтанаттуу чогулуштарда, майрамдарда, той-тамашаларда, пахта терүү мезгилдеринде талаа стандарында концерттери менен чыгып жүрдү. Ошол жылдарда кыр-адырларда малчыларда болобу, колхоз багында болобу, же талаа станында болобу, бардык майдандар ага сахна милдетин аткарып келди. Адинахан сахнага чыгып өзбекче, тажикче, кыргызча, азербайжанча жана башка элдердин тилинде ырларды аткарып бергенде элдин дүркүрөгөн кол чабуулары овацияга айланып кетчү эле.

1988-жылы Масы айыл өкметүнүн «Москва» колхозунун алдында атайын штат ачылып, Адинахан Дадабаева жетекчилик кылган «Феруза» өздүк көркөм чыгармачылык ийрими жана «Омонёр» өзбек эл фольклор ансамбли уюштурулду. Адинахандын талбас аракети менен колхоз, айыл жаштарынын арасынан 20 жигит-кыз тандалып алынып, аларга ыр-бийлердин сырлары үйрөтүлүп, алар Масы айылында гана эмес, Жалал-Абад, Ошко чейин барышып элге кызмат көрсөтүшкөн.

Бул чыгармачылык коллективдин арасынан Алижан Алимов, Маннопжан Умаров, Насим Парпиев, Мархаба Карабаева, Анархан Атамырзаева жана башка көп таланттуу ырчы бийчилер чыгышып, ар дайым элге маданий жактан кызмат көрсөтүшүп, ошонун

натыйжасында дыйкандар жыл сайын пахтадан, мал чарбачылыгынан арбын киреше алып, эл жакшы жашап келген. Бишкекке карoого (көрүкке) барып лауреат болгон.

Масы айыл өкметүнүн чарбаларынын кирешелери артып, айылдын борборунда эки кабаттуу, 1000 орундуу маданият үйү, китепкана курулган болчу.

Колхоз маданият үйүнүн артисттери үчүн 10 миң рубль акчага комуз, гармонь, балалайка, доира (чилдирман) жана башка музыка аспаптарын жана 7 миң рубль акчага кийимдерди сатып алып берген.

Ошондой эле чоң клубду абдан сонундап жасалгалашкан эле. Мында ар күнү оюн-шоок кечелери, кинофильмдер көрсөтүлүүчү, клубдан адам аягы үзүлчү эмес.

Колхоздук артисттердин арасынан Нематжан Ахранов, Махаммаджан Зархошевдердин атагы алыска жетип, аларды Ташкенттин телерадиокомпаниясы чакыртырып, ырларын телеэкрандан берип, магнитофондорго жаздырышкан. Мисал үчүн Н. Ахрановдун өзбек эл акыны Хабибийдин «Эй, азаматлар» деген ырына обон чыгарып ырдап бергенин магнитофондорго, пластинкаларга жаздырып, майрам күндөрү ал ыр радиодон, телеэкрандан жаңырып турчу.

Бирок, соңку он жылдан бери клуб кулпуланып, кароосуз калды. Чыгармачылык ийрим жоюлду, таркап жок болду. Клубдун алдындагы жаштардын спорт аянтчасын от басып, айланасындагы тосмолордун (алюминий, төмир, бетондору уурдалып) аңгырап бош калды.

Мына эми Президентибиздин Жарлыгы менен Кыргыз Республикасынын маданият министрлиги түзүлдү. Эми андан ары клубубуз «тирилет», баягыдай калыбына келтирилет, ыр-бийлер жаңырат, деп ойлойбуз. Айылдын борборунда ыр ырдалып, көңүл көтөрүлүп турса элдин ишке болгон шыгы артат, жашоо жакшырат эмеспи.

Улуу орус жазуучусу Лебедев-Кумач өзүнүн «Марш веселых ребят» деген ырында:

Легко на сердце от песни весёлой,
Она скучать не даёт никогда,
И любят песню деревни и сёла,
И любят песни большие города.

Нам песня строить и жить помогает,
Она, как друг, и завёт и ведёт,
И тот, кто с песней по жизни шагает,
Тот никогда и нигде не пропадет!

деп абдан туура билип жазган экен. «Нан болсо, ыр да болот» деп Л.И.Брежнев да бекеринен айтпагандыр. Ыр болсо көңүл да көтерүлөт, иш да болот.

• ***Сиз билесизби?***

ЖАГЫМДУУ ТОКОЙ АДАМДАРЫ

Түштүк Кытай Деңизи менен Тынч океанынын аралыгында көп майда аралдар бар. Ошол аралдардын бири Минданао аралы деп аталат. Бул аралдагы токойлорду «жагымдуу токой» деп аташат экен. Ал чытырман калың токойдун арасында өзүлөрүн тасадай мануба деп атоочу 20 чакты үй-бүлө жашайт.

Ошол тасадай мануба уруусундагы адамдарга барып, аларды өз көзү менен көргөн, алар менен таанышкан филиппиндик окумуштуу Мануал Элисальдин ошол адамдар тууралу берген түшүнүгү мындайча:

Мен Минданао аралындагы токойлордун арасында жапайы адамдар жашайт деген кабарды уккан элем. Барайынчы ал жакка деп жүргөнмүн. Убактысы келип бир күнү вертолёт менен ал жакка сапарга жөнөдүк.

Вертолётубузду кондуруу үчүн ылайыктуу жерди тандадык. Бизге жардам бериш үчүн баргандардан эки киши да ушул жерлик, ошол тасадай манубаларды көрүп, билип жүргөн адамдар эле. Алардын бири таболи деген уруудан, аты Флуди деген шамдагай, көңүлү ачык, азамат жигит эле. Экинчисинин аты Дафал болуп, ал манабо билит уруусунан эле. Ушул калың чытырман токойдо жашоочу жылаңач адамдар тууралуу кабарды да элге ушул Дафал билдирген болчу.

Дафал аңчылыкта эң кыйыны, устаты болгон. Ал калың токойлор арасынан маймыл, кескелдирик, бугу, жапайы чочко, ушул сыяктуу айбандарды тузакка түшүрүүдө теңи жок эпчил эле. Ал токой арасынан табыптар үчүн ар түрдүү дары чөптөрдү, дарактардын тамырларын терип жүрчү.

Ал беш жыл мурун токойлорду аралап жүрүп кокустан эле

ушул жылаңач адамдарды көргөн. Алгач жылаңач адамдар Дафалди кергөндө ордунда кызыктай катып, аң-таң калышкан соң, алар алды-артына карабай ит кууган мышыктай качышкан. Дафал алардын артынан «Ой адамдар, каякка качасыңар, мен силерге жамандык кылбайм, кайткыла» деп бакырып жүгүргөндөн кийин, алар коркуп токтошот. Аларга жеткен Дафал достук мамиледе болуусун түшүндүрдү. Кийинки жолугушууларда ал жаңы досторуна ар түрдүү металл буюмдарды, чыт, трикотаж, жаа, ок жана сейкө белек кылды. Кызыгы ушунда, токой адамдары мындай буюмдарды биринчи жолу көрүшү экен.

Дафалдын айтымына караганда, беш жыл ичинде токой адамдары менен он жолу көрүшкөн экен. Ал келген сайын токой адамдарына керектүү түрдүү белектерди алып келчү экен. Токой адамдары да Дафалга ыззат-урмат көрсетүшкөн, айбандарды тутууда, тузак коюуда, түрдүү дары чептөрдү чогултууда жардам беришкен.

Дафал токой адамдарына алдын ала бир топ адамдар силерди көргөнү, кабар алганы асмандан учуп алдыңарга келишет, мен да келемин, деп жакшы түшүндүрүп койгон экен.

Вертолёттон түшүп жатканда токой адамдарын көрдүк. Алар алдыларындагы «алигисин» бир шапалак чыт, же айрымдары дарактын жалбырактары менен тосуп алышып, 6 эркек вертолётубуз конгон майданга коркуп-үркүп басып келишти, алардан биринин эси оой жаздаганын сездик. Алардын денеси ач сары, чачтары узун чиелешкен, тулкусу тыгыз, булчуңдуу адамдар экен. Алар вертолёттун күркүрөгөнүнөн катуу чочулашып калган сыяктанат, титирешип турушту алдыбызда.

Биз вертолёттун күркүрөгөнүнөн чочуп, коркуп качышат, кел-

бейт деп ойлодук. Андай болбоду. Кийин билсек, Дафал жакшылап аларга түшүндүргөн окшойт.

Анан токой адамдарында илгертен эле бир күнү бизге асмандан адам түшөт деген легенда (жомок) да бар экен. Дафал биздин келишибизди ошол легендага жоруптур.

Мен эң алдыда келген калтыраган кишинин желкесине секин-аста колумду тийгизип, таптап, кийин аны боорума басып кучактадым. Ал да мени бекем кучактады. Шериктери да аны көрүп, бизде жамандык жок экенин сезишип бардыгы дадил келишип, биз менен көрүшүштү.

Баамдашыбызча, Дафал да алардын тилин анчалык биле бербейт экен, ымдоо жолу менен зорго түшүндүрөт экен.

Токой адамдарынын сөзүнөн алар Дафалдан башка эч кимди көрбегендүктөрүн зорго түшүнүп алдык. Токой адамдарынын оюнча Дафал токойдон тышкарыда жашоочу жеке адам болуп, алардын турмуш тиричилигин, кебетесин миң жылга алдыга сүрүп жибергендей эле туюлуптур.

Биз токой адамдарына Филиппин урууларынын арасында кең таралган аңчылык куралын (шуру, күзгү, фонар ж.б.), ар түрдүү азык-түлүктөрдү тартууладык. Алар мындан сүйүндүбү, капа болдубу билбедик. Эркектерге туз жана кант берип, татып көргүлө дедик, бергендерибизди уу деп ойлошса да, оозуна алышты. Токой адамдарына дагы силерге эмне керек деп сурасак: «Эч нерсе керек эмес, өзүбүздө бар» дегендей, ым менен жооп беришти. Силерди көргөнүбүзгө кубандык, дегенин түшүндүк.

Бир аптадан кийин биз токой адамдары менен коштоштук. Вертолётубуз жерден көтөрүлгөндөн кийин, адамдар бизди көрсүн деп, майдандын үстүнөн бир нече жолу айландык. Монобо блит уруусунан Инга деген ачык көңүл тегерек жүздүү аял да биз менен бирге эле. Ушул айлана-чөйрөлөрдөгү көпчүлүк уруулардын тилин билчү. Ал токой адамдарынын тилин чала-чула түшүнгөнбүз анын жардамы менен. Токой адамдарынын өзүлөрүн «тасадай мануба» деп аташат экен. Алардын айтканына караганда, бул наам ата-бабаларынан калыптыр.

Бул токойдо турган 24 кишинин 13 мүчөсү биздин чамада он

жашар балдардан турат. Болжолдогонубуздун себеби, тасадайлар жылдын, айдын, күндүн эсебин билишпейт. Алардын анык жашын билүү кыйын. Балдарынын ичинен 9 уул, 4 кыз. Тасадайларда аялдардан эркектердин көп экендигине карабастан, аялдары башка улуттарга окшоп, көп эрдүүлүк, сойкулук адаты жок экен.

Чамасы бул элдер мындан бир нече жүз кылым илгери кандайдыр бир себептер менен элинен ажырап калышкан.

Биз менен бирге болгон окумуштуу америкалык астроном Роберт Фокс тасадайлардын таш куралдарын текшерип, бул адамдар илгери таш кылымдарынан бери элинен ажырап, өнүкпөй жашап келүүдө деди.

Тасадайлардын үйүнө бара жатканда токойлордун арасынан кыйналып, ийилип, бүгүлүп араң бардык. Алар от жагышты. Аларда ширеңке жок. Эки жыгачты алып, бирин-бирине ыйкалашып жалын чыгарышты. Балтасы таштан болуп, сапка камыш менен байлап коюптур.

Алар дыйканчылык кылып жер айдашпайт, жапайы айбандарды колго үйрөтүшпейт. Дарактардын мөмөсүн, тамырларын жеп, сай, суулардан балык, бакаларды тутуп жешип, тиричилик кылышат. Үй куруп олтурушпайт.

◇

КАРЫСА ДА КАТАРДАГЫ ЖУРНАЛИСТ

Улуу Атамекендик согуштун, 1945-жылдагы, 2000-жылдагы Москванын Кызыл аянтындагы Жеңиш парадынын катышуучусу, отставкадагы гвардиячы капитан, белгилүү журналист Сатымкул Садыков азыр 89 жашта.

Сатымкул акенин "Буудайлар отолуп жатат" деген алгачкы кабары мектепте окуп жүргөндө, 1940-жылы жаз айларында Ленин райондук "Жеңиш жолу" гезитинде жарык көргөн.

Мына ошол мезгилден тартып анын журналисттик кесипке болгон ышкысы артып, райондук гезитке гана эмес, облустук, республикалык жана республиканын чегинен сырт гезиттерге да үзбөй кабар жазып келе жатат. Анын ар кайсы мезгилде жазган кабарлары орусча, кыргызча, өзбекче, каракалпакча жана уйгурча гезиттерде тез-тез жарыяланып, окурмандарды кайдыгер калтырган эмес. Дайыма чыңырган чындыкты, тазалыкты туу тутуп келген калемгер өмүр бою элине ак дилден кызмат етөдү. Ошон-

дуктан аксылык акын, 11 китептин автору Анаш Сооронбаев "Сатыкеге таазим" деген каалоо ырында:

Кесипти журналисттик тандадыңыз,
Өмүрдү басма сөзгө арнадыңыз.
Жаштарга качан болсо үлгү болуп,
Түз жүрүп, натура ишке барбадыңыз, -

деп белгилесе, кийинчерээк Бишкектеги "Шам" басмасынан басылып чыккан "Башымдан өткөн окуялар" деген китебинде минтип жазган: "...Мен ири алдыда ноокендик журналист, Улуу Ата Мекендик согуштун каарманы, Москвада өткөн Жеңиш парадынын катышуучусу, отставкадагы гвардиячы капитан Сатымкул Садыков жөнүнде азыноолак сөз учугун чубап кетүүнү эп көрүп жатам. Ал экөөбүз алгачкы жолу таанышып, жазып келе жатканыбызга жарым кылым өттү.

Сатымкул аке 1941-1945 жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштан аман-эсен элине кайтып келип, өзү туулуп-өскөн айылында пахтачылык бригадасында эсепчи болуп иштеп жүргөн кезинен райондук, облустук, республикалык гезиттерге ак алтын айдыңынан орусча, кыргызча, өзбекче кабарлар, макалалар жазып жүрүп, СССР Журналисттер союзуна биринчилерден болуп кабыл алынган. Кийин ал көп жылдар бою ошол кездеги атактуу "Москва" жана Карл Маркс атындагы колхоздордун парткомунун жана башкармасынын органы "Ленин жолу", "Коммунизм үчүн" деген көп нускалуу гезиттердин редактору, облустук "Ленинский путь", "Ленин жолу", "Ленин йули" гезиттеринин өз кабарчысы болуп узак жылдар бою иштеп келди".

С. Садыков тууралуу ушул сыяктуу ысык ой-пикирлерин Кытай Эл Республикасынын Цинь-Цзянь уйгур элинин, Өзбекстандын жана Казакстандын атактуу жазуучусу Долкун Ясень, Каракалпакстан Республикасынын эл акыны Толубай Кабулов, украиналык журналист Валерий Данилов, Кыргызстандан көптөгөн журналисттер да жазышкан. Алардын жазгандары да Сатыкенин архивинде сакталууда.

Алар С. Садыковдун тазалыгын, чынчылдыгын, жөнөкөйлүгүн,

адамгерчилигин, кең пейил инсандыгын айтып, эң туура сыпатташкан. Чынында эле журналист болуу оңой эмес, ал үчүн жетиштүү билим, терең акыл, тынымсыз аракет, талбаган эмгек, эң негизгиси таза дил, таза ыйман керек. Мына ушул адамдык улуу сапаттардын бардыгы Сатыкеде бар.

Сатыке байбичеси Өктөмхан эже экөө 5 уул, 1 кыздуу болушуп, азыр 24 небере, 6 чебере көргөн. Балдардынын бардыгы ыймандуу, мээнеткеч болуп өсүшкөн. Буга Сатымкул Садыковдун үй-бүлөсүнөн 4 киши СССРдин орден-медалдарын алышканы мисал боло алат. Сатымкул Садыковдун өзүндө "Ата Мекендик согуш" ордени баш болгон бир катар орден-медалдар, төш белгилери, облустук, республикалык жана союздук ондон ашык мактоо кагаздары, Ардак грамоталары болсо, 12 жашынан колхоз талаасында эмгектенген Өктөмхан эжеде 2 Эмгек Кызылтуу ордени, 7 медаль, 5 теш белги бар. Ал СССР ВДНХсынын эки жолку катышуучусу. Ушундай эле мамлекеттик сыйлыктар менен алардын Кахраман жана Пазылжан деген дыйкан уулдары да сыйланышкан.

Самидин СТАМБЕКОВ,
областтык "Дил" гезитинин башкы редактору.

САТИМҚУЛ ОҒАНИНГ САЛОМ ХАТЛАРИ

Умрининг 50 йилдан ошиғини журналистикага бағишлаган қирғизистонлик қаламкаш Сатимқул Содиқовнинг Қорақалпоғистонда ҳам дўстлари кўп. Мен ҳам унинг ғойибона дўстиман: у мени, мен уни ҳалигача кўрган эмасмиз, бизларни мактублар бирлаштирган. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилоятининг Новкент туманидаги Моси қишлоғидан йўллаган салом хатлари орқали унинг меҳмондўст, одамгарчилиги юксак инсон эканлигига ишондим. Қардошлик, туғишганлик бизни ажралмас дўстга айлантирди.

Сен мени юзма-юз кўрганинг йўқсан,
Мен бориб, сен бизга келганинг йўқсан.
Бизни дўстлик деган мўъжиза қўшган,
Сендан бўлинмайман, Сатимқул оға.

Сен Жалолободда, мен-чи Нукусда,
Доим ёдимдасан, кўраман тушда.
Гарчанд яшасанг-да мендан олисда,
Сира ўкинмайман, Сатимқул оға.

Орол учун жонни фидо қиласан,
Ўзинг учун уни она туясан,
Тўкинликни Оролда деб биласан,
Сенсан марди майдон, Сатимқул оға.

Хатда қайси бирин айтай, ёзайин,
Оролни қуритган олсин сазойин.
Бу билан қолмайди одам озайиб,
Сўзимдан тонмайман, Сатимқул оға.

Нега энди Орол учун куймайин,
У қуриса чеҳрам сўлиши тайин,
Оролсиз, юрак сўзимни айтайин,
Тирик етимдайман, Сатимқул оға.

Бу сатрларни ёзишимга ҳам Сатимқул оғанинг салом хатлари сабаб бўлди. Оға ҳар бир хатида Орол ва унинг фожиаси, Сирдарё ва Амударё сувларининг озайиб бораётганлиги ҳақида куйиниб ёзади. Бунинг сабабларига тўхталиб, йўл қўйилган машъум хатоларни тузатиш йўлларини қаламга олади.

Сатимқул оға ҳар гал хатига қўшиб газета қирқимларини жўнатади ва "Шу мақолани албатта ўқиб чиқинг" деб ёзиб қўйган бўлади. Бу мақолалар Орол ва дарёларимиз тўғрисидаги дардни ўз ичига олганлигидан уларни ҳаяжонсиз ўқиш сира мумкин эмас. Мен Оролнинг чинакам фидойиси бўлган шундай инсон билан замондош эканлигимдан фахрланаман.

Сатимқул оғанинг салом хатлари
Толган юракларга беради таскин.
Оролни қуритган мансабдорларни
Фош этиб, ҳар доим қоралар кескин.

Сатимқул оғага раҳмат айтаман,
Орол деб қайғурар Жалолободда.
Денгиз тақдиридан сўзлар толмасдан
Авиа бўлиб келган ҳар салом хатда.

Сатимқул оға Содиқов қорақалпоғистонлик ёзувчи ва шоирлардан Жолдасбай Дилмуратов, Гулистан Шомуродова, Узоқбой Пиржонов, Абилқосим Ўтапберганов, Ибройим Юсупов, Тўлапберген Қайипбергенов, К. Султанов, С. Салиев, О. Абдираҳмонов, К. Раҳмонов, А. Алиевни, журналистлар Қаллибек Бегжонов, Шарап Уснатдинов, Иван Добринин, Есенбой Ермановни ҳурмат билан тилга олади, уларнинг ижоди ҳақида яхши фикрлар билдиради. Унинг хатларини ўқисанг, "бу одам у ёқларга бориб яшаб қолган қорақалпоқлардан эмасмикан?" деб ўйланиб қоласан. Йўқ, бундай эмас, унинг миллати қирғиз, турмуш ўртоғи эса ўзбек қизи. Оғамиз Улуғ Ватан урушида қатнашган, 1945 йилда Москвада ўтказилган Ғалаба парадида иштирок этган. Уни бир умр матбуот соҳасида ишлаб келяпти, дейиш мумкин. Рус, қирғиз, ўзбек тилларидаги газеталарда ишлаган, ўз мақолалари билан уйғур ва қорақалпоқ тилларида чиқувчи нашрларда қатнашиб келади. Ёзишига қараганда, бу тилларни ҳам яхши ўзлаштирган.

Менинг учун энг қадрли бўлган нарса унинг хатларидир. Бу хатларда Орол хасрати, Аму ва Сирнинг кўз ёшлари, Оролбўйи халқларининг муаммолари, шунингдек, қорақаплоқ халқига бўлган чуқур ҳурмат ва эҳтиром ўз аксини топган.

Сатимқул оғанинг салом хатлари -
Юракдан қуйилган муҳаббат бари!

Толубой ҚОБУЛОВ,
Қорақалпоғистон халқ шоири.

СЕВИМЛИ ОҒАМ

Яхши инсон хуш хулқи, ҳалол меҳнати, саховати билан элда эътибор топади, обрў қозонади, юртига танилади. Бундай кишилар эгаллаб турган мансабидан кетгач, кексайган чоғларида ҳам издиҳом, тўй-тўкинларда тўрига ўтқазилиб, иззат-икромга сазовор бўладилар, халқ ардоғида яшайдилар. Туман ва вилоятга таниқли, лафзи ҳалол, сўзамол инсонлардан бири кекса журналист Сатимқул ака Содиқовдир.

Ардоқли журналист Сатимқул Содиқов 1924 йилнинг 22 январида Новкент районининг Моси қишлоғида туғилган. Ёшлиги коллективлаштиришдек оғир пайтга тўғри келган. 1943 йили 19 ёшида кўпчилик қатори урушга кетиб, Воронеж фронтида, кейинчалик Украина фронти таркибидаги 125-ички ишлар қисмида хизмат ўтаган. У “Ватан уруши” ордени, ўндан ортиқ жанговар медаллар, фахрий ёрлиқлар билан тақдирланган

С. Содиқовнинг бахти кулиб, урушдан ўз элига эсон-омон қайтиб келди. Илғор пахтакор, звено бошлиғи бўлиб ишлаётган Ўктамхон исмли қизга уйланиб, беш ўғил ва бир қизли, 24 набира ва 6 чеварали бўлишди. Эндиликда қишлоқнинг энг ҳурматли онахонларидан бири бўлган Ўктамхон ая меҳнат жабҳасида кўрсатган ибратлари учун 2 та “Меҳнат Қизил Байроқ” ордени, 7 та медаль билан тақдирланди, икки марта Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик ютуқлари кўргазмасида иштирок этди.

Сатимқул аканинг таржимаи ҳолида Ғалаба кунидан ташқари яна бир сана борки, бу кунни у ҳеч қачон эсдан чиқармайди. У 1945 йили 24 июнда Москва Қизил Майдонида ўтказилган биринчи Ғалаба парадида иштирок этган. 2000 йили ҳам кекса жангчи яна бир бор шу майдонда буюк Ғалабанинг 55 йилигига бағишлаб ўтказилган парадда қатнашиб келди.

Мана, 63 йилдан буён Сатимқул ака журналистика билан шуғулланиб келмоқда. У область газеталарида ишлади, ўзи яшаб меҳнат қилган колхозда кўп тиражли газетага муҳаррирлик қилди. Мақолаларини қирғиз, рус, ўзбек, уйғур ва қорақалпоқ тилларида ёзади.

Мазмунли ҳаёт йўлини босиб ўтган журналист оғамиз ҳозир 89 ёшда. Унинг пурмаъно суҳбат ва насиҳатларини эшитсангиз, кексаликка бўйин бермаганига ишонч ҳосил қиласиз. Ҳеч ким уни тўқсонга қадам қўйган, деб ўйламайди. Чунки қадамлари ҳануз дадил, қарашлари ўткир, сўзлари теран, маънодор.

Шу табаррук ёшда шогирду фарзандлари ва юртдошлари ардоғида яшаш Сатимқул бобога карамли Аллоҳнинг берган катта неъматидир.

Мирзоабдулло ҳожи АБДУРАҲМОНОВ,
ёзувчи.

ОРОЛ ДЕНГИЗИ ПОСБОНИ

Катта залда мажлис ўтмоқда. Ҳайъатда казо-казолар ўтиришибди. Минбарда эса олимларнинг олимими ёки мамлакатнинг салкам ярмини ўтириб-турғазадиган катта мансабдорми нутқ сўзламоқда. Гап Орол денгизини сақлаб қолиш хусусида бораётир. Нуфузли фикрлар ўртага ташланаётган залдан юзлаб, балки минглаб чақирим нарида эса бир болакай қўлидаги ярим пақирча сувни Оролга қуймоқда: «Бу менинг ҳиссам!»

Муштарийларимизга яхши таниш бўлган қаҳрамонимиз – кекса журналист, Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси Сатимқул Содиқов кейинги йилларда Орол денгизини сақлаш бўйича тузилган, аммо қоғозда қолиб кетган кўплаб режаларни ҳайбатли залларда ўтган юқоридаги каби йиғилишларга ўхшатади. Унинг айтишича, денгизни сақлаш учун миллий ва халқаро даражада 500 дан ортиқ турли тадбирлар, симпозиумлар ўтказилган, беҳисоб қарорлар қабул қилинган, марафонларда пул йиғилган. Телевидение, матбуотда Оролни қутқариб қолиш мавзусида ташкил қилинган танловларнинг сон-саноғи йўқ. Бундай тадбирлар учун миллионлаган маблағлар сарфланди, уларда иштирок этганларнинг еб-ичишига битта Оролнинг суви кетди десак, муболаға бўлмас. Транспорт ва ётоқ харажатлари, меҳмонларнинг бўш пайтларида уюштирилган маданий хордиқлар-чи? Бунинг учун сарфланган жарақ-жарақ пулларга аллақачон Оролни сувга тўлдириб юборса бўларди.

Оқсоқолнинг миллати қирғиз бўлса-да, яна тўртта – рус, ўзбек, уйғур, қорақалпоқ тилларида ёза олади. Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон матбуотида унинг Орол денгизини муҳофаза қилишга қаратилган ўнлаб муаммоли, публицистик мақолалари босилган. Шуниси эътиборга сазоворки, бошқалар ҳатто уйига бир девор бўлган газета дўконидан мақоласи босилган газетани олиб қўйишни эсдан чиқарадиган бир пайтда қаҳрамонимиз Марказий Осиё мамлакатлари газеталарида чоп этиладиган материалларини хато қилмай йиғиб боради. Унинг хонадонида бўлган одам газеталарнинг қалин тахламларини варақлаб чиққач, бунга тўла ишонч ҳосил қилади.

Сатимқул ованинг жонкуярлигини исботловчи нарсалардан бири Орол тақдирига оид ҳужжатлар, Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг шу ҳақда билдирган фикрларини тўлиқ жамлаб боришидир.

Қаҳрамонимиз 1990 йилиёқ Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовга Орол тақдири тўғрисида ташвиш изҳор қилинган мактуб йўллаган. Ёзган хатига 1991 йилнинг январида жавоб келди. Унда шундай дейилган эди:

“Ҳурматли С. Содиқов!

Мактубингиз билан ўртоқ И.А. Каримов танишиб чиқдилар. Сизга ҳурматли Президентимиз номидан ташаккур.

Сиз кўтарган масала билан бизнинг ўрмон хўжалиги ходимлари шуғулланмоқда. Албатта бу масалани, жумладан Орол муаммосини бартараф этишда энг мақбул йўл – Ўрта Осиё ва Қозоғистон кучини бирлаштириш. Ҳозир биз худди шу масала устида иш олиб боряпмиз.

Сизга сиҳат-саломатлик, ғайрат-шижоат тилаб, ҳурмат билан Орол ва Оролбўйини асраш Қўмитаси масъул котиби

И. Саъдуллаев”.

- 2007 йилда Бишкекда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг саммити юқори даражада ўтди, - дейди С. Содиқов. - Телевизор орқали унинг ишини диққат билан кузатиб бордим. Президентларимиз томонидан дўстлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлаш, минтақадаги экологик муаммоларни биргаликда ҳал этиш тўғрисида билдирилган қимматли фикрлар аҳдлашувларда ўз ифодасини топди. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов экологияга оид глобал масалаларга тўхталаркан, шундай деди: «... гап барча сув ресурслари ҳақида эмас, трансчегаравий дарёлар ҳақида бормоқда. Биз бу дарёларнинг сувидан оқилона фойдаланишимиз керак, акс ҳолда зиддият ўчоқлари пайдо бўлиши мумкин. Трансчегаравий дарёлар дейилганда, 50 миллиондан ортиқ аҳолининг ҳаётий манфаатлари тушунилади. Биз қуриб бораётган Оролни унутиб қўйдик. Сув ресурсларидан тўғри фойдаланмаслик ўнглаб бўлмас экологик ҳалокатга олиб келиши мумкин». Бу гапларни минтақамиз аҳолисини яқинлашиб келаётган ҳалокатдан яна бир бор огоҳлантириш ўрнида қабул қилиш керак.

Сатимқул ованинг айтишича, Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг 2009 йил 28 апрелда бўлиб ўтган Алмати саммитида ҳам Орол денгизи муҳофазасига тегишли алоҳида масала қаралиб, халқаро фонд тузиш ҳақида гап кетган. «Бунинг ҳаммаси яхши, раҳбарларнинг бундай муаммо борлигини эътироф этаётганликлари, минбарлардан туриб шу ҳақда айтаётганликла-

ри таҳсинга сазовор. Аммо, минг афсуски, бу билан Орол сувга тўлиб қолмаяпти», - дейди оқсоқол куюнчак бир оҳангда.

Денгиз сатҳининг аввалги соҳил чизиғидан 90-140 километргача ичкарилаб, кемаларнинг қумга ўтириб қолганига йигирма йилча бўлиб қолди. Кучли шамол натижасида осмонга кўтарилган туз аралаш чанг Қирғизистоннинг Олатоғи ва Тожикистоннинг Помирига бориб қўниб, абадий музликларнинг эришини тезлаштирмоқда. Биз бўлса бунинг қандай оқибатларга олиб келишини ўйламасдан, сув омборларимиз об-ҳаётга тўлмоқда, энди электр энергияси мўл бўлади, деб суюниб ўтирибмиз.

Биз денгиз тақдирига оид барча ҳужжатлар билан таниш бўлганлиги учун Сатимқул овадан Орол денгизи қуриб бораётганлиги асосий сабабларининг расмий изоҳи қандай эканлигини сўрадик.

- Тожиклар Нурек ГЭСини, қирғизлар Тўқтағул ва Қамбарота ГЭСларини, туркманлар Қорақум каналини қуриб, Оролга бориб қуйиладиган дарёларнинг сувини янги ўзлаштирилган ерларга буриб олишгани, ўзбеклар билан қозоқлар ҳам экинлар ҳосилдорлигини ошириш чораларини кўраётганликлари шунга олиб келмоқда, деган фикр мавжуд. Мен бу гапга қўшилмайман. Биз ва қўшниларимиз томонидан миллионлаб гектар экин майдонларини суғориш билангина сув бу даражада озайиб қолмайди. Сувнинг тез озайиб бораётганлиги сабаблари бошқа нарсада. Бу ҳақда мен 1987 йилдан буён рус, қирғиз, ўзбек, уйғур ва қорақалпоқ тилларида чиқадиган газеталарда доим ёзиб келяпман. Айрим олимлар Оролни сақлаб қолиш учун Сибирь дарёлари сувини махсус канал қазиб олиб келиш керак, деб айтишади. Оралиқ масофа 3-4 минг километр эканлигини, йўлларда қанчалаган паст-баландликлар, тоғлар, шаҳар ва қишлоқлар борлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу фикр кабинетдан ташқарига чиқмайдиган хаёлпарастларга тегишли эканини сезиш қийин эмас. Бу иш миллиардлаган маблағлар ҳисобига 20-25 йилда амалга ошди ҳам дейлик, аммо руслар Сибирь дарёлари сувининг Оролга оқиб туришига қачонгача рухсат беришаркин? Бир кун келиб улар: «Етар, ўзимизга ҳам сув йўқ бўляпти» демасликларига ким кафолат бера олади?

2007 йили «Қирғиз Туусу» газетасида С. Содиқовнинг Орол муаммосига бағишланган навбатдаги мақоласи босилди. Унда қадим замонларда ҳозирги Туркманистоннинг Қорақум, Узбекистоннинг Қизилқум чўллари Тетис деб номланган океаннинг тубида бўлганлиги, Олатоғ ва Помирдан бошланган Норин, Чу, Жайхун, Сайхун, Сурҳоб, Вахш дарёларининг сувлари шу океанга келиб қуйилганлиги тилга олиб ўтилади. Замонлар ўтиб, ўрмонлар йўқ бўлиб, Тетис океани кичрайиб ўтириб, унинг ўрнида Орол денгизи қолган.

Оролнинг жони – бу Қирғизистоннинг Норин ва бошқа дарёлари, Тожикистоннинг Помир тоғларида дунёга келувчи катта-кичик сув ҳавзаларидир. Ҳозирга келиб бу дарёлар атрофидаги илгариги ўрмонзорлар йўқ бўлиб кетган. Ўрмонзорлар, айниқса, табиий ёнғоқзорлар табиатда сувнинг кўпайишида ҳал қилувчи ўрин тутади.

Саксон етти ёшли фронтчи журналист кўпни кўриб, кўпни билганлиги учун ҳам биров рад эта олмайдиган таклифларни ўртага ташлайди. У Арслонбоб ёнғоқзорлари бундан 20-30 йил олдин ниҳоятда қалин бўлганлигини эслайди. Ҳозир бўлса ёнғоқ дарахтларини ўтин ва ҳурини сотиш мақсадида аёвсизлик билан кесмоқдалар. Шўролар даврида бунга ҳеч ким журъат эта олган эмас, эндиликда бу ишнинг тепасида йирик мансабдорларнинг турганлиги ёнғоқзорларнинг шўрига шўрва бўлиб тўкилмоқда.

Қаҳрамонимизнинг айтишича, аждодларимиз тажрибаси ўрмонзорларнинг қалин бўлиши сувнинг кўпайишига олиб келишини кўрсатади. Барча давлатларда янги ўрмонзорлар барпо этиш устида режали иш юритиш зарур. Бизнинг республикамизда ҳам бу йўналишда катта вазифалар турибди. Шу ўринда мамлакатимиз ҳудудининг атиги 4 фоизи ўрмонлар билан қопланганини, улар ҳам вақт ўтгани сайин сийраклашиб бораётганини айтиш кифоя.

- Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Президенти айтганидай, 2-3 йилнинг ичида Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон, Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида янги ўрмонзорлар яратишни бошлаб юбориш зарур. Бу республикаларнинг ҳар бирида ўрмон вазирлиги тузиб, уларнинг олдига ўрмон майдонларини кенгайтириш

вазифаларини қуйиш лозим. Қанийди, яқин йилларда Марказий Осиё минтақасининг камида учдан бир қисми ўрмонзорлар билан қопланса! Ушанда сувлар кўпайиб, Орол денгизи асл ҳолига қайт-ган бўларди.

Оқсоқолдаги қатъият ва умидворлик кишини ҳайратга солмас-дан қўймайди. Сатимқул овани кўрдимми, албатта Орол денги-зини эслайман, унинг ўзини эса ҳайқириб оқаётган дарёларнинг сувини денгиз томонга қараб бураётган заҳматкаш Фарҳодга ўх-шатаман.

Яқинда редакцияда у билан гаплашиб ўтириб, «Агар ихтиёр менда бўлганида Орол учун энг кўп куйган одам учун мукофот белгиланадиган бўлса, уни сизга берган бўлардим», - дедим. Оқсоқол ёш боладай суюниб кетди. Орадан бир ҳафта ўтиб, сиз ҳозир ўқиб чиққан мақолага асос бўлган маълумотларни кўтариб кириб келди.

Ботиржон ҒОЗИБОЕВ

◇

МАЗМУНУ

Баш сез ордуна 3

• *Өчпөс күндөрдүн даңкы*

Улуу Ата Мекендик согуш 1418 күнгө созулган 7
Берлинни олишда туялар ҳам қатнашган 10
Ҳамон ёдимда 12
Тарихга битилган мосиликлар 15
Кўксини қалқон қилиб 18
Мардлик унутилмайди 20

• *Замандан озгон инсандар*

Т. Усубалиев – кыргыздын Черчилли 25
Бургандининг довруғини ёйиб 30
Кыйынчылыкты эл менен жеңет 33
Кадырмат Султанов калкыбыздын жүрегүнде 36
Эшиевтердин иштерман династиясы 38
Чоң салымын кошкон 42
Ордендуу дыйкан Макамбай 43
Қаҳрамонликка муносиб 44
Маматкаримдин мини техникалары 47
Расулжоннинг боғи 50

• *Пахта - сыймыгыбыз*

Пахта – алтынга тең байлык 53
Пахтачылардын эмгеги
качан бааланат? 57
Алдыңкы пахтачы эле 58
Өзбектен чыккан үч баатыр 60
Калипанын “ак алтыны” 62
Пахтадан юз ўгиришмаяпти 65
Биолабораторияларды
калыбына келтирели 67
Бир йилда икки марта ҳосил олса бўлади 68

«Оқ олтин» тарихидан 70

• *Масыдан чыккан мыкты кадрлар*

Татыктуу жетекчи 74
Токтогуловдордун династиясы 76

• *Айыл турмушу*

Айыл чарба кооперативдери түзүлсө. 83
Жаҳонга йўл қишлоқдан бошланади 87
Етти хазинанинг бири 90
Пистазорларни кенгайтирайлик 91
Унутилган соҳалар 93

• *Суу – өмүр булагы*

Арал деңизи жашашы керек 96
Кыргызстанды дүйнөдөгү эң бай өлкөгө айландыралы 101
Қирғизистон бешта давлатга сув беради 105

• *Экология*

Алдыбыздагы катастрофаны
болтурбайлы 108
Жылда тиксең жылда жок... 110
Эртең эмне болот? 112
Бошқалардан кам эмасмиз 116
Такрор айтишдан чарчамайман 118

• *Актуалдуу темалар*

Түндүк-түштүк бөлүнбөйт, бөлүнгөндү бөрү жейт. 122
Тилди өнүктүрелү десек 127

• *Күч – бирдикте*

Акын Гулистан Шамуратова районубузда 131
Дагестанда да Манас посёлкасы,
темир жол станциясы бар 134
Метрополитен куруугa катышкан карыя. 136

Уларга қондош, бизга жондош 138
Сахнада чейрек кылым 140

• *Сиз билесизби?*

Жагымдуу токой адамдары. 144

• *Автор жөнүндө*

Карыса да катардагы журналист 148
Сатимқул оғанинг салом хатлари 150
Севимли оғам. 153
Орол денгизи посбони. 154

Сатымкул САДЫКОВ

КАРЫНЫН СӨЗҮН КАПКА САЛ

Публицистика макалалар

Редактор Б. Газибаев
Техникалык редактор Б. Атажанов
Корректор М. Ахмаджанова
Жасалгалоочу Х. Батыров

Терүүгө 07.01.2013 берилди. Басууга 29.03.2013 уруксат берилди.
Көлөмү 60X84 1/16; 10 шарттуу басма табак.
Нускасы 100 даана.

Жалал-Абаддагы менчик басмаканада басылды.